

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

149
(4/2014)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ, Француска
Др Милан БРДАР, Београд
Др Рајко БУКВИЋ, Београд
Др Бранислав БУРЂЕВ, Нови Сад
Др Масајуки ИВАТА, Јапан
Др Борђе ИГЊАТОВИЋ, Београд
Др Милош МАРЈАНОВИЋ, Нови Сад
Др Милован МИТРОВИЋ, Београд
Др Драго ЊЕГОВАН, Нови Сад
Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ, Београд
Др Питер РАДАН, Аустралија
Др Панајотис Г. ХАРИТОС, Грчка
Др Срђан ШЉУКИЋ, Нови Сад

Главни и одговорни уредник
Др Часлав ОЦИЋ
дописни члан САНУ, Београд

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

149
(4/2014)

НОВИ САД
2014

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Катарина Закић и Сун Сјинђуан
СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ
ПОСЛОВНЕ КУЛТУРЕ
У НАРОДНОЈ РЕПУБЛИЦИ
КИНИ И РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	Katarina Zakić and Sun Xinquan
SIMILARITIES AND DIFFERENCES
IN BUSINESS CULTURE
IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA
AND THE REPUBLIC OF SERBIA
863–873	

Гојко Маловић
СРПСКА ЗАПАЖАЊА
МАЂАРСКИХ КУЛТУРНИХ
ДОСТИГНУЋА ИЗМЕЂУ
ДВА СВЕТСКА РАТА	Gojko Malović
SERBIAN PERCEPTION OF
HUNGARIAN CULTURAL
ACHIEVEMENTS BETWEEN
TWO WORLD WARS
875–900	

Јован Јањић
УЛОГА СВЕШТЕНСТВА
У СТВАРАЊУ И РАДУ ОРГАНА
ДРЖАВЕ ПРВОГ СРПСКОГ
УСТАНКА (Први део)	Jovan Janjić
THE ROLE OF THE CLERGY IN
THE CREATION AND WORK OF THE
STATE AUTHORITIES DURING THE
FIRST SERBIAN UPRISING (Part one)
901–927	

Милан Радовановић, Весна
Марјановић и Недељко Тодоровић
ГРМЉАВИНЕ И МУЊЕ
У НАРОДНОМ ВЕРОВАЊУ
У БЕОГРАДУ И ОКОЛИНИ	Milan Radovanović, Vesna Marjanović
and Nedeljko Todorović
THUNDER AND LIGHTNING
IN FOLK BELIEFS IN BELGRADE
AND ITS SURROUNDINGS
929–940	

Ђорђе Ђекић
ДА ЛИ СУ СКЛАВИНИЈЕ
БИЛЕ ДРЖАВЕ?	Đorđe Đekić
WERE THE SCLAVINIAS
STATES?
941–947	

Александар Ђаковац
ТЕОЛОШКЕ ОСНОВЕ АСКЕТСКЕ
ТРАДИЦИЈЕ ЕВАГРИЈА ПОНТИЈСКОГ	Aleksandar Đakovac
THEOLOGICAL BASIS OF ASCETIC
TRADITION OF EVAGRIUS PONTICUS
949–957	

Владимир Ђурић ЛИЧНА ИМЕНА ПРИПАДНИКА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА И ЊИХОВО СЛУЖБЕНО ПРИЗНАВАЊЕ	Vladimir Đurić THE NAMES OF PERSONS BELONGING TO NATIONAL MINORITIES AND THEIR OFFICIAL RECOGNITION
959–976	

Предраг Крстић ЧЕМУ ЈОШ ОБРАЗОВАЊЕ?	Predrag Krstić WHY STILL EDUCATION?
977–989	

Дејан Мировић ЗАШТО СЕ ОД СРБИЈЕ ТРАЖИ ДА ПРИЗНА КОСОВО ИЛИ УПОРЕДНИ ПРИМЕРИ БАНГЛАДЕША И ТУРСКЕ РЕПУБЛИКЕ СЕВЕРНИ КИПАР	Dejan Mirović WHY SERBIA IS ASKED TO RECOGNIZE KOSOVO WITH COMPARATIVE EXAMPLES OF BANGLADESH AND TURKISH REPUBLIC OF NORTHERN CYPRUS
991–1000	

Владимир Џамић ГЛОБАЛИЗАЦИЈА: ЊЕНО ТЕОРИЈСКО УТЕМЕЉЕЊЕ И ЊЕНЕ ПРОТИВРЕЧНОСТИ	Vladimir Džamić REVIEW OF THE THEORETICAL FOUNDATION OF GLOBALIZATION AND ITS DISCONTENTS
1001–1011	

НАУЧНА ХРОНИКА / SCIENCE CHRONICLE

Рајко Буквић
ЖАН МАРСЕЛ ТИРОЛ: НАГРАДА ШВЕДСКЕ КРАЉЕВСКЕ БАНКЕ ЗА
ЕКОНОМСКЕ НАУКЕ У СПОМЕН НА АЛФРЕДА НОБЕЛА ЗА 2014. ГОДИНУ
1013–1037

ОСВРТ / REVIEW

Никола Н. Живковић
НЕМАЧКЕ ДИПЛОМАТЕ У ТРЕЋЕМ РАЈХУ И У СР НЕМАЧКОЈ
(Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes und Moshe Zimmermann:
*Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und
in der Bundesrepublik* / Немачко Министарство иностраних дела и прошлост
– немачке дипломате у Трећем Рајху и у СР Немачкој /,
Karl Blessing Verlag; München 2010)
1039–1047

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Драго Његован

КАПИТАЛНО ДЕЛО О СРПСКОЈ ПЕРИОДИЦИ У РУМУНИЈИ

(Стеван Бугарски, *Српска периодика на њу данашње Румуније:**Прељед и библиографија*. Друштво новинара Војводине и

Мало историјско друштво – Нови Сад, Нови Сад 2014)

1049–1050

Маријана Медић

СУДБИНА ЈЕДНОГ СРПСКОГ СЕЛА У ЛИЦИ

(Зорка КорицаАћимовић и Даворка Б. Радаковић: *Моџорић (Лука)*.

Градска библиотека, Нови Сад 2013)

1050–1051

Небојша Вуковић

УПАЉЕНИ РЕФЛЕКТОРИ

(Миша Ђурковић, *Тамни коридори моћи: њушеви савремене**њолићичке њеорије*, Укронија, Београд 2013)

1052–1055

Милан Петровић

ПРИМЕЊЕНА РЕГИОНОМИКА: СЛУЧАЈ ДРУГЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

(Часлав Оцић. *Помаци, учешћа, учинци: Привреда Јуџославије, рејублика и њокрајина 1952–1990*, Службени гласник, Београд 2013)

1055–1063

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

1065–1068

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ ПОСЛОВНЕ КУЛТУРЕ У НАРОДНОЈ РЕПУБЛИЦИ КИНИ И РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

КАТАРИНА ЗАКИЋ

Мегатренд универзитет
Факултет за пословне студије
Булевар уметности 29, Београд, Србија
kzakic@megatrend.edu.rs

СУН СЈИНЋУАН

Амбасада НР Кине у Србији
Арадска 4, Београд, Србија
jiaoyuzu@edusectioninserbia

САЖЕТАК: Светска економска криза погодила је Србију, као и читав свет. Као један од начина за превазилажење кризе Влада Републике Србије окренула се првенствено привлачењу инвеститора из иностранства. Најаве постоје да би један од потенцијалних инвеститора могла бити и Народна Република Кина.

С тим у вези, поред спремности Владе Републике Србије да изађе у сусрет потенцијалним кинеским инвеститорима, потребно је знати на који начин Кинези раде, преговарају и склапају послове. Сврха овог рада је да прикаже сличности и разлике у пословној култури у Кини и Србији, како би се боље сагледале могућности заједничког пословања и привређивања, на обострану корист.

Методологија овог рада заснива се на истраживањима културних димензија Хофстедеа (Hofstede). Хофстедеове димензије националне културе могу се искористити за приказивање специфичности пословних култура Кине и Србије. Резултати који постоје у овим истраживањима показује шта је слично а шта различито у пословању две земље, а уједно ће бити дате смернице како побољшати међусобно разумевање и пословање.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народна Република Кина, Република Србија, пословна култура, културне димензије, сличности и разлике

УВОД

Народна Република Кина и Република Србија имају традиционално добре политичке односе, који се протежу и на период постојања некадашње СФР Југославије.

Економска сарадња током протеклих пет година више пута је повећана, али није искоришћен сав потенцијал који би се могао остварити у односима међусобне размене. Једна од основних препрека у исправљању оваквих односа је и непознавање начина рада и пословања у НР Кини. Иако постоје добри односи сарадње, они би се могли побољшати и кроз спознавање специфичности пословне културе у овој земљи. Услед тога неопходно је приближити пословну културу НР Кине овдашњој јавности, уз уважавање свих карактеристика њихове националне културе.

У оквиру овог рада биће коришћени подаци које је добио Херт Хофстеде (Geert Hofstede) у својим истраживањима сличности и разлика националних култура (културних димензија), које се преносе на организационе културе предузећа, а посредно, преко тога, формирају и посебне националне пословне културе.

Хофстеде је у свом теоретском и практичном опусу рада дефинисао у почетку четири, а данас их већ има шест индекса (димензија) културе, које припаднике једне државе разликују у односу на друге државе. Његово истраживање прате квантитативни показатељи који, иако их неки више а неки мање оспоравају, имају своју вредност јер су их научници широм света током протеклих двадесет година користили, и успешно долазили до одговарајућих закључака.

На основу претходно написаног формулисана су следеће хипотезе:

ХИПОТЕЗА 1: Сличности и разлике које постоје у пословној култури у НР Кини и Србији могу се објаснити сличностима и разликама које постоје изворно из различитих националних култура.

ХИПОТЕЗА 2: Иако су националне културе НР Кине и Србије различите, начин пословања им је сличан.

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

За разумевање појма пословне културе, с тим у вези и научне дисциплине која се њоме бави, а то је интеркултурни менаџмент, неопходно је претходно дефинисати појам културе.

Социолог Ралф Линтон (Ralph Linton) сматра да је: „Култура једног друштва начин живота његових припадника; збирка идеја и навика што их уче, деле и преносе из нараштаја у нараштај” [Haralambos and Holborn 2002: 883].

Антрополог Клифорд Герц (Clifford Geertz) каже да култура означава историјски пренесен образац значења утемељен у симболима, систем наслеђених концепција изражених у симболичким облицима, помоћу којих људи комуницирају, обнављају и развијају своје знање о животу и ставове наспрам њега [Mesić 2007: 161–162].

Талкот Парсонс (Talcott Parsons) објашњавајући појам културе посматра културу као систем који се састоји из делова који су у вези с осталим деловима, који међусобно утичу једни на друге и прилагођавају се један другоме, а то се остварује кроз процесе кооперације, такмичења, конфликта и акомодације [El Kahal 2001: 126].

Херт Хофстеде чије се истраживање највише користи у овом раду сматра да је: „култура колективно програмирање ума, које чланове једне групе разликује од других” [Јовановић, Ланговић Милићевић 2006: 24].

Развитак менаџмента као научне дисциплине током седамдесетих година 20. века условио је да се менаџменту више не прилази само као процесу који се састоји из планирања, организовања, мотивисања и контроле [Јовановић 2009: 6], него и да се сагледа нова димензија менаџмента која ће у обзир узети и утицај националне културе на систем менаџмента. Услед тога јавља се нова научна дисциплина – интеркултурни менаџмент – чији је циљ да сагледа утицај националних култура на савремени систем пословања, уочавајући специфичности пословања у појединим друштвима, објашњавајући их, тумачећи их и упоређујући их са системима пословања у другим друштвима.

Према Ненси Адлер (Nancy Adler), једном од водећих аутора у области организационог понашања: „Крос-културни менаџмент је студија понашања људи у организацијама у различитим културама и нацијама света. Ова дисциплина усмерава се на описивање организационог понашања унутар земаља и култура, на поређење организационог понашања између земаља и култура, и, можда и најважније, на интеракцију људи из различитих земаља који раде у истој организацији или унутар истог радног окружења” [Мојић 2007: 351].

Према Најџелу Холдену (Nigel Holden) базични задатак интеркултурног менаџмента у глобализованом светском бизнису је да олакша (помогне) и усмерава синергијску интеракцију и учење на међувезу (*инијерфејс*), где су знање, вредности и искуство пренети на мултикултурни домен имплементације [Холден 2001: 225].

ХОФСТЕДЕОВЕ ДИМЕНЗИЈЕ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ

Хофстеде је један од најцитиранијих аутора у области интеркултурног менаџмента и објашњења утицаја националне културе на пословну културу. Његове студије које су до сада спроведене у преко 70 земаља показују како националне културе утичу на организационо пословање једне компаније. Полазно истраживање које је овај аутор урадио за потребе ИБМ компаније послужило је Хофстедеу да формулише ову теорију. Хофстеде је радио за ИБМ од 1967. до 1973. године. Наиме, ИБМ је већ тада био велика компанија, и имао је проблеме с резултатима пословница у различитим земљама. ИБМ стандарди и процедуре рада били су исти за све, али су се њихови коначни резултати потпуно разликовали. Пошто је и старосна, генерацијска и образовна структура запослених била мање више иста у свим земљама, Хофстеде је дошао до закључка да су разлике

у националним културама запослених у ИБМ-у узрок различитих резултата пословања. Сходно томе одредио је шест основних димензија културе које објашњавају ове различитости међу земљама [Hofstede 2011: 9]; то су:

1. *индекс дисципине моћи* (Power Distance Index – PDI) – означава до ког нивоа мање моћни чланови организације или институције (попут породице) прихватају и очекују да се моћ унутар групе дистрибуира неравномерно. При томе, ова дистанца моћи се пре дефинише са становишта оних који су мање моћни, него са становишта оних који поседују моћ. На тај начин овај индекс сугерише да су социјални ниво неједнакости прихватили и они који су следбеници, а и они који су моћни.

Основне карактеристике друштва с малом дистанцом моћи су: употреба моћи треба да је легитимна и она је формирана на основу става шта је добро а шта лоше; родитељи третирају децу као себи једнаке; старији људи се не поштују и млађи их се не плаше; подређени очекују да буду консултовани; вишестраначка Влада је формирана на основу већине гласова, а њена промена се врши мирним путем; дистрибуција дохотка је у друштву прилично равномерно распоређена, а религија инсистира на једнакости верника [Hofstede 2011: 9].

Наравно на супротном крају су вредности за друштво с високом дистанцом моћи.

2. *индивидуализам/колективизам* (Individualism – IDV/Collectivism) – означавају до ког су нивоа индивидуе у друштву интегрисане у групе. На страни индивидуализма постоје друштва у оквиру којих су везе између појединаца слабе тј. очекује се од свакога да се стара сâм о себи и својој најближој породици. На страни колективизма налазе се друштва у којима се људи од рођења удружују и окупљају око јаке, кохезивне групе, често проширене породице (с теткама, ујацима, бакама и декама) која их штити у замену за апсолутну лојалност. Овде реч колективизам нема политичко значење, тј. односи се на групу, а не на државу.

Основне карактеристике индивидуалних друштава су да: свако треба да се стара о себи и својој најближој породици; постоји развијена *ја*–свест; здраво је говорити о самом себи; лично мишљење се вреднује: једна особа један глас; преступ норми доводи до осећаја кривице а сврха образовања је да се научи како да се учи [Hofstede 2011: 11].

3. *мушкост/женскост* (Masculinity – MAS/Femininity) – односи се на поделу улога између полова. ИБМ студија је открила да се: а) женске вредности мање разликују међу друштвима у односу на мушке вредности и б) мушке вредности се разликују од земље до земље и крећу се у распону од веома самопоузданих и такмичарски настројених (дакле потпуно се разликују у односу на женске вредности) до скромних и брижних попут оних вредности које поседују жене. У земљама у којима преовлађује мушкост, жене су самопоузданије и амбициозније, него што је то случај са земљама у којима преовлађује женскост.

Женска друштва одликују се следећим карактеристикама: постоје минималне разлике међу половима у погледу емоционалних и социјалних улога које имају; мушкарци и жене треба да буду скромни и брижни; успо-

ставља се баланс између породице и посла; саосећа се са слабима; подједнако се и отац и мајка суочавају са чињеницама и осећањима; дозвољено је дечацима и девојчицама да плачу, али нико не треба да се туче; мајке одлучују о броју деце које рађају, те је доста жена на политичким позицијама освојеним путем избора [Hofstede 2011: 12].

4. *избегавање неизвесности* (Uncertainty Avoidance Index – UAI) – описује толеранцију друштва према неизвесности. Индекс показује до ког нивоа се припадници једне културе осећају несигурно или сигурно у неизвесним ситуацијама. Под неизвесним ситуацијама се подразумевају нове, изненадне ситуације које су другачије од нормалних, уобичајених. Људи који живе у културама које желе да избегну неизвесност чине то поштујући стриктно закон, правила као и безбедносне мере, а на филозофском и религиозном нивоу верују у једну апсолутну истину. Културе које прихватају неизвесност су толерантније према другим културама које имају другачија мишљења од њихових, и настоје да имају што је могуће мање правила.

У друштвима која имају низак индекс избегавања неизвесности имамо појаву лаганијег стила живота, нижег нивоа стреса, самоконтроле и мале анксиозности; већи значај се придаје сопственом здрављу и благостању, него нечијем богатству. Толеришу се девијантне особе и идеје, јер оно што је другачије је уједно и занимљиво. Постоји пријатност у вези с двосмисленошћу и хаосом, а учитељи могу рећи „ја не знам”. Промена послова није проблем, и не посматра се на негативан начин. Грађани избегавају и не воле правила – како писана тако и неписана. У политици грађани се осећају и виђени су као компетентни у односу на ауторитете [Hofstede 2011: 10].

5. *дугорочна оријентисаност / краткорочна оријентисаност* (Long-Term Orientation – LTO/Short-Term Orientation) – ова пета димензија је установљена током истраживања међу студентима из 23 различите земље, а осмислили су је кинески студенти. Штедљивост, економичност, истрајност и трпељивост одлике су дугорочне оријентисаности и ове карактеристике су окренуте ка будућности. За разлику од њих краткорочно оријентисане културе, које су више окренуте ка прошлости, имају следеће карактеристике: поштовање традиције, испуњавање друштвених обавеза као и заштита нечије личности (његовог имена). И добре и лоше карактеристике ове димензије могу се наћи у Конфучијевим учењима.

Основне карактеристике друштва која имају краткорочну димензију културе су: да су се најбитнији догађаји у животу већ одиграли у прошлости или се одигравају сада; постоји лична постојаност и стабилност: добра особа је увек иста; дефинисана су универзална правила око тога шта је добро а шта лоше; традиција је светиња; породични живот се одвија по императивима (правилима); претпоставка је да је неко поносан на своју земљу; новац се усмерава на друштвено трошење и коришћење; регистрован је мали или никакав економски раст сиромашних земаља [Hofstede 2011: 11–14].

6. *повлађивање/ограничавање* (Indulgence/Restrained) – је шеста димензија културе коју је Хофстеде додао 2010. године, а користећи Минкову

(аутор који је учествовао у каснијим истраживањима Хофстедеа) поделу на повлађивање *версус* ограничавање. Овај индекс не односи се на претходних пет индекса, него је у спрези с истраживањима која су позната као „истраживања срећности”. Повлађивање је карактеристика друштва које дозвољава релативно слободно задовољење основних и природних људских потреба које су везане за уживање у животу и забављање. Ограничавање је карактеристика друштава која контролишу задовољење потреба и регулишу их путем стриктних социјалних норми.

Основне карактеристике земаља које се оријентишу на повлађивање су: висок процент људи који себе схватају као веома срећне; слобода говора се сматра битном ствари; придаје се велик значај уживању у животу; у земљама са образованом популацијом више су стопе природног прираштаја; одржавање реда унутар народа није високи приоритет [Hofstede 2011:15–16].

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ ПОСЛОВНЕ КУЛТУРЕ НР КИНЕ И СРБИЈЕ

Културне димензије НР Кине

Примењујући технике истраживања које је осмислио Хофстеде на Кину, добијени су следећи резултати¹:

1. *Индекс дистанце моћи* је веома висок (PDI је 80, а код већине земаља је 55), што означава дубоку подељеност друштва на оне које имају моћ и оне који је немају.

Основе оваквог тумачења резултата можемо наћи и у примени конфуцијанства. Конфуцијанство је било и остало једна од најважнијих и најутицајних школа мишљења у Кини, а касније се утицај те школе осетио и пренео на целу Азију. Ову школу, која је била прва приватна школа у Кини, основао је мислилац Конфуције. Конфуцијево учење даје основне етичке норме које говоре о животу и прихватљивим облицима понашања у кинеском друштву.

Пет основних постулата конфуцијанства говори о томе да су поданици (народ) лојални владару, жене су лојалне и слушају мужеве, деца слушају родитеље, млађи нараштаји поштују старије, а однос између пријатеља је једини однос једнакости [El Kahal 2011: 128–129]. Сходно томе старији имају предност у доношењу одлука и њихова одлука је коначна.

Природни поредак по Конфуцију је дакле онај који је у кинеском друштву већ постојао, онај ко влада и треба да влада, онај ко је богат и треба да је богат, а онај ко је сиромашан и треба да је сиромашан [Бабић, 2007: 325]. Дакле ствари се прихватају такве какве су и не треба их мењати, и отуда треба и схватити зашто је овај индекс толико висок.

Такође, појам *лица* (mianzi) је веома значајан у објашњењу високе дистанце моћи. Под очувањем нечијег лица уобичајено се посматра очу-

¹ <http://geert-hofstede.com/china.html>, (то је званични сајт Хофстедеа, и он је посећен: 14.5.2013)

вање нечијег интегритета и части [Chen 2001: 71–73], тј. имамо велико поклапање с оним што се некада у Србији подразумевало под *очувањем часџи*. Основна флоскула очувања нечијег лица означава ситуацију да се сваком појединцу мора прићи и с њим причати с дубоким поштовањем и уважавањем. Такав начин комуникације доводи до велике дистанце међу људима, а самим тим се директно и подиже вредност индекса дистанце моћи.

2. *Индивидуализам* је на веома ниском нивоу (IDV је 20, просек је 43), тј. колектив долази пре појединца. Ово се може објаснити како утицајем Комунистичке партије, тако и Конфучијевим учењима о улози породице и колектива. И једном и другом учењу иманентно је то да се све ставља у сврху колектива, тј. он има предност у односу на мотиве појединца.

Колективизам у Кини огледа се и кроз улогу породице у друштву. Породица долази на прво место и то снажно припадање породици и заштита њених интереса пречи су од свих других потреба. И модерно пословање у Кини је под утицајем ове норме, јер се у малим компанијама прво запошљава члан уже и шире породице, па тек након тога пријатељи, а на крају и непознати људи.

Одржавање хармоније у породици тј. групи је ставка којој се придаје велик значај, а припадност групи сматра се великим постигнућем.

3. Кинеска култура је *мушка* (MAS је 66, а до 50 је женска), што значи да преовлађују мушке вредности попут амбициозности, материјалног богатства и напредовања.

Иначе се у њиховој култури предност даје мушкарцима, како у породици тако и у пословању, и генерално посматрано мали је број жена које су директори компанија. Често се дешава и када на папиру стоји да је жена директор компаније, да она није стварни директор, него да је само компанија регистрована на њено име.

Социјални статус који неко има у Кини, битно одређује његов успех у пословном животу. Тај део његове вредности преноси се на његове пословне контакте и директно утиче на велико поштовање нечијег материјалног богатства и успеха у пословном животу.

4. *Индекс избегавања неизвесности* је испод просека (UAI је 30, а највећи број земаља има око 64), што значи да Кинези прихватају неизвесност и немају отпор ка променама и новим стварима.

Кинези су иначе познати као народ који има велик број проналазака, веома су инвентивни и промене им нису стране. Ризик који са променама долази је нешто што се прихвата с филозофским миром и оне се посматрају као неминовне.

Такође, поучени тиме да су промене сталне и да им се треба прилагодјавати како долазе, Кинези највише верују себи у погледу чувања пара, и не стављају пуно новца на банковне рачуне. Највише воле да раде с готовином, и труде се да избегавају задужења код банака, јер им је то јефтиније.

5. Највећа оцена у целој Азији за окренутост ка *дугорочности* (он је 118, а до 45 је краткорочност). Дакле, штедљивост, економичност, трпељивост и истрајност су веома изражени у Кини, тј. ове одлике јаче су испољене него било где у Азији.

Занимљиво је да је једно од Конфучијевих начела, које је имало великог утицаја на овај индекс начело штедње. По њему, штедња је неопходна, а порези које држава узима морају бити ниски. Залагао се за ниске порезе, јер је схватао да уколико држава превише узме од свог становништва, онда се не може даље улагати у производњу, а производња која не напредује повлачи и лоше напредовање државе.

Стога и данас кинески народ много штеди, и оставља потрошњу за нека будућа времена када им то буде неопходно.

Културне димензије Србије

Србија има следеће показатеље према Хофстедеу²:

1. *Индекс дистанце моћи* је 86, и он показује да нашу културу одликује висок степен дистанце моћи, тј. прихватамо поделу друштва на оне који имају моћ и оне који немају.

Србију карактерише одсуство осећаја једнакости међу људима и висок степен неравноправности у друштву, те се друштво више ослања на хијерархију и ауторитет. Устаљена је подела у друштву на оне који имају висок доходак и оне који немају, тј. дистрибуција дохотка је прилично неуравнотежена.

Индекс дистанце моћи огледа се и кроз висок степен хијерархије у свим областима живота, од политике до економије.

2. *Индивидуализам* је 25, што значи да у Србији преовлађује колектив над појединцем, тј. супротно већини европских народа нас не одликује индивидуализам.

Према Јанићијевићу колективизам који постоји у оквиру српске националне културе потиче још из доба када је Србија била под Турцима (14–19. век), када су породице биле организоване првенствено у некакве форме садашњих задруга и тај принцип колективизма задржао се и до данас [Јанићијевић 2003: 63], а комунизам који је био главни облик друштвеног живота некадашње СФРЈ само је као идеологија наставио тамо где је пређашњи облик привређивања стао.

3. Показатељ који говори о подели улога у друштву на основу пола *мушкост/женскост* је 43, и он тако сврстава Србију у женску културу, у којој су емпатија, помагање и брига о другима основне карактеристике културе.

Мора се нагласити да је овај индекс релативно близу средње вредности овог индекса, и да је према основним карактеристикама (а не према бројевима) које су напред дате, Србија пре мушко него женско друштво. Подаци који постоје на званичном сајту Хофстедеа потичу из седамдесетих година када је истраживање рађено у Словенији, Хрватској и Србији. Током новијег периода рађена су истраживања³ која показују да и даље стоји овај резултат.

² Са сајта: <http://geert-hofstede.com/serbia.html>, који је посећен 14. 5. 2013, преузети су бројчани показатељи за дате индексе.

³ Саша Вељковић [Вељковић 2009: 356], наводи да су током деведесетих и двехиљадитих рађена два истраживања која су се углавном поклопила с Хофстедеовим резултатима. Једино неслагање је било у погледу индекса мушкост/женскост које је током деведесетих

4. *Индекс избегавања неизвесности* је у Србији јако висок – 92 (у односу на средњу вредност 64), дакле у Србији се апсолутно тежи избегавању неизвесности, јер је и новије време али и оно пре њега било obeлежено великим променама и преокретима.

Овај индекс оправдано има овако висок резултат, а сва догађања у новијој историји Србије показују да чланови овог друштва цене стабилност, имају потребу да се ослањају на ауторитете како би будућност била сигурнија, као и да уједно постоји потреба за јасношћу и структуром у самом друштву.

5. Пета карактеристика у Србији не постоји тј. није мерена, јер се она односи углавном на азијска друштва која имају тај дугорочан поглед на живот и будућност. С обзиром на то да Србија припада Балкану можемо усвојити премису, да у овом региону постоји краткорочна оријентисаност друштва. Она дакле подразумева, као што је раније речено, већу окренутост прошлости и поштовању традиције.

Упоредна анализа културних димензија у Кини и Србији

Упоредна анализа пословне културе у Кини и Србији (додатно представљено у табели 1 показује да смо слични у погледу индекса дистанце моћи и индивидуализма/колективизма. Наиме и Кина је као и Србија земља где постоји подељеност друштва у погледу оних који имају моћ и оних који је немају, али исто тако оба друштва имају култ заједнице и дубоког припадања њој. Разликујемо се у преостала три параметра. Кина је мушка култура у којој доминирају амбициозност, жеља за успехом и напредовањем, за разлику од Србије где женске вредности доминирају. Но, с обзиром на то да се друштвене прилике у Србији изразито мењају током последњих двадесет година, и да смо на граници да постанемо мушко друштво, може се рећи да ипак између ова два народа у одређеној мери по овом питању постоји сличност. Такође, Срби се највише разликују од Кинеза по питању избегавања неизвесности. Кинези су под великим утицајем конфучијанства схватили да су константне промене неминовне, честе и неизбежне, те се они према њима односе са филозофским миром, и немају отклон према њима. Српско друштво пак нема овакву

Табела 1. Хофстедеве карактеристике националне културе у Кини и Србији

Земља/ Хофстедеве карактеристике	Индекс дистанце моћи	Индивидуализам/ колективизам	Мушкост/ женскост	Индекс избегавања неизвесности	Дугорочност
Кина	80	20	66	40	115
Србија	86	25	43	92	–
Средње вредности индекса	55	43	50	64	45

радио Центар за менаџмент Универзитета у Београду, који је тада показао да преовлађује мушкост у нашем друштву (узорак је обухватао само менаџере). Касније истраживање Економског факултета у Београду 2003. године поново је показало да преовлађује женска култура.

филозофију живљења, и оно тежи већем миру и мањим променама, које ће донекле стабилизovati наше друштво.

ЗАКЉУЧАК

Основни закључак који се намеће у сумирању овог рада је да су почетне хипотезе доказане, а оне су биле следеће:

ХИПОТЕЗА 1: *Сличности и разлике које постоје у пословној култури у НР Кини и Србији, могу се објаснити сличностима и разликама које постоје изворно из различитих националних култура.*

ХИПОТЕЗА 2: *Иако су националне културе НР Кине и Србије различите, начин пословања им је сличан.*

Што се тиче прве хипотезе, она је кроз рад доказана на више начина. Предочене су основне културне особености једне и друге државе које су доминантно утицале на пословну културу. У Кини су се издвојиле особености пословне културе које су пре свега последица конфуцијанства и комунизма. У Србији културне вредности последица су утицаја хришћанства, живота породица под Турцима, а касније и после Другог светског рата комунизма.

Друга хипотеза доказана је кроз Хофстедеве димензије културе. Кина и Србија се разликују по основу три (напомена – за четири димензије постоје бројчани подаци) димензије културе. Али сам начин пословања је неуобичајено сличан. Хијерархијско одлучивање, везе и контакти као битан део пословања, ослањање на породицу и пријатеље у пословању, поступно преговарање, транзициони периоди у пословању где имамо смену социјализма с капитализмом, довели су до тога да су пословни амбијенти и стил рада врло слични. Управо је због тога основни циљ овог рада да се прикажу кинеска и српска пословна култура, као и да се пружи увид широј јавности да пословање с народом који нам није географски ни културно близак, има перспективу развоја односа у будућности. Разлике у начину привређивања у Кини и Србији постоје, али те разлике нису у толикој мери велике да би биле сметња доброј пословној сарадњи и комуникацији. Будући да је кинеска економија у овим годинама светске рецесије међу реткима која бележи даљи раст, било би упутно окренути се још више сарадњи с њом.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Јанићијевић, Небојша (2003). Утицај националне културе на организациону структуру предузећа, *Економски анали*, № 156, јануар–март.
- Мојић, Душан (2007). Организације и национална култура, *Социологија*, Vol. XLIX, № 4.
- Babić, Blagoje S. (2007). *Ekonomija Azije*, Megatrend univerzitet, Beograd.
- Chen, Ming-Jer (2001). *Inside Chinese Business*, Harvard Business School Press, Boston, Mass.
- El Kahal, Sonia (2001). *Business in Asia Pacific*, Oxford UP, Oxford.
- Haralambos, Michael and Martin Holborn (2002). *Sociologija*, Golden marketing, Zagreb.

- Hofstede, Geert (2011). *Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context*, The Berkley Electronic Press.
- Holden, Nigel (2001). *Cross-cultural management: a knowledge management perspective*, Financial Times / Prentice Hall, London.
- Jovanović, Mića (2004). *Interkulturni menadžment*, Megatrend univerzitet, Beograd.
- Jovanović, Mića i Ana Langović Milićević (2006). *Interkulturni izazovi globalizacije*, Megatrend univerzitet, Beograd.
- Mesić, Milan (2007). Pojam kulture u raspravama o multikulturalizmu, *Nova Croatica*, № 1.
- Veljković, Saša (2009). *Marketing usluga*, Ekonomski fakultet, Beograd.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

www.geert-hofstede.com

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN BUSINESS CULTURE IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AND THE REPUBLIC OF SERBIA

KATARINA ZAKIĆ

Megatrend University, Graduate School of Business Studies
Bulevar umetnosti 29, Belgrade, Serbia
kzakic@megatrend.edu.rs

SUN XINQUAN

Embassy of the PR of China in Serbia, First Secretary
Aradska 4, Belgrade, Serbia
jiaoyuzu@edusectioninserbia

SUMMARY: World economic crisis has affected the whole world including Serbia. Among various strategies used for improving this difficult situation, Serbian Government primarily focuses on attracting foreign investments. One of the possible future investors could be, among other countries, the People's Republic of China.

At present, Serbian Government is trying to help Chinese investors in Serbia, but there is still a need for better understanding of how Chinese businessmen work, negotiate and make deals. The main goal of this paper is to present similarities and differences in business culture in China and Serbia in order to define possibilities for mutual cooperation.

The methodology of this paper is based on cultural dimensions research made by Hofstede. His national dimensions of culture can be used for explanation of specific types of business culture in China and Serbia. The data from this research will show similarities and differences in business culture in these two countries, and also some suggestions are made with regard to improving mutual understanding and doing business.

KEYWORDS: People's Republic of China, Republic of Serbia, business culture, cultural dimensions, similarities and differences

СРПСКА ЗАПАЖАЊА МАЂАРСКИХ КУЛТУРНИХ ДОСТИГНУЋА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА*

ГОЈКО МАЛОВИЋ

Архив Југославије
Басе Пелагића 33, Београд, Србија
gojkomalovic@gmail.com

САЖЕТАК: Између два светска рата, српска јавност је на разне начине спознавала културна достигнућа Мађара. О томе се обавештавала из југословенских средстава јавног информисања а нарочито из мађарских листа, часописа, књига, посетама и присуствовањима појединачним и колективним мађарским културним манифестацијама у Мађарској, првенствено у Будимпешти, присуствујући представама и предавањима мађарских књижевних, ликовних, певачких и других уметника приликом њиховог гостовања у Југославији, нарочито по местима Војводине настањеним мађарском мањином. Променљиви и, већином, затегнути политички односи између Мађарске и Југославије умногоме су утицали на интензитет српских упознавања мађарских културних достигнућа између два светска рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мађарска култура, Мађари, Мађарска, Срби, Југославија, мађарска културна дела, мађарски књижевници, мађарска ликовна дела, мађарска мањина у Југославији

*Култура је неуништива лична карта
сваког народа.*

Гојко Ђого, српски песник

Живећи дуже од миленијума једни поред других, а више векова у својим знатним деловима и заједно, Мађари и Срби су једни о другима стицали и имали запажања о многим видовима живота.² У овом раду

* Овај чланак аутор је наменио мађарској јавности, који је изложио на српском језику на мађарској Националној историјској конференцији „Magyarságkép a kultúrában” (уз симултани превод на мађарски језик и уз приложени текст да се објави на мађарском језику), одржаној на Филозофском факултету у Печују 26–27. новембра 2009. Сада је већ неизвесно да ли ће и када поднети радови на тој конференцији бити објављени у облику зборника радова. У овом броју *Зборника Матисе српске за друштвене науке* објављује се текст чланка на српском језику изнет на тој конференцији.

² О томе не постоји, а треба да се напише, аргументована и садржајна студија.

сажето се износе српска сазнања о културним (и уметничким) достигнућима Мађара између два светска рата.

У време Аустроугарске, мађарско племство имало је водећу улогу у наметању културних садржаја и манифестација, које је проводило кроз систем школовања, многобројне масовне приредбе, националне прославе и на друге начине, омогућавајући њихово прихватање и подражавање у најширим слојевима мађарског народа и осталог грађанства у Мађарској. Мађарско племство је мађарском народу стално истицало миленијумску културну супериорност Мађара, како у односу на многобројне националне мањине у Мађарској, тако и према већини народа у суседним државама. Мађарско родољубиво племство, не само као владајућа, него и, у много чему, водећа друштвена група у Мађарској, знало је да убедљиво намеће обрасце културног понашања свим слојевима мађарског народа, да у њих поверују и драговољно прихватају и опонашају. Дуго усађивана оданост нацији и служење држави већина Мађара прихватила је као примарне вредности и као природни и логични поредак у традиционалној мађарској култури.

После пораза у Првом светском рату 1918. и у првим послератним годинама, нарочито у време Мађарске совјетске републике, у Мађарској је наступило хаотично време с ерозијом њених културних вредности. Ипак, од краја 1920, у Мађарској су наступиле друштвене промене, јер су њој интелектуални појединци и групације, ради ублажавања последица ратног пораза, предузели напоре за свестрано сређивање лошег стања мађарског народа у свакодневном животу, а нарочито у културној области као општеној колективној свести (меморији). Већ од раније, Мађари су били познати као народ одан – националном поверењу и националној дисциплини, јер нису престајали да верују у традиционалне националне вредности, што се увиђа из њихове лозинке: „Ném hagyd a régít” (Не пуштај давнину). У те традиционалне мађарске вредности, поред вере у славну историју и величину мађарског народа, значаја мађарског језика, јединствене и простране националне територије, спадала је и – вера у напредак мађарске националне културе. Период „мађарске консолидације” (1922–1932) није се односио само на политичку и привредну, него и на културну консолидацију Мађара и Мађарске.

Пошто је из Првог светског рата Мађарска изашла као побеђена држава, а Србија (ускоро уједињена у Југославији) припадала табору победничких држава, њихови међудржавни политички односи нису били добри. Мађарска је била веома незадовољна државним границама успостављеним по Тријанонском мировном уговору из 1920, што је произвело трајно међусобно неповерење у односима са Југославијом. Лоши међудржавни односи Мађарске и Југославије одразили су се на слабљења ближих културних веза, немарна праћења културних садржаја и занемаривања међусобних културних прожимања у обе државе.

Српска врховна државна управа и српска интелектуална јавност већ у првим међуратним годинама уочиле су да су водеће интелектуалне и културне снаге у Мађарској потицале из родољубивог мађарског племства

и образованог либералног грађанства, али нису довољно обраћале пажњу на то – који су то изразито водећи мађарски културни прегоаци и носиоци културног развоја у Мађарској.

Док је у годинама пред Први светски рат већина Срба у Мађарској, првенствено оних у тадашњој јужној Угарској или Војводини, осећала културну пенетрацију мађарског културног утицаја као вида мађарског империјализма, ипак је у неким облицима мађарске културе видела и одређене културне вредности, као плод прегнућа и достигнућа Мађара. У жељи да се то прекине, у Југославији се, већ у првим годинама после Првог светског рата, свесно и, чак, намерно инсистирало на раскиду међусобних националних културних упознавања, уважавања и прожимања. Такав прекид изразито је тражио, у чланку др Јован Савковић „Омладинска и данашња Војводина” [Савковић: 28. 6. – 6. 7. 1921]: „Нема ни за тренутак сумње, да је читавом делу нашега народа у Војводини дужност, да једанпут за свагда прекине с овим традицијама, и да наш друштвени и духовни развитак крене другим правцем. ...”

Српска политичка и интелектуална јавност у Југославији сматрала је да општу мађарску политичку оријентацију, која се проширила на све области мађарске културе, изражава: њена масовно коришћена заклетва *Ném, ném soha* (Не, не никада), повик *Mindent vissza* (Све натраг) и парола *Csonka Magyarország nérország. Egész Magyarország mennyország* (Крња Мађарска није држава. Цела Мађарска је рај).

У Југославији се генерално сматрало да мађарске власти неодступно негују и следе иредентистичку и ревизионистичку политику према суседним државама, којима су припојени делови територија Мађарске из времена Аустроугарске, тј. према Румунији, Чехословачкој и Југославији. Због тога је у Југославији обраћана извесна пажња према писању мађарске штампе, како у листовима тако и у књигама, не само у односу на политичке садржаје, него и о мађарском културном деловању, како унутар земље, тако и у суседним земљама, Европи и свету. Забрана уласка и растурања мађарских листова и књига у Југославији провођена је и због њиховог неповољног писања о свим државама Мале антанте: Румунији, Чехословачкој и Југославији.

Србима, који су се у већини нашли обједињени у држави – Краљевини Југославији, значајно су смањене могућности и доступности ширих увида за спознају културних вредности и достигнућа Мађара између два светска рата (у Мађарској и ван њених граница), и због одржања старих или стварања нових предрасуда према њима.

ПОЈЕДИНА СРПСКА МИШЉЕЊА О МАЂАРСКОЈ КУЛТУРИ

Срби су имали разна искуства, као и предрасуде о Мађарима, која су била појачана у међусобном сукобу у Првом светском рату.³ За разлику од традиционално присутних и дуготрајно уврежених српских колективних

³ И из понашања мађарских официра и војника у Првом светском рату, Срби су се уверавали у општеприхваћени стари дојам: „Мађар је добар слуга, а зао господар”.

мишљења, као и предрасуда о Мађарима, аналитичке оцене или, боље речено, процене културних вредности као националних достигнућа Мађара, износили су српски интелектуалци.⁴ Већ из првих година после Првог светског рата постоје записани српски, углавном неповољни, утисци о Мађарима, односно о мађарском понашању и опхођењу али, протоком времена, о њима и њиховој култури стицала се и износила боља и све повољнија слика.

Под свежим утиском страха у Првом светском рату, у првим послератним годинама, у српској интелектуалној средини јављала су се мишљења о потреби прекида упознавања и прожимања мађарске и српске културе. Српски новинар др Јован Савковић [Савковић 1921: 7] је у новосадском листу *Застава* објавио фелтон „Омладинска и данашња Војводина”.⁵ Он износи неповољну оцену о мађарској култури. „... За нас (Србе – прим. Г. М.), у бившој Угарској, све је више, у последње време, почела постајати Будимпешта место свега културнога апостолства и најдаље је у Будимпешту ишао свако, ко је хтео да се осети ма и за тренутак, у центру велике светске културе; не увиђајући, при томе, колико је сваки такав осећај био изазван мађарским доследним меголоманским тирадама о њиховој културној величини, у коју, осим њих и једнога дела наше (српске – прим. Г. М.) интелигинције, није, у великом свету, нико паметан, више веровао...”⁶

Српски књижевник Милош Црњански [Црњански: 23. 1. – 1. 2.1923], који је одлично говорио мађарски језик, објавио је, од 23. јануара до 1. фебруара 1923, фелтон „У Хортијевој Мађарској”,⁷ у којем је, између осталог, дао и своје осврте на менталне и културне карактеристике Мађара. „Мађарски народ је дубоко националан, кажу. Да, али како? Он не може да буде друго до Мађар. Не дају му теме, вилице, криве ноге. Не дају му говор који нико у Европи не разуме. Не дају му оно што воли, а други од тог нису очарани: чизме, урликање, туча. Мађарски народ је далеко испод нас по политичкој зрелости. Осим грофова чиновника и попова, неколико хиљада, милиони уопште не мисле на то. Они, који су у Мађарској, укрштањем постали способни за тишину, за рад, за т.зв. културу ти су сами дубоко несретни због тог. Није мађарски народ дубоко националан. Он је дубоко усамљен сред Европе.”⁸

Нека српска схватања особина Мађара, као својстава њихове националне културе, износи др Радивој Симоновић [Симоновић 1924: 25]: „... По телесним и душевним особинама су врло добра раса, здраво једра и свежа. Врло су вредни, не боје се ни најтежег посла. У невољи су стрпљиви

⁴ „Многоштошта што је једном народу добро, служи другоме за подсмех и поругу”, Фридрих Ниче, *Тако је говорио Заратустра*.

⁵ *Застава*, од 28. јуна до 7. јула 1921.

⁶ *Застава*, 7. наставак, од 6. јула 1921.

⁷ *Политика* (Београд), од 23. јануара до 1. фебруара 1923.

⁸ Интересантан осврт о култури Мађара предочен је у двојезичном чланку: Иштван Лекеш, „Доживљај мађарства Милоша Црњанског и Вељка Петровића / Lőkös István, Miloš Crnjanski és Veljko Petrović magyarság-élmény” у књизи: *Из историје српско-мађарских културних веза. A szerb-magyar kulturális kapcsolatok történetéből*, Нови Сад – Будимпешта 2003. Ujvidék – Budapest 2003, стр. 113–127.

и издржљиви. Много држе на поштење, поносити су, врло родољубиви, и од увек су познати као јунаци. Нарави су отворене, весељаци, играчи и певачи. Меланхоличне арије њихових љубавних песама личе на наше (српске – прим. Г. М.) севдалинке. И радо пију и веселе се, уз музику се раздрагају и певају, не може се рећи да су пијанци. Умеју бити искрени пријатељи и поштовати и туђе осећаје и обичаје. ...”⁹

Српски путописац Станиша Станишић [Станишић 1925: 11], изнео је своје виђење Мађара у Мађарској, тврдећи да „се код Маџара и у земље и у народа осећа нека набуситост”, као и да „Маџари носе кићене чизме, суви су и говорљиви.”¹⁰

Српски историчар др Душан Ј. Поповић [Поповић 1925: 45] је сматрао: „... Мађари су били необично државотворни. Противно другим неким народима који су основали своје државе у горским крајевима и из ових владали низинама, Мађари су државу основали у низини и из низине владали околним планинама. ... Држава им је била највећа у време Лајоша Великог, а потпун прекид у континуитету државе нису имали...”

Као југословенски посланик у Мађарској, српски песник Јован Дучић [Дучић 1991: 129] веома се неповољно изјаснио о мађарској култури. Осврнувши се на мађарско, веома разметљиво и дуговременско, прослављање у непрекинутом континуитету мађарске „миленијумске културе” као, наводно, једне од највећих европских вредности, Дучић је, насупрот томе, тврдио: „... Јер и за тих хиљаду година Мађарска није дала ни једну идеју, ни религиозну, ни политичку, ни социјалну, од оних које данас владају светом а да би та идеја била њеног порекла; и није дала ниједно културно име, које би, по примеру нашем, било европског значења...”¹¹

Више српских интелектуалаца запазило је – и било чврсто уверено – да је Будимпешта, осим што је политички и привредни центар, и изванредно доминантни културни центар Мађарске, тврдећи да је она „културни излог Мађарске” јер, „сва културна достигнућа Мађарске су у Будимпешти”. У њој су мађарски великаши, аристократе (*uriosztály*) и богати грађани, у дужем времену стварали велелепне грађевине: оперу, позоришта, музеје, парламент и друга здања и споменике, да имају шта показати странцима и мађарском народу. Многи Срби заступали су мишљење да „Пешта није Мађарска” [Црњански 24. 01. 1923] и да мађарски, већином сељачки, народ по местима широм Мађарске од тих будимпештанских велелепних здања и културних садржаја у њој готово ништа не користи,

⁹ Занимљива је мисао Артура Шопенхауера: „Свака нација се подсмева другој, и све су у праву”.

¹⁰ Срби имају израз „размађарити се”, у значењу: развикати се, разгаламити се, веома гласно викати с доста гестикације.

¹¹ Овде је, очигледно из политичких разлога, Дучић игнорисао или превидео мађарске величине из области културе – европског значаја: Шандора Петефија, Мора Јокаија, Јаноша Арањија, Ендреа Адија, Атилу Јожефа, Белу Бартока, Золтана Кодаја, Лајоша Зилахија и многе друге, којима се веома диви српски писац Сава Бабић, у својим књигама и преводима мађарских књижевних дела с мађарског на српски језик: *Мађарска цивилизација*, Београд 1996; *Љубав на мађарски начин: аниџологија мађарске љубави XIX века*, Београд 1998. и др.

осим што је упорно подучаван да се тиме што јаче и испољеније национално поноси.

Да Будимпешта није оличење Мађарске тврдио је српски новинар и књижевник Александар Илић [Данубиенсис 1931: 4, 19–20], поткрепљујући своје ставове, позивом на наводе из студије др Милотаја уредника будимпештанског листа *Magyarság* (*Мађаршага*), о „непознатој Мађарској”: „... Непозната Мађарска је у срцу Мађарске: то је стари Алфелд (Alföld – прим. Г. М.). Ту је оличена мађарштина. Ту је срж њене традиције. Ту је извор њене снаге. По том Алфелду, може се добити слика о целој Мађарској.” У наставку Илићевог излагања, слика живота већине Мађара далеко је од идиличне слике културних достигнућа и садржаја који се нуде у Будимпешти, јер дочарава потресне сцене бедног стања и живота мађарских сељака. Не само странцима, већ и Мађарима изван Мађарске жели се у Будимпешти дочарати идилична слика живота у Мађарској, што Илић поткрепљује текстом, на стр. 184, из књиге забрањене у Мађарској Ладислава Домонкоша *Мађарски Васкрс*: „Бог ми је сведок, да се увек у Пешти сви ужурбају, кад неки Мађар из Словачке, Југославије или Ердеља дође, како би сакрили од његових очију све мане нашег политичког живота и нашег економског банкротства. ... А Мађар, који нас једном посети из суседних земаља, увиди одмах сам како ствари стоје, тако да при одласку натраг, у своју нову домовину, полази са жељом да се више никад не поврати Мађарској...”

Када су, протоком низа година, утисци о ратним страхотама и сукобима Срба и Мађара у Првом светском рату почели да бледе, Жарко Племенац [Племенац 1938: 69–77], врсни преводилац мађарских књижевника и њихових поетских дела на српски језик, написао је аналитички чланак „Утицај мађарске књижевности на нашу”, у којем се афирмативно изјаснио о мађарској култури.

СРПСКИ УВИДИ У ОБЛИКЕ МАЂАРСКЕ КУЛТУРЕ

Мађарска штампа

У првим годинама после Првог светског рата у Мађарској је било хаотично политичко стање и време ишчекивања, још од проглашења Мађарске Републике крајем октобра 1918, успостављања Мађарске Совјетске Републике у пролеће и лето 1919. и обнове Краљевине Мађарске у јесен 1919, до, за Мађаре трауматичног, наметања Тријанонског мировног уговора (у лето 1920. до почетка 1922). За време тог хаотичног времена, у Мађарској су биле у другоразредној пажњи и ретке вести о мађарским културним манифестацијама и достигнућима. Хаотично и трауматично стање у Мађарској примирило се тек у току 1922–1924, када у њој долази до постепеног свеопштег опоравка, културног и уметничког полета. Смер културном, односно уметничком деловању у њој давао је, првенствено, мађарски племићки (центријски) слој, али су одређену, културну улогу у њој имали и либерални кругови мађарске буржоазије. Мађарска аристократија, која је предводила и давала тон културном деловању у Мађарској,

наставила је с настојањем да мађарском народу усади у свест – понос припадности мађарској националној величини. При томе, препоручивало се да Мађари, који немају неоспорно мађарска презимена, замене и узму неко од препознатљиво мађарских презимена.¹²

Наспрам Мађарске с изразитом аристократском конзервативном водећом друштвеном снагом и улогом, између два светска рата Југославија се декларисала и изграђивала као либерално друштво с општим демократским слободама. И по томе, ове две суседне земље нису имале иста мерила у друштвеним, као ни у културним вредностима. Југословенска управа за области културе благонаклоније је гледала на културна деловања мађарског либералног грађанства и њихових политичких и културних посленика, него на деловања мађарског конзервативног, традиционалистичког и националистичког племства.

Политички односи Мађарске и Југославије између два светска рата, већином лоши, нарочито у првим годинама после Првог светског рата, умногоме су утицали на интензитет и ниво српских спознаја о мађарским културним достигнућима. Првенствено из пажљивог увида у мађарску дневну и осталу штампу, те у изјаве мађарских државних и политичких представника и јавних личности, могла је српска јавност одређеније да сагледава – какво је стање било у Мађарској, тј. њена унутрашња и спољна политика, као и културна достигнућа у њој.

Чланке у мађарској штампи, првенствено политичког садржаја, будно је пратио референт мађарске штампе у Одељењу за штампу Министарства иностраних послова Краљевине Југославије. Од 1918. до 1922, у више наредби Југословенског министарства унутрашњих послова (Одељења: за Банат, Бачку и Барању и за државну заштиту) тражена су строга надзирања и доношена решења о веома честим забранама уласка већине дневних и осталих листова/штампе из Мађарске у Југославију. Тек од 1922, а нарочито од 1924, дозвољаван је нешто слободнији али ипак селективан, уз повремене опште забране, улазак листова из Мађарске у Југославију. У Југославији се сматрало да „у Мађарској излази око 200 дневних листова и око 1.400 недељних, месечних и осталих публикација.”¹³

Већ у првих неколико година после Првог светског рата, југословенска врховна државна управа разврстала је сву мађарску, првенствено будимпештанску, штампу према шест категорија, при чему се нарочита пажња посвећивала њеном писању о Југославији, а првенствено о српском народу.

Од будимпештанских, првој категорији припадали су – легитимистички (режимски) листови: *Az Újság*, *Pester Lloyd*, *Az Est*, *Pesti Népló*, *Magyar-*

¹² У ту сврху, у Будимпешти је, 15.5.1931, основано Земаљско удружење за мађаризацију страних породичних имена са председником др Золтаном Ленђелом, а заштитници тог друштва били су надвојвода (főherceg) Жежеф и кнез-принц Шереди. То удружење деловало је више година у Мађарској, уз старо гесло: „Мађар живи са својим језиком и својим именом”.

¹³ Архив Југославије, фонд Министарства унутрашњих дела, бр. фасцикле 85, број јединице описа 333. (Краћа сигнатура: АЈ-14-85-333), Предмет: Забрана свих мађарских листова, Извештај референта Мађарске штампе у Одељењу за штампу МИП КСХС, од 5. 8.1925.

ország, Budapesti Hirláp, Pesti Hirláp, Újnemzedek, Magyar Hirláp и др., за које се сматрало да су, у већој мери, следили политику председника мађарске владе грофа Иштвана Бетлена и намесника Миклоша Хортија. У основи, листовима ове групе био је веома отежан и рестриктиван, а некима од њих, за више година, и забрањиван улазак у Југославију. Друга категорија листова следила је политику и идејну оријентацију мађарске иредентистичке организације Пробуђених Мађара и Ђуле Гембеша, као што су: *Szozát, A Nep* и *Nemzeti újság*, а њима, скоро никада, није био дозвољен слободан улазак у Југославију. Трећу категорију сачињавали су – листови либералне оријентације: *Világ, Esti Kurir, A Reggel, A Máji nep*, којима је био дозвољен, скоро увек, улазак у Југославију. Четврту категорију чинили су – социјалистички листови, међу којима се посебно издвајао лист *Népszáva*, за који се сматрало да пише повољно о Југославији и био му је, углавном, дозвољен улазак у Југославију. У пету категорију листова спадали су – полузванични листови, међу којима се издавајао *Nyólc orái újság*, за који се сматрало да је наклоњен Бетленовој политици, а који је, повремено, био забрањиван у Југославији. Посебну, шесту категорију чинили су – емигрантски мађарски листови, међу којима су се, посебно, издвајали: *Kesztársaság* грофа Михаља Кароља (излазио у Паризу у тиражу од око 2.000 примерака), а због заговарања пријатељских односа Мађарске и Југославије дозвољен му је улазак у Југославију.¹⁴ Међутим, комунистичким мађарским емигрантским листовима: *A Párizsi munkás* (Париз), као и *Új Hang* (Москва), не само да није био дозвољен улазак у Југославију, већ су поседници примерака тих листова били оштро санкционисани.

Као будимпештанске, југословенска управа разврстала је и политички категорисала листове у мађарским жупанијама уз границу или близу Југославије: Барања, Зала, Шомођ, Толна, Бач-Бодрог и Торонтал. За дневни лист *Dunántúl* (Печуј) сматрало се да је то лист хришћанских демократа (на истој линији као и клерикални будимпештански листови *Új nemzedek, Nemzeti újság, Új Lap*), да је у конзорцијуму *Nemzeti sajtó valalat* (Национално новинско удружење), да неповољно пише о Југославији и улаз у њу му је, углавном, забрањиван. За лист *Pécsi napló* сматрало се да је либералне оријентације и орган трговаца и индустријалаца Печуја и целог јужног Прекодунавља (да је филијала концерн *Esti Lapok*, којем су припадали будимпештански листови *Az Est, Magyarország* и *Pesti Nepló*) и био му је дозвољен скоро стални увоз у Југославију. Међутим, за дневне листове *Zalai közlöny* (Нађкањижа), *Zalamegye* (Залаегерсер) и *Somogyi újság* (Капошвар) сматрало се да су изразито антијугословенске оријентације и није им био дозвољаван улазак у Југославију. Такође, дневним листовима: *Tolnavármegye* (Сексард) и *Független Magyarország* (Баја), као и недељним: *Pécsi Hírek* (Печуј), *Felső Bácska* (Јаношчалма) и *Delmagyarország* (Сегедин), због изразитог антијугословенског смера, био им је забрањен улаз у Југославију.¹⁵

¹⁴ За разлику од већине листова и часописа, мађарским привредним – трговинским и занатским гласилима: *Kamarai közlöny* и *Ipartestületek lapja* био је увек слободан улаз у Југославију.

¹⁵ АЈ-38-46-104, Извештаји Конзулата КЈ у Печују, 1930, 1932–1935.

Мада је у Југославији, услед њених лоших политичких односа с Мађарском, повећано интересовање на политичке прилике у Мађарској и њену спољну политику, ипак, у њој није запостављана пажња на мађарска културна дешавања, како у Мађарској тако и ван њених државних граница. У томе се посебна пажња посвећивала мађарским листовима који су, углавном, доносили вести и податке из области културне делатности у Мађарској. Пошто је у Југославији, нарочито у првим годинама после Првог светског рата, чак јавно, прокламовано да се запостави ранији мађарски утицај на српске културне токове, то није могло да се занемари, јер су многи српски интелектуалци тежили и тражили начине да имају увиде у мађарска културно-уметничка достигнућа.

Вести из области културе о уметничким манифестацијама и културним дешавањима у Мађарској доносили су мађарски специјализовани часописи, као и филмови и будимпештанска радио-станица. Из мађарских специјализованих листова и часописа уметничког усмерења југословенска управа и српска културна јавност сазнавале су новости и достигнућа у мађарској култури.¹⁶ То се односило на књижевна дела – песничка и прозна, позоришта, делатности културно-уметничких, музичких и фолклорних удружења а затим, филмска остварења и специјалне радио емисије. Још у првим годинама после Првог светског рата, у Југославији је био веома познат и тражен а несметано улазио и дистрибуирао се мађарски часопис за уметност *Színházi élet* (штампан у више од 65.000 примерака), који је доносио прилоге о раду мађарских позоришта, о наступању музичких ансамбала, певачких друштава и др., као и вести о југословенским позоришним приликама. Такође, у Југославију је несметано улазио мађарски позоришни лист *Ma Este* (штампан у 15.000 примерака), који је био у поседу мађарских либерала, односно листа *Budapesti Hírlap*. Поред њега, у Југославији је нарочито интересовање побуђивао илустровани лист с уметничким темама *Tolnai világ lámpja* (излазио у 15.000 примерака).

У мањем броју примерака, у Југославију су улазили и изазивали одређено интересовање мађарски листови са уметничком и спортском садржином: модни лист *Bazar* (излазио у 10.000 примерака), забавни лист *Képes kronika* (5.000 примерака, понекад му је забрањиван улаз у Југославију), хумористички лист *Aler Családi lámpja* (20.000 примерака), опозициони хумористички листови либералне оријентације: *Borszem Jánko* (излазио у 5.000 примерака), *Menyás Deak* (2.000 примерака) и *Egyenlenség* (15.000 примерака), као најпопуларнији спортски мађарски лист *Sport Hírlap* (40.000 примерака). Међутим, за *Nemzeti sport* (20.000 примерака) сматрало се да је лист великомађарског иредентистичког удружења „Пробуђени Мађари”, које је користило сваку мађарску спортску акцију у иностранству и унутрашњости Мађарске за пласирање мађарских иредентистичких и ревизионистичких идеја и није му био дозвољен улаз у Југославију.

Поред наведених, у Мађарској су излазили и други специјализовани часописи из домена културе и уметности, који су побуђивали пажњу

¹⁶ AJ–14-85-333, Мађарска: „Листови из области културе”, 1824–1926, 1933–1934.

српске културне и уметничке јавности, као што су: *Nyugát*, најбољи мађарски литерарни часопис (излазио у 3.500 примерака), литерарни часописи: *Ad cél* (3.000 примерака) и *Új idek* (7.000 примерака), уметнички часопис опште намене *Magyar művészét* (излазио у 1.000 примерака), као и *Képes vasárnap*.¹⁷ У Југославији је био строго забрањен улаз мађарском еротском часопису *Fidibus*, јер је сматрано да је веома ниског нивоа и „писан за проститутке”.¹⁸

Док мађарски дневни, недељни и други листови и часописи, који су доносили и преносили владајуће политичке ставове Мађарске, веома често нису смели да се уносе и растурају у Југославији, са часописима из домена културних збивања у Мађарској то је био веома редак случај. Улаз, односно увоз и дистрибуцију мађарских листова и часописа из Мађарске, југословенска управа је настојала да централизује, односно контролише, ради чега је давала концесије одређеним прометним агенцијама за увоз и дистрибуцију штампе до крајњих корисника, као што су: *Међународни њромејни новински и оғласни завод а. д. – филијала Београд, Балкан-Експрес – новинско информациона агенција*, а у тај посао, повремено, улазило је и *Економско удружење Барањских избеглица у КСХС – Централна ујрава, Београд*, тј. мађарских избеглица из Мађарске у КСХС с председником Белом Линдером (1921–1922) – због знања мађарског језика и потребе превода мађарских текстова на српски језик. Од 30-их година 20. века, посао око увоза и дистрибуције мађарских листова и часописа у Југославији обављаја је Агенција Авала – Одељење за њромеј сираних лисјова и часојиса.¹⁹

Мађарске листове, увожене из Мађарске у Југославију између два светска рата, осим лица мађарске мањине у њој, читала су и многа српска лица²⁰ и лица других националности, првенствено у Војводини, која су научила и знала мађарски језик још у доба Аустроугарске.

Наступом осетног побољшања вишестраних мађарско-југословенских односа, које је подстакло скоро закључење Уговора о пријатељству између Мађарске и Југославије у Београду, југословенска врховна управа је 8. децембра 1940. дозволила увоз и дистрибуцију у Југославији мађарских листова *Magyarország* и *Esti újság*, којима је то раније ретко када било дозвољено.

Мађарска књижевност

До Првог светског рата мађарска књижевност побуђивала је знатну пажњу српске јавности, нарочито на подручју Војводине. До тада су постојали многобројни преводи мађарских књижевних дела, нарочито

¹⁷ Пажњу српске интелектуалне јавности привлачиле су карикатуре мађарског карикатуриста Вертеша Арпада Херберта (Herbert Árpád Vertes), које су излазиле у више мађарских дневних листова.

¹⁸ АЈ–14–85–333, Извештај МИП КСХС – МУД КСХС – Одељење за заштиту државе, од 22. јуна 1926.

¹⁹ АЈ–37–75–468, Мађарски листови у Југославији, 1932–1938.

²⁰ Сматра се да је између два светска рата око 30% Срба у Војводини знало мађарски језик.

песничких, на српски језик. Доста песама мађарских класичних песника, првенствено Ендре Адија (Ady Endre) и Јаноша Ароњија (Arany János), преводио је на српски језик и Јован Јовановић Змај, најпознатији српски песник с подручја и у време Аустроугарске.

Уз првобитан уочљиво наглашен прекид после Првог светског рата, већ после неколико година након рата настављено је, иако у мањем обиму, с преводима мађарских књижевних дела на српски језик. Српски књижевник Младен Лесковац, од 1926–1930, превео је више песама мађарских класичних песника: Шандора Петефија (Petőfi Sándor), Ендреа Адија и Јаноша Арањија. Такође, Жарко Племенац, Никола Маширевић, Јожеф Дебрецени (Debreceny József), Корнел Сентелеки (Szenteleky Kornél) и др. преводили су на српски језик дела Ласла Меча (Mécs László), Калмана Тота (Tóth Kálmán), Лажоша Кашака (Kassák Lajos), Мартина Атласа (Atlasz Martin), Михаља Бабица (Babics Mihály) и др., која су објављивали у српским листовима, већином, у Војводини (*Нова Војводина*, *Дан*, *Субојичке новине* и др.).

Док је у првим годинама после Првог светског рата забрањиван и отежаван увоз мађарских књига из Мађарске у Југославију, већ од 1924, тај надзор је попустио, тако да је велик број књига пристизао у Југославију, а неке од њих су превођене на српски језик. Велику штету тој повољној тенденцији нанео је мађарски писац Алфред Лазар Дреше (Dresche Alfred Lazar), који је у свом роману *Tűzkereszt (Ватрени крст)* из 1925, на страницама 268, 270 и 335, написао веома увредљиве речи о Србима.²¹ Након тога, уследила је забрана увоза мађарских књига и заведена оштра цензура на све мађарске књиге увезене из Мађарске у Југославију. Без обзира на тај шовинистички поступак Дрешеа, мађарска књижевност се, ипак, пратила кроз текстове мађарских и југословенских листова културног, односно уметничког смера. Већ 1926, преведена је песма мађарског песника Јенеа Хелтаја (Heltai Jenő), *Пјесма старог кочијаша* [Павић 1926]. Такође, давани су осврти на културно-уметничка стваралаштва у Мађарској у листовима мађарске мањине у Војводини а, затим, превођена на српски језик прозна и песничка дела мађарских књижевника и објављивана у српским листовима и часописима: Јаноша Арањија (Arany János), Калмана Тота (Tóth Kálmán), Золтана Чукаја (Csukay Zoltán), Ђуле Пала (Pál Gylá), Ференца Келчеја (Kölcsey Ferenc), Ласла Меча (Mécs László) и других.²² У новосадском часопису *Лейојис Мајице српске*, у више серијских књига, излазили су осврти и прикази о делима мађарских писаца: Јован Манојловић, „Мађарски роман из наше нове историје”²³, Васа Стајић, „Првенац Андрије Ади”²⁴, док се Никола Маширевић осврнуо на

²¹ АЈ–14–85–333, Мађарска: Преглед штампе, цензура, забрана, дозволе за увоз привредних књига, 1924–1926, 1933–1934.

²² Песме мађарских песника, које су објављиване у мађарским суботичким листовима *Vajdasági írás* и *Híd* из 1928–1929. и 1939, превођене су на српски језик и излазиле у листу *Субојичке новине*.

²³ *Лейојис Мајице српске*, књ. 318, 4646–466а.

²⁴ *Лейојис Мајице српске*, књ. 319, 1526–1536.

дело мађарског писца Мадача, *Трагедија човека*,²⁵ а објављена је и песма Ласла Гала, *Бројеви њевају*.²⁶

За романе знаменитог мађарског књижевника Лајоша Зилахија веома се интересовала српска литерарна јавност између два светска рата. Тада је његов роман *Самрџино њролеће* преведен на српски језик, а Зилахи (потомак старе мађарске племићке породице) гостовао је више пута у Београду, Новом Саду и другим југословенским местима. Посебно занимање изазвало је гостовање Зилахија у Београду средином јула 1933,²⁷ када је у Народном позоришту била премијера његове драме *На њрећем сѣрајуу* (која је, до тада, у Будимпешти приказивана преко 200 пута).

У Југославији је обраћана пажња на мађарску инострану презентацију сопствених културних достигнућа, нарочито оних садржаја, у којима се наглашавало, да је мађарска култура саставни и неодвојиви део културе народа и држава Централне Европе. Нарочито је обраћена пажња 1934.²⁸ на делатност Бруха Емериха (Emmerich Bruch), мађарског новинара и дописника *Central European Times*, у промоцији сопствених књига о мађарској култури у издавачком предузећу „Ручна књига Централне и Источне Европе” у Цириху.

Мађарским књигама с политичком тематиком, особито с ревизионистичком и иредентистичком садржином, био је строго забрањен улазак у Југославију, међу којима књизи *Мађарско њишћење у 20. веку* (у две свеске из 1939), као и делима Јенеа Хорвата.²⁹ Такође, југословенска управа је, 20. априла 1940,³⁰ забранила улазак у Југославију 16 књижица *Aronykapu* у издању Учитељске мале педагошке библиотеке у Шарашпатаку (штампарија и књижара Лајоша Фишера), због мађарске иредентистичке садржине у њима.

Мађарска позоришна уметност

У Будимпешти је била позната чувена Мађарска државна опера, која је својим успешним уметничким представама пленила пажњу српске културне и интелектуалне јавности, обавештавајући се о њима из мађарских позоришних и уметничких листова или непосредним присуствима на представама и концертима.

Између два светска рата, више мађарских позоришних и оперских уметника желело је да наступа у Београду и југословенским градовима, нарочито у Војводини. Група будимпештанских позоришних уметника: глумец Артур Шомлај Шнајдер (Schneider Somlay Ártur), певачица Вилма

²⁵ *Лешојис Мајшце срјске*, књ. 351, 477–478.

²⁶ *Лешојис Мајшце срјске*, књ. 362, 85–86.

²⁷ *Полиџика*, од 25.6.1933. са чланком „Г. Зилахи долази у Београд да присуствује премијери своје драме ‘На трећем спрату’”.

²⁸ АЈ–38-135-281, Извештаји о страним новинарима у КЈ, ... Мађарски новинари у КЈ: Емерих Брух, мађарски новинар у Цириху, 1934.

²⁹ АЈ–38-135-281, Извештаји о страним новинарима у КЈ, ... Мађарски новинари у КЈ: Забрана увоза књига у Југославију, 1939–1940.

³⁰ АЈ–66-108-342, Односи са Мађарском, 1938–1940.

Штанд Међашаи (Megyasai Stand Vilma) и музичар на клавиру Ервин Деч Денеш (Denes Detsch Ervin) молили су да, у току фебруара 1931,³¹ гостују и држе позоришне представе у осам градова Војводине (Великој Кикинди, Суботици, Новом Саду, Сомбору, Великом Бечкереку, Земуну, Вршцу и Осијеку), али им није одобрено, јер се тражило – и није добило – реципроцитетно гостовање југословенских (српских) позоришних уметника у Мађарској. Ипак, половином 1931. југословенска врховна управа дозволила је том мађарском позоришном друштву да гостује и држи позоришне представе у тих осам градова Војводине.³²

Југословенска управа није изашла у сусрет молби мађарског посланика у Београду, из маја 1937,³³ да се омогући гостовање и наступање у Југославији значајнијих будимпештанских позоришта, јер се сматрало да су под утицајем Лиге за ревизију (с 500 филијала у Мађарској) и да им је циљ ширење иредентизма код мађарске мањине у Југославији.

Мађарска музичко-певачка уметност

Југословенска управа је, углавном, одобравала гостовања и наступе мађарских музичких и певачких друштава и уметника по градовима Југославије, претежно по Војводини, поготову, ако су се за њихове наступе заузимале југословенске агенције и српска јавна лица. На тим њиховим концертима српска јавност се непосредно упознавала с културно-уметничким достигнућима тих мађарских уметника.³⁴

Чланови А *budapesti Királyi Operaház művészei* (Будимпештанска Краљевска Опера): Илона Секел (Székely Iloná), Оскар Калман (Kalmán Oszkár) и Ђерђ Кош (Kós György), пијаниста, одржали су 21. децембра 1921. концерт у сали Вајфертове пиваре у Панчеву. Незвесно је да ли су, уз молбу др Милице Танде, лекара из Панчева, од 16. јануара 1922,³⁵ како су желели, такве концерте одржали и у Суботици, Врбасу, Новом Саду, Вршцу и Великом Бечкереку почетком 1922.

На захтев Славка ди Питонија, директора Концертне агенције *Harmonia et Mousarion* из Београда, дато је одобрење, од 17. јануара 1928,³⁶ да професор Ерне ди Дохнањ (Dohnany di Erne), композитор и пијаниста из Пеште, одржи концерт у великој сали Новог универзитета у Београду 11. фебруара 1928. Министарство просвете КСХС је поново, 22. новембра 1928,³⁷ одобрило професору Дохнањију, управнику пештанске Уметничке академије,

³¹ АЈ–66-361-605, Међународне позоришне везе, 1929–1938; Молба будимпештанских позоришних уметника, 1931.

³² О томе су писали будимпештански листови *Nemzeti Ujság* (25. 7.1931) и *Pesti Napló* (25.07.1931.)

³³ АЈ–66-71-184, Културне везе са иностранством, ... Мађарска: Вести из политичког и културног живота у Мађарској, 1935–1940.

³⁴ Српски књижевник Богдан Поповић је тврдио: „Мађарски језик непријатан је за уво, а пријатан за изговор.”

³⁵ АЈ–66-625-1032, Међународне музичке везе, 1920–1929; Гостовања страних музичких и певачких друштава, ... Мађарска, 1920–1929.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

да у току децембра 1928. одржи концерте у: Осијеку, Сомбору, Суботици, Новом Саду и Великом Бечкерекy. Такође, мађарском пијанисти Емилу Сауеру (Szauer Emil) одобрено је, 19. октобра 1928,³⁸ да одржи концерт у великој Сали Новог универзитета у Београду.

Југословенска концертна и театарска пословница Musarion из Загреба (власник: Вјекослав Јб. Ивановић) затражила је, 18. октобра 1928,³⁹ од југословенског Министарства просвете да се мађарском музичко-камерном ансамблу „Budapest trio”, које делује у Лондону преко 20 година са члановима: виолина Николаш Рот (Roth Nikolas), чело Георг Рот (Roth George) и пијано Ендре Петри (Petri Endre), дозволи да одрже концерте у: Осијеку (19.10.), Загребу (24.10.), Сомбору (28.10.) и Великом Бечкерекy (27.10.1928), што им је и одобрено.

Мађарски савез певачких друштава, од 5. до 8. августа 1937. приредио је у Будимпешти *Међународни слет њевачких друштва* (Интернационални фестивал хорског певања) на који је позвао Прво београдско певачко друштво и Новосадски певачки хор,⁴⁰ Та српска певачка друштва доживела су запажен успех на том хорском фестивалу у Будимпешту.

Др Ерне Лањи, диригент будимпештанског певачког хора „Beszkart Budai Főműveyi Delkör” (који постоји већ 30 година), обратио се молбом Првом београдском певачком друштву 4. јула 1938, да тај будимпештански хор гостује, односно одржи концерте у Београду 4–5. јула 1938, али му је одговорено да то треба одложити за погодније време.⁴¹

Професор Музичке школе у Печују Јанош Бан изразио је жељу да, између 18. и 20. децембра 1938,⁴² на Београдској радио-станици одржи предавање на француском језику (од 50–60 минута) о „Мађарској народној музици и утицају српске народне музике и Мађарској суседних земаља на мађарску музику и обрнуто” уз употребу грамофонских плоча с услимљеним мелодијама и уз музичку пратњу мађарске уметнице госпође Марије Хафлер (Háfler Mária). Његовој жељи није удовољено због, наводно, кратког времена за реализацију тог захтева.

У мају 1939,⁴³ пештанско музичко издавачко друштво „Violin”, посредством Југословенског посланства у Будимпешти, обратило се Удружењу југословенских аутора у Београду, нудећи сарадњу београдским и загребачким културним институцијама да се спреме дела југословенских аутора, у циљу издања једног албума с делима младих средњоевропских композитора, али се то није реализовало.

У организацији Мађарског певачког савеза, Југословенског певачког друштва и београдског Академског певачког друштва „Станковић”, мађар-

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ АЈ–66-94-265, Вести из музичког живота у земљи и иностранству, 1931–1940, ... Мађарска: Међународни слет певачких друштава у Будимпешти, 1937.

⁴¹ АЈ–66-94-265, Вести из музичког живота у земљи и иностранству, 1931–1940, ... Мађарска: Молба др Эрнеа Лањија из Будимпеште, 1938.

⁴² АЈ–38-135-281, Извештаји о ... мађарским новинарима у Краљевини Југославији; Извештај Конзулата КЈ у Печују – МИП КЈ, од 05.12.1938.

⁴³ Исто, Мађарска, Обраћање Пештанског музичког друштва Violin, 1939.

ско певачко друштво „Budai Dalárda”, које делује у оквиру Музичке академије „Liszt Ferenc” и под диригентом Адамом Јенеом (Jenő Adám), представило се 11. маја 1940.⁴⁴ свечаним концертном у Народном позоришту у Београду, на којем су, уз краљевског намесника кнеза Павла и кнегињу Олгу Карађорђевић, присуствовали највиши југословенски политички и просветно-културни представници. То мађарско певачко друштво наступало је уз свој мото: „Darla szívvel! Tettre ésszel!” (Певајмо срчано! Радимо паметно!), што је повољно оцењено од српске културне јавности.

У 1940. гостовало је мађарско певачко друштво „Szent Cecilia”,⁴⁵ које је у Београду одржало концерт.

Мађарска ликовна уметност

У Мађарској су у континуитету, још од друге половине 19. века, сваке године, у току Првог светског рата и после њега, одржаване Земаљске изложбе ликовних уметничких дела, које су побуђивале велику пажњу у европским државама, а на којима су узимали учешће и српски сликари с простора Мађарске у време постојања Аустроугарске. На Земаљској изложби у Будимпешти је 1885. било изложено српско црквено сликарство из фрушкогорских манастира. Задужбина Саве Текелије у Пешти Текелијанум, као завод за помагање школовања српске омладине у Мађарској, требало је, поред неговања српске културе, да буде мост за повезивање и прожимање српске и мађарске културе у Мађарској. У Будимпешти је у време Аустроугарске, чак и у време Првог светског рата, одржаван чувени *Nemzeti Szalon* на којем су учествовали и српски уметници из Мађарске са својим уметничко-културним достигнућима.⁴⁶

Прослава „Миленијума” у Мађарској из 1896, која се нарочито обележила у Будимпешти с *Миленијумском изложбом* и имала снажан одјек у Европи. Она се дојмила и Срба у Мађарској, а на њој је учествовао и српски сликар Паја Јовановић својом троделном сликом *Тријихон* (сада у Градском музеју Вршца).⁴⁷

Мада је српска јавност, још у првим годинама после Првог светског рата, из мађарских и српских специјализованих и других листова и часописа обавештавана о дометима мађарске ликовне уметности, непосредни увиди у њих нису били интензивни, јер је постојала начелна забрана да

⁴⁴ *A Reggel* (Budapest) од 13.5.1940. са чланком „Мађарски певачи у Београду” и *Napló* (Суботица) од 14.5.1940. са чланком „Мађарски певачи у Београду”.

⁴⁵ АЈ–66–454–718, Културне везе са иностранством, 1937–1940; „Кратак преглед рада Одсека за културне везе са иностранством у 1940.”

⁴⁶ Занимљиво и куриозитета ради, на *Nemzeti Szalonu* 1917. узео је учешћа и српски сликар из Мађарске Петар Добровић. Тај сликар биће „изабрани председник” непризнате „Барањске Републике”, која је „проглашена” на збору у Печују 15. августа 1921, а нестала је са повлачењем југословенске војске и администрације из мађарског дела Барање, односно са уласком мађарске војске и жандармерије у Печуј 21. августа 1921.

⁴⁷ Вероватно је слика мађарског сликара Михаља Мункачија (Munkácsy Mihály) *Арпад узима власиј у Угарској* у Мађарском парламенту утицала на српског сликара Пају Јовановића да уради своју слику већих димензија *Крунисање цара Душана у Скопљу*.

се мађарски ликовни и уопште уметнички радови увозе и представљају јавности у Југославији.

Мађарски уметнички „Nemzeti Szalon” одржаван је и између два светска рата и побуђивао је пажњу и српске уметничке јавности. Поред њега, и у многобројним мађарским музејима, нарочито у Будимпешти, организоване су многе изложбе мађарских ликовних уметника. Српску јавност нарочито су интересовала дела групе мађарских ликовних уметника „Осморица”: Ракољ Керншток (Kernstok Rákoly), Роберт Берењ (Berény Róbert), Ђула Егри (Egri Gyula) и др.

Да дела мађарске ликовне уметности буду регистрована и запажена у српској културној јавности постарао се и мађарски историчар уметности Хоман Балинт (Homán Bálint). Он је, још од 1922, као директор, преуредио и обогатио уметничким делима „Nemzeti muzeum” у Пешти, којем је племићка породица Естерхази (Eszterházy) поклонила своју чувену збирку *Todoresku*, уз вредне поклоне уметничких дела многих других мађарских великаша.⁴⁸ Такође, с дугогодишњег положаја министра просвете у више мађарских влада, Балинт ће уложити свој утицај на унапређење ликовне, музичке и других уметности у Мађарској.⁴⁹

Више непосредних увида у мађарска ликовна и скулпторска уметничка дела, српска и остала јавност у Југославији стицала је тек од 1924. У Старој Кањижи почетком 1924, уз дозволу градоначелника, мађарски трговац уметничким радовима Миклош Фекете (Fekete Miklos) поставио је Изложбу страних уметника на којој су, највећим бројем, били заступљени мађарски сликари из Мађарске.⁵⁰ Изгледа, да је то било прво излагање радова мађарских сликара из Мађарске после Првог светског рата у Југославији. У Београду, у Галерији нове уметности – сала Станковић, током априла 1924, Љубомир Мицић, уредник *Зениџа* – међународног часописа за зенитизам и нову уметност приредио је *Прву Међународну Зениџову изложбу нове уметности* у Београду, на којој су, међу сликарима из 11 држава, своје место нашла и два сликара из Мађарске: Ласло Ладишлас Медђеш (Medgyes Ladislás László) са једном сликом и Мохољ-Нађ (Móholy-Nagy) са четири слике.⁵¹ То је прво излагање мађарских ликовних уметника после Првог светског рата у Београду. И у Вршцу је, септембра 1924, приређена Изложба мађарских уметника, за чије одржавање неопходну дозволу није дало МУД КСХС, с обзиром на његову наредбу о забрани излагања страних уметника у КСХС од 14.12.1923.⁵²

⁴⁸ АЈ–38-46-104, Мађарска: Чланци у дневној штампи, 1937–1940.

⁴⁹ Хоман Балинт први пут постаје министар просвете Мађарске у влади Ђуле Гембеша 1932, а на тој дужности биће и 1941.

⁵⁰ АЈ–66-627-1035, Скретање пажње Министарства просвете КСХС – градоначелнику Старе Кањиже, из фебруара 1924, да се то није смело дозволити, с обзиром на Наредбу Министарства од 26.12.1923, којом се забрањује увоз и излагање страних уметника и уметничких дела у КСХС без одобрења Министарства просвете КСХС.

⁵¹ АЈ–66-627-1035, Молба уредника *Зениџа* Љ. Мицића – Министарству просвете, Уметничко одељење за одобрење Изложбе *Зениџа* у Београду и, Одобрење Министарства просвете од 28. марта 1924.

⁵² АЈ–66-627-1035, Допис МУД КСХС – Министарству просвете КСХС, од 26.09.1924, у којој га обавештава о Наредби МУД КСХС, У. Бр. 2477, од 4.12.1923.

У београдском Уметничком павиљону „Цвијета Зузорић”, од 22. децембра 1930. и током јануара 1931,⁵³ мађарско Удружење модерних уметника приредило је „Прву изложбу мађарских сликара и вајара” на којој је било постављено више радова 10 мађарских уметника: Гринвалд Ивањи (Iványi Grinvald), Ђула Руднај (Rudnay Gyula), Иштван Чок (Csók István), Оскар Глац (Glác Oszkár), Адолф Фењеш (Fenyés Adolf), Бела Дери (Dery Bela), Јанош Васари (Vasvári János), Орбан Деже (Dezső Órbán), Вилмош Алба-Новик (Albá-Nóvik Vilmós) и Дезидер Печи-Пилх (Pécsi-Pilch Desiderius).⁵⁴ О тој мађарској изложби писали су, у више бројева, београдски и будимпештански дневни листови и часописи (*Полиџика*, *Мусао*, *Прељед*, *Pesti Napló*, *Budapesti Hirlap* и др.).⁵⁵ Уз листове и часописе из Мађарске, о мађарским уметничким делима и културном деловању мађарских уметника чланке су објављивали и листови мађарске мањине у Југославији (*Vajdasági írás*, *Híd* и др.).⁵⁶

Мађарски сликар гроф Ђула Бађањи (Batányi Gyulá), 31. јануара 1933,⁵⁷ приредио је изложбу уметничких слика у сали Палате Југославија у Београду.

Неки мађарски сликари из Мађарске своја дела стварали су у Југославији. Тако је мађарски сликар из Будимпеште Лајош Марк (Márk Lajos), у јесен 1936, по местима Војводине бесправно вршио портретисање више лица, а у исто време то је радила мађарска сликарка Ержебет Јесенски (Jöszenszky Erzsébeth) у Апатину.⁵⁸

Мађарски сликар из Сегедина Ференц Семењej (Szemenyei Ferenc) и Сегединско сликарско уметничко друштво приредили су, у току маја и новембра 1939,⁵⁹ изложбу ликовних уметничких слика у Великој Кикинди, Новом Саду и Београду.

Репрезентативна изложба *Мађарска уметности* отворена је у београдском Уметничком павиљону „Цвијета Зузорић” 25. априла 1940, а трајала је и у току маја 1940.⁶⁰ У приређивању изложбе значајан допринос дала је мађарска грофица Ева Алмаше Телеки (Teleky Almásy Éva). Осим у Београду, ова изложба била је приређена у Загребу јуна 1940. и у Новом Саду 4–15. октобра 1940.⁶¹ О мађарским модерним ликовним делима српска

⁵³ АЈ–66-381-618, Међународне ликовне везе, ... Мађарска, 1924, 1929–1940.

⁵⁴ АЈ–38-853-1037, Исечци из штампе: Политичко-културни и економски односи КЈ и Мађарске, 1929–1940.

⁵⁵ О тој мађарској изложби посебно запажен став изнео је водећи српски историчар уметности Милан Кашанин у београдском листу *Време*, бр. 10/1930, у чланку „Изложба мађарских сликара и вајара”.

⁵⁶ *Vajdasági írás*, 2/1929, 10, 127–131, „A modern grafika szerepe”; *Híd*, 5/1938, 10, 314–318, Szántó Árpád, „Ifjú művészet kiállítása”.

⁵⁷ АЈ–66-381-618, Међународне ликовне везе, ... Мађарска, 1924, 1929–1940.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ АЈ–66-381-618, Међународне ликовне везе, ... Мађарска, 1924, 1929–1940.

⁶⁰ АЈ–66-94-264, Уметнички живот у земљи и иностранству, 1930–1940, ... Мађарска: Изложба Мађарска уметност у Београду, 1940. О њој су, свакодневно, од отварања 22. априла до краја маја 1940, писали београдски и будимпештански дневни листови.

⁶¹ АЈ–66-94-264, Уметнички живот у земљи и иностранству, ... Мађарска: 1930–1940.

јавност могла се упознати из чланка мађарског уметника Денеша Чанкија (Csánky Dénes), „Мађарско савремено сликарство”.⁶²

У Југославији су запажени и цењени напредак ликовне уметности и образовање уметничког кадра у Мађарској чему је служила и Iparmövesti iskola (Уметничко-занатска школа) у Будимпешти. Југословенско Министарство правде, желећи да унапреди ликовну уметност у школству Југославије, уз посредство Југословенског посланства у Будимпешти, обратило се, средином 1928, мађарском Министарству вера и просвете за подробне информације о поменутој школи и профилу оспособљених кадрова. Министарство је исцрпно одговорило да је та школа једина такве врсте у Мађарској, као и у државама у окружењу. „Школска година се састоји од нижег курса од три године, и вишег курса од 3 године” и даје свршене наставнике различитог профила из ликовне, скулпторске и сличних, односно сродних уметности.⁶³ Више лица из Југославије, нарочито с подручја Војводине, не само мађарске, него и осталих националности, међу којима и српске, из године у годину, похађало је ту мађарску Уметничко-занатску школу у Будимпешти без обавезног одобрења југословенског Министарства просвете и сносило ризик, да им, по њеном завршетку, не буду нострификоване дипломе и дозвољен рад у ликовном образовању у школама Југославије. Стање се променило тек од 1937. до 1941, када је југословенско Министарство просвете одобравало и, чак, сматрало пожељним да југословенска лица похађају ту мађарску школу.⁶⁴

Мађарски филм и радио

У Мађарској, као и у другим земљама Европе и света између два светска рата, све више је јачао масовни културни утицај филмова, од немог до звучног. Многи су схватили и упознали моћ пропагандног утицаја националних филмских продукција, а с њима, скоро истовремено, стварала се моћна установа – филмска цензура, која је имала не толико улоге у уметничком вредновању, колико у политичкој (зло)употреби филмских пројекција.

У Мађарској су се стварала филмска предузећа, која су своје филмове дистрибуирала по местима широм Мађарске, али је и покушавала да пласира у иностранству, нарочито у државе у окружењу с мађарским националним мањинама. У настојањима да се преко филмова изврши продор мађарске политичке пропаганде, мађарски филмови су, веома ретко, могли легално да се увезу у Југославију. У Југославији су будно праћени количина и квалитет мађарске филмске продукције и добро се знало за будимпештанско филмско удружење „Хинија”, које је производило више културно-политичких, односно политичко-пропагандних филмова.⁶⁵

⁶² *Југословенско-мађарски привредни Lloyd*, 2/1940, 5, 22.

⁶³ АЈ-66-648-1097, Међународне ликовне везе, ... Мађарска, 1924–1928, 1937–1941.

⁶⁴ АЈ-66-398-646, Одобрења Министарства просвете КЈ југословенским лицима за похађање Уметничко-занатске школе у Будимпешти, 1937–1938.

⁶⁵ АЈ-38-115-254, Филм и туризам, 1929–1940; Извештај дописника ЦПБ у Будимпешти од 1.6.1939: Предмет: „Мађарска филмска индустрија, њена криза и планови за реорганизацију”.

Знало се да у „Хинији” доминира јеврејски капитал, а с његовим повлачењем средином 1939. то мађарско филмско друштво доспело је у кризу. У Мађарској је, неколико година пред почетак Другог светског рата у Југославији и Мађарској, постојала изражена жеља за реципрочном разменом филмова.

Моћно средство националног културног деловања између два светска рата биле су радио станице, које су настојале да буду што јачег интензитета емитовања и већег домета чујности и слушаности. Управо зато, радио станице у свим државама, па и у Мађарској, су се, веома брзо, углавном, преобразиле, не толико у културне, колико у масовне пропагандне медијске институције. Почетком 1934, Министарство саобраћаја КЈ је протестовало код Министарства просвете, што је Радио Београд 4. децембра 1933. у 16 часова емитовао *Турско-мађарски марш*, коју је оценио као изразиту мађарску пропаганду, јер да би се то могло чинити, треба успоставити сарадњу с Радио Будимпештом за његово репроцитетно емитовање југословенске (српске) музике.⁶⁶

Мађарска масовна и ванинституционална културна делатност

Између два светска рата, широм Мађарске, по градовима, а нарочито селима, приређиване су честе „а gyöngyösbrokétasok (бисерне ките)” као нарочита врста мађарског националног фолклора, али и веома ефикасни начин развијања мађарског националног и културног духа. Такве „бисерне ките” намеравале су, у току 1937,⁶⁷ да гостују по местима Војводине с мађарским мањинама, али им је ускраћиван долазак у Југославију. Међутим, по местима с већом мађарском мањином у Војводини повремено су организована локална „бисерна кићења”.

Ванинституционални културни мађарски утицај између два светска рата био је несумњиво обимнији и распрострањенији од институционалног, јер разноврсне јавне комуникације обичних људи, које се не могу ни приближно сагледати, имале су реалан одраз и на културу Мађара и Мађарске. Он се огледао и у слушању и певању мађарских песама и музичких композиција, које су биле популарне и налазиле одјека, нарочито међу образованијим Србима у Војводини и другим народностима у њој. По угоститељским објектима (кафанама, бифеима и др.), нарочито на подручју Војводине, веома су често певане мађарске народне и грађанске песме. Чак иако многи Срби нису знали њихове речи, ритмика истих је стварала одређене осећаје веселости међу присутном српском публиком. Имућнији и пословни српски грађани су, вишекратно, одлазили у Мађарску, претежно у Будимпешту, у којој су, уз обављање послова, радо посе-

⁶⁶ АЈ–66-94-265, Вести из музичког живота у земљи и иностранству, 1931–1940, ... *Турско-мађарски марш* на Радио Београду, 1933.

⁶⁷ АЈ–66-71-184, Културне везе са иностранством, ... Мађарска: Вести из политичког и културног живота у Мађарској, 1935–1940; Допис МУД КЈ, Одељење за државну заштиту – Министарству просвете КЈ, од 18.11.1937.

живали музеје, позоришта, концертне дворане, бање, одмаралишта, а нарочито отменије хотеле и ресторане, у којима су уживали у разноврсности мађарске кухиње и волели да слушају мађарске народне песме, шлагере и романсе. Међу њима се, у годинама пред избијање Другог светског рата, посебно издвајао чувени шлагер *Szamorú vasárnap* (*Тужна је недеља*), коју је компоновао и изводио мађарски шансоњер Реже Шереш (Seres Rózse) из Будимпеште. Чак и када је било забрањено његово јавно извођење у Мађарској (јер је, наводно, изазивала деструктивне осећаје и побуде), он је, као у више европских држава, постао популаран у Југославији, где су многи научили и певали његове меланхоличне стихове.

Предочавање српској јавности мађарских културних достигнућа

Изузетни културни ствараоци нових мађарских уметничко-културних вредности нису били присутни и остали само у мађарским националним оквирима, него су бивали запажени и у другим националним срединама.⁶⁸

На позив југословенског Удружења универзитетски образованих жена у Југославији, у Женском клубу у Београду, 17. децембра 1931. г-ђа Амалија Арато (Arató Ámália), доктор филозофије и професор гимназије у Будимпешти, али и представник Интернационалне федерације универзитетски образованих жена, одржала је *Предавање о мађарској жени*, које је побудило велико интересовање.⁶⁹ Из њега је српска јавност сазнала да у Мађарској право избора за представничка државна тела (парламент и др.) имају све жене с основном школом и преко 30 година живота и све универзитетски образоване жене без обзира на године живота.⁷⁰ У Мађарски парламент изабране су и две жене, а сви факултети у Мађарској отворени су и за жене. „Прошле године прва жена у Мађарској постала је доцент универзитета у Дебрецину.”

Мађарски новинар Тибор Е. Денеш (Denés E. Tibór) из Будимпеште желео је, у лето 1933,⁷¹ да путује и представи свој *A legujab kor lekszikona* (*Лексикон најновијеџ доба*) по Бачкој, у Новом Саду, Сомбору и Београду, али је југословенско Министарство просвете оценило да он тиме шири, не само мађарску културу, него и мађарску иреденту, и зато није добио сагласност југословенских власти.

Крајем децембра 1936.⁷² мађарском књижевнику др Јожефу Холоу (Holó dr József), на његов захтев, одобрено је да у 1937. пропукује и упозна Југославију и у њој одржи понеко своје књижевно предавање.

⁶⁸ Руски књижевник Владимир Соловјев је тврдио: „Ако се народна снага затвори од спољног деловања и обраћа [се] само себи, неизбежно ће остати неплодна”.

⁶⁹ Београдски дневни лист *Полићика* од 18.12.1931. у чланку „Предавање о мађарској жени, Г-ђа Арато у Женском клубу”.

⁷⁰ У Југославији између два светска рата жене нису имале право избора за државна представничка тела.

⁷¹ АЈ–66-71-184, Мађарска, *Лексикон најновијеџ доба*, 1933.

⁷² АЈ–38-135-281, Извештаји ЦПБ о страним новинарима у КЈ, ... Мађарски новинари у КЈ; Извештај дописника ЦПБ из Будимпеште, од 30.12.1936.

У Београду је, 25. маја 1938.⁷³ одржао предавање угледни професор Универзитета у Сегедину Алберт Сентђерђи (А. Szent-Györgyi), носилац Нобелове награде. Он је и раније одржао једно предавање у Београду. „...Отако је добио Нобелову награду, ово је прво предавање, које г. Сентђерђи држи у иностранству. ...”

Мађарска академија наука одлучила је, 2. децембра 1940,⁷⁴ да Београдском универзитету дарује већи број ретких књига, а њихову предају извршио је мађарски посланик у Београду.

У упознавању мађарских културних карактеристика и уметничких достигнућа, српски интелектуалци: књижевници, уметници, путописци, новинари и други користили су посете Мађарској, односно Будимпешти, и пригодном посета неких мађарских и страних изложби (привредних и уметничких). Редакције српских листова, махом из Београда, слали су дописнике у Мађарску а, затим, објављивали своје утиске. Српски културни делатници у Будимпешти посећивали су и користили разне смотре – мађарске и међународне (изложбе, сајмове, фестивале и др.) да се ближе упознају с културним достигнућима Мађарске. Југословенско Министарство просвете дозволило је југословенским (српским) уметницима, 25. маја 1927,⁷⁵ да отпутују у Будимпешту и посете *Изложбу Белгијске уметности* у току маја и јуна 1927. Новинари београдских дневних листова користили су се посетом Међународном мајском пољопривредном сајму у Будимпешти, од 2. до 12. маја 1930, да о свему виђеном и доживљеном обавесте српску јавност кроз написе у тим листовима.⁷⁶ Неколико дана пред проширење Другог светског рата на Југославију и Мађарску, у Будимпешти је од 27. марта до 6. априла 1941. одржана *50. пољопривредна изложба*, чију је посету најављивало више српских привредних организација с масовно заинтересованим српским посетиоцима.⁷⁷

ОРГАНИЗОВАНЕ КУЛТУРНЕ ДЕЛАТНОСТИ МАЂАРСКЕ МАЊИНЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Још док су неке области Мађарске (око Баје и Печуја) налазиле под привременом управом српске (југословенске) војске и администрације (1918–1921), мађарски културни делатници настојали су да наставе и развију национални културно-уметнички рад. Тако је Лајош Кмети (Kmeti Lajos), директор Мађарског позоришта у Баји, тражио дозволу од српских

⁷³ АЈ–38-46-102, Писање мађарске штампе, 1931, 1936–1941; Телефонски извештај дописника ЦПБ-а из Будимпеште, од 18. маја 1938.

⁷⁴ АЈ–38-46-102, Писање мађарске штампе, 1931, 1936–1941; Саопштење мађарског агенцијског билтена *Будайешти Ершеишше*, од 3.12.1940.

⁷⁵ АЈ–66-627-1035, Изложбе страних уметника у Југославији, забране гостовања и др, 1923–1929.

⁷⁶ АЈ–66-98-282, Разно, ... Двонедељни боравак књижевника Вељка Петровића у Будимпешти, 1930.

⁷⁷ АЈ–14-90-369, Изложба (Сајам) у Будимпешти, 1919–1940. Услед војног пуча у Београду 27.3.1941. и последичне предратне кризе у Југославији, не зна се да ли је до масовне српске посете тој Изложби у Будимпешти – и дошло!

власти у том граду, почетком априла 1920,⁷⁸ да са својом трупом обилази и даје позоришне представе по градовима Војводине, али му није одобрено. Међутим, одобрено је сомборском глумцу Људевиту Ходошију (Hódosi Lajos), 20. фебруара 1921,⁷⁹ да са својом позоришном дружином изводи позоришне представе по местима с претежно мађарским становништвом у Војводини. Такође, глумцу Народног позоришта у Печују Ласлу Талијан Барањаију (Baranyai Tallián László), на његово тражење од 21. маја 1921,⁸⁰ одобрено је да са својом малом трупом даје позоришне представе по градовима Војводине.

После ступања у важност Тријанонског мировног уговора, мађарска национална мањина у Југославији упорно је настојала да створи националне културне установе, јер се осећала делом свеукупне и јединствене мађарске културе. Мађарски глумац Ласло Брукнер (Bruckner László) из Сомбора тражио је, марта 1921,⁸¹ да му се дозволи оснивање Мађарског позоришта с којим би давао представе по градовима Војводине, али му није одобрено. Такође, Хуго Халтаи (Háltai Hugó) тражио је, 18. фебруара 1924, одобрење од југословенског Министарства просвете, да буде управник Мађарског позоришта у Суботици, али без успеха, док је Лајо Каин (Kain Lajos), певач и глумац у Суботици, безуспешно тражио, 6. августа 1924, да оснује своју позоришну трупу.⁸² И Културна секција Baranya menekültek gazdasági szervezete belgrádi kerület с председником Белом Линдером тражила је одобрење, 30. јула 1928,⁸³ да држи позоришне представе у Новом Саду и Суботици, што јој је и одобрено. Ипак, мађарска национална мањина у Југославији имала је више културно-просветних друштава по местима Војводине, међу којима су била најпознатија: „Nepkeg” (1920–1929, 1931–1934) у Новом Саду, Мађарско културно удружење у Великом Бечкереку и Суботичко народно коло, док је у Новом Саду имала два делетантска позоришта.⁸⁴ Поред позоришта и културних друштава, мађарска национална мањина у Војводини издавала је у међуратном периоду преко 120 листова и часописа на мађарском језику (многи од њих с краћим трајањем).

Док су културна удружења мађарске националне мањине у Југославији обнављана и стварана у више војвођанских градова још од 1920, тежња за њиховим централним обједињавањем у – централни савез мађарских културних удружења у Југославији стално је постојала. После периода личне власти краља Југославије Александра Карађорђевића (1929–1931),

⁷⁸ АЈ–66-618-1028, Мађународне позоришне везе, 1918–1929, ... Представе на мађарском језику: забране и дозволе за рад, 1920–1929.

⁷⁹ АЈ–66-618-1028.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ У београдском дневном листу *Балкан* од 23.3.1921. изашао је чланак „Мађарско позориште у Сомбору”, али је југословенско Министарство просвете то демантовало и забранило оснивање тог позоришта.

⁸² АЈ–66-618-1028.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто.

veћ od 1932.⁸⁵ мађарска мађина у Војводини настојала је да се културно организује у јединствени Мађарски културни савез у Југославији, што се наставило и следећих година.⁸⁶ Та тежња се, од стране водећих мађарских политичких и културних личности у Војводини, снажније постављала од 1935.⁸⁷ надаље. Представници мађарске мађине у Југославији тражили су да им се омогући стварање централног културног савеза у Југославији, као што га је имала немачка национална мађина у облику Kulturbunda, али им се то дуже време није дозвољавало. Тек када је, у току 1939–1940, дошло до значајног напретка у развоју вишестраних међудржавних односа између Мађарске и Југославије, дозвољено је на почетку 1941. стварање Мађарског културног савеза у Југославији с председником Ђулом Крамером. Управни одбор тог Савеза одржао је своју Прву седницу у Мађарској грађанској касини, у Новом Саду 2. фебруара 1941, када је одлучено да делује у оквиру 10 секција. У Управни одбор Мађарског културног савеза у Југославији, поред председника Ђуле Крамера (Krámer Gyula), ушли су: сенатор др Имре Варади (Váradi dr Imre), адвокат др Леон Деак (Deák dr León), професор Јанош Толнаи (Tólnai János) и књижењник др Андор Рек (Rék dr Ándör).⁸⁸

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У Мађарској и у Југославији, у целом међуратном периоду, поједини уметници настојали су да дође до чешћег међусобног мађарско-српског културног упознавања и прожимања. У томе су, делимично, и успевали. Мађарски министар на располагању Алберт Барта (Bártha Alberet) желео је да мађарски илустровани месечни часопис *Hungary Illustrated*, за децембарски број 1930, посвети југословенско-мађарским везама. Међу више тематских чланака било је предвиђено објављивање чланка „Југословенско-мађарски уметнички односи” од Елека Петровића, директора Мађарског уметничког музеја у Пешти и саветника у мађарском Министарству просвете. Међутим, о југословенско-мађарским везама, у броју тог часописа за децембар 1930.⁸⁹ изашао је чланак „Kivonat a 'Hungary Illustrated'

⁸⁵ *Magyarság* (Budapest), од 8.11.1932, чланак „Буђење мађарског културног живота у Војводини”.

⁸⁶ АЈ–66–71–184, Културне везе са иностранством, ... Мађарска: Вести из политичког и културног живота у Мађарској; Извештај Банске управе Дунавске бановине – Министарству просвете КЈ, од 1.10.1935, о намери Мађара у Дунавској бановини да створе централни Савез културних друштава Мађара у Новом Саду и Мађарско позориште у Суботици. У њему се истиче да су истакнути Мађари из Дунавске бановине, на тајном скуп у Петровграду (В. Бечкерек) крајем 1933, донели одлуку, да се на простору Војводине створи Савез мађарских културних друштава. Тај Савез је основан почетком 1934, али га је бан Дунавске бановине растурио и забранио новосадски мађарски дневни лист *Reggeli ujság*.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ АЈ–66–3262–2357, Поверљива архива Министарства просвете КЈ, ... Мађарска: Мађарски културни савез у Југославији, 1941.

⁸⁹ АЈ–38–135–281, Извештаји ЦПБ о страним новинарима у КЈ, ... Мађарски новинари у КЈ; „Hungary Illustrated” a Review of Hungary's past and present, Budapest, 1930 december, Kivonat a „Hungary Illustrated” angol-magyar nyelvű illustrált review legközelebb megjelenő Jugoszláv-magyar külön számából Jugoszlávia 1930-ban.

angol-magyar nyelvű illustrált review legközelebb megjelenő Jugoszláv-magyar külön számából Jugoszlávia 1930-ban.”

У будимпештанском хотелу „Гелерт” састао се, 16. децембра 1939,⁹⁰ Одбор за припрему оснивања Мађарско-југословенског удружења. У Југославији је председник тог друштва био Војин Ђуричић, а у Мађарској барон Болдизар Ланг (Láng Boldizsár).⁹¹

За српско познавање мађарских културних достигнућа између два светска рата, значајно је послужила *Југословенско-мађарска ревија* (*Magyar-délszláv szemle*), коју је уређивао мађарски књижевник Золтан Чука (Csuka Zoltán), која је, истовремено, двојезично (на српском и мађарском) у пет бројева 1940–1941, излазила у Београду и Будимпешти. У тој ревији већину чланака написали су мађарски аутори. Међу њима, за тему овога чланка, сматрам веома значајним чланак Ласла Раваса (Rávasz László), „Карактер Мађарштине”.⁹²

У коликом обиму и интензитету су се одвијали ти међудржавни и међунационални облици културног мађарског и српског познавања, сарадње и прожимања између два светска рата,⁹³ посебна је тема, која излази из домена овога рада.

У више наврата, у периоду између два светска рата, између југословенских и мађарских просветних управа одвијали су се преговори око регулисања положаја задужбинских српских установа у Будимпешти из области културе: Текелијанума и Ангелијанума и школе мађарског удружења „Julian” у Југославији.

ЗАКЉУЧАК

Облици и начини мађарског културног деловања, који су били познати путем масовних јавних медија и непосредним упознавањем с мађарским културно-уметничким достигнућима, у српској културној јавности створили су одређену слику о свестраном културном животу Мађара и Мађарске као државе између два светска рата. Из мађарске штампе, нарочито оне из културно-уметничке области, српска културна јавност најбрже се обавештавала о мађарским културним достигнућима.

Доступност мађарске штампе српској интелектуалној јавности и оскудност написа у српској штампи о мађарским културним достигнућима, због променљивих и, углавном, лоших политичких односа Мађарске и Југославије, било је, у извесној мери, селективно и нередовно. Ипак, српска јавност могла је да упозна мађарске културне садржаје: књижевне, позоришне, музичке, филмске и друге својим непосредним посетама и

⁹⁰ АЈ–38–46–102, Писање мађарске штампе, 1931, 1936–1941, Телефонски извештај дописника ЦПБ из Будимпеште, од 16. децембра 1939.

⁹¹ АЈ–38–62–164, Прегледи писања извештаја дописника ЦПБ, 1930–1931, 1940–1941.

⁹² *Југословенско-мађарска ревија*, пролеће, бр. 1, 1940, стр. 22–27.

⁹³ Била би то примена југословенског (српског) либералног начела: тежње за стварањем Европе отворених нација са самосвојним културама, које се никада не стапају потпуно, различитих и поносних на своју посебност.

присутвом у позориштима, музејима, концертима и другим културним садржајима у Мађарској, махом у Будимпешти, као и кроз гостовање мађарских уметника у Југославији, посебно у местима Војводине.

Из међуратног периода потичу поједина мишљења српских културних делатника о мађарским културним достигнућима. Из њих провејава да су се они, углавном, позитивно односили према делима институционалне и масовне мађарске културе.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Данубиенсис [Александар, Илић] (1931). *Данашња Мађарска*, Београд.
 Дучић, Јован (1991). *Дипломатски сјиси*, Београд.
Засјава (1921). Нови Сад, од 28. јуна до 7. јула 1921.
 Лекеш, Иштван (2003). Доживљај мађарства Милоша Црњанског и Вељка Петровића (Lőkös, István. Miloš Crnjanski és Veljko Petrović magyarorság-élmény) у књизи: *Из историје српско-мађарских културних веза / A szerb-magyar kulturális kapcsolatok történetéből*, Нови Сад – Будимпешта. Újvidék – Budapest. 113–127.
 Павић, Никола (1926). Из мађарске лирике, *Вијенац*, 4, VI/7, 176–177.
 Пламенац, Жарко (1938). Утицај мађарске књижевности на нашу, *Војвођански зборник: Алманах*, Нови Сад, стр. 69–77.
 Поповић, Душан, Ј. (1925). *Војводина. Прилози проучавању наше земље и нашега народа. Ојшћи део, књ. I, Бачка. Прилози проучавању етничких односа од средине XVI века до 1921 г.*, Београд.
 Савковић, Јован (1921). Омладинска и данашња Војводина, *Засјава* (Нови Сад), од 28. јуна до 7. јула 1921.
 Симоновић, Радивој [1924]. *Етнографски преглед Војводине*, Нови Сад.
 Станишић, Синиша (1925). *Путничка писма са пута по Средњој Европи од Сјанице Сјаницића*, Београд.
 Црњански, Милош (1923). У Хортијевој Мађарској, *Политика* (Београд), од 23. јануара до 1. фебруара 1923.
 Црњански, Милош (1923). У Хортијевој Мађарској, *Политика* (Београд), од 24. јануара 1923.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SERBIAN PERCEPTION OF HUNGARIAN CULTURAL ACHIEVEMENTS BETWEEN TWO WORLD WARS

by

GOJKO MALOVIĆ

Archives of Yugoslavia
 Vase Pelagića 33, Belgrade, Serbia
 gojkomalovic@gmail.com

SUMMARY: Because of the conflict between the Hungarians and the Serbs in the World War I, several years after its end Serbian public did not put much effort into perceiving and forming impressions of Hungarian cultural achievements. Nonetheless, Yugoslav state institutions, primarily the Ministry of Education (also in charge of cultural affairs), paid close attention to developments in the domain of Hungarian cultural achievements.

Serbian public gradually became more interested in Hungarian cultural achievements and contents. It was informed about Hungarian cultural achievements largely through articles in Hungarian newspapers and magazines, above all those specialized in cultural and artistic contents in Hungary, particularly in Budapest, covering the events in the following fields: literature, theater, music and singing, visual arts, film, and radio shows. The Yugoslav (Serbian) press also published articles on Hungarian cultural contents.

Many recorded notes, findings, impressions and opinions – predominantly positive ones – of leading Serbian intellectuals, primarily writers, were preserved, which may be viewed as paradigmatic Serbian interpretations of many segments of Hungarian cultural and artistic events between the two world wars.

There were many initiatives by Hungarian cultural figures, as well as by leading Serbian intellectuals, for a closer and more direct contact with Hungarian cultural achievements through visits and presentations of cultural contents by prominent Hungarian writers, actors and theater troupes, singers and choirs, visual artists and other Hungarian cultural and artistic groups in Serbian towns, foremost in Vojvodina, a significant number of which were carried out.

Many Serbs became directly acquainted with Hungarian cultural contents and accomplishments between the two world wars by visiting numerous cultural events in Hungary, primarily in Budapest.

KEYWORDS: Hungarian culture, Hungary, Serbs, Yugoslavia, Hungarians, cultural works, Hungarian writers, Hungarian artistic works, Hungarian minority in Yugoslavia

UDC 271.22(497.11)-725"1804/1813"
UDC 94(=163.41)"1804/1813"
UDC 342.2(497.11)"1804/1813"
DOI: 10.2298/ZMSDN1449901J
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УЛОГА СВЕШТЕНСТВА У СТВАРАЊУ И РАДУ ОРГАНА ДРЖАВЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (Први део)

ЈОВАН ЈАЊИЋ

Удружење књижевника Србије, Издавачка делатност
Француска 7, Београд, Србија
jovanradj@gmail.com

САЖЕТАК: Свештенство своју мисију остварује у народу, и самим тим дели судбину народа. Увиђа и дели његове потребе, тегобе и тежње. Тако је било и у Првом српском устанку.

Отуда и исте потребе и тежње српског народа и српског свештенства да се ослободе турског ропства и да имају своју државу, у којој ће живети по сопственим законима.

Аутор рада настоји да покаже на који се све начин свештенство ангажовало да би дошло до оснивања српских органа власти, на рушевинама турског феудалног поретка на подручју Београдског пашалука, и на који све начин је оно било укључено у њихов рад, шта је непосредно чињено да би дошло до оснивања органа српске државе у настајању, али и посредно, кроз свештеничку мисију, да би дошло до тог циља и како је митрополит карловачки Стеван Стратимировић, који је био највећи и неоспорни духовни ауторитет код устаника, својим честим позивима, па и кроз појединачна обраћања устаничким старешинама, да се поштују ред и законитост допринео стварању амбијента за настанак и рад органа нове српске државе. Чини се да у правно-историјској литератури и уопште у историографији такве активности које су посредно ишле у прилог стварању државе Првог српског устанка нису довољно обрађене, а овде се на њих бар делимично указује.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби, устанак, свештенство, Црква, држава, органи, скупштина (Правитељствујушчи) совјет, суд

ОД УСТАНКА ДО ВЕЛИКЕ ДРУШТВЕНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Падом Деспотовине 1459. године под турску власт прекинут је континуитет српске државе. До поновног васпостављања српске државности долази три и по века касније, после исто толико времена ропства под турском влашћу, с Првим српским устанком, 1804. године. Долази до тога напоредо с борбом за национално ослобођење.

Терор дахија нагнао је Србе да се дигну на устанак. Јер, како истиче велики српски историчар у чијем научном опусу централни део заузимају дела о Првом српском устанку Стојан Новаковић, незадовољство народноспрам самовоље и насиља дахија било је прешло све границе трпљења [Новаковић 1904: 98]. У томе повод за устанак види и највећи немачки историчар 19. века Леополд Ранке, који каже да су љута невоља и опасност по живот [Ранке 1965: 73] натерали Србе да се лате оружја.

Одлучност српског народа да се по цену живота (који је ионако под турском влашћу висио о концу) бори за слободу почела је да даје видљиве резултате већ од првих дана устанка. За кратко време, већ на почетку устанка, ослобођено је девет од дванаест нахија Београдског пашалука. Истовремено с ослобађањем појединих крајева „ослобађао” се и простор за успостављање нових органа власти. Тако, напореда с борбом за ослобођење, код потлаченог српског народа све више се развија и учвршћује мисао о успостављању сопствене, српске државе. То не значи да такве тежње, за поновним васпостављањем српске државе, нису постојале и пре избијања устанка.

Исказиване су оне понајвише кроз усмену књижевност и кроз речи свештенства, којима се они, као пастири народни, обраћају на неке утицајне адресе. Тако архимандрит херцеговачког манастира Пиве Арсеније Гаговић 1803. године бива примљен од руског цара Александра I и преноси „како народ у Херцеговини, а исто тако и сви хришћани, који пате под игом турским, мисле да је најпосле дошао тренутак њихова ослобођења”, али и предочава спремност свих „који исповедају православну веру” да се „придруже Русији и дођу под скиптар руски”; отуда тражи архимандрит Арсеније – што сигурно није била само његова жеља – да се успостави словено-српска држава која би била под управом једног од великих руских кнезова [Вукићевић 1907: 236–238]. Тадашње тежње српског народа, ипак, најбоље је формулисао митрополит карловачки Стеван Стратимировић у свом плану (мемоару) о националном ослобођењу и стварању српске државе, који на почетку устанка доставља руском цару. Митрополит Стеван залаже се за независност српског народа и за ограничену аутономију, под заштитом Русије; његов план је постепено узрастање српске државе.

Јурисдикција митрополита Стевана Стратимировића је изван граница Београдског пашалука, али он не само да је врховни црквени и национални ауторитет за Србе у Хабзбуршкој монархији, него и за устанике [Кашић 1985: 472], за српски народ јужно од Саве и Дунава. Он је то како због своје високо уздигнуте духовне личности, због своје велике бриге и великог заузимања за цео српски народ – све време устанка одржава везе с устаницима – тако и због тадашњих црквених прилика у Београдском пашалуку: после укидања Пећке патријаршије (1766), па и у време устанка, на српске епархије долазили су из Цариграда грчки епископи, фанариоти, који, осим православне вероисповести, нису имали ништа заједничко са српским народом, његовим свештенством и монаштвом [Кашић 1985: 453]; грчки епископи често су се приклањали турским властима (да би тако задржали положај на који су доведени и себи обезбедили

лагоднију позицију), док је свештенство делило судбину народа из којег је изникло и којем припада. Тако се усталио јаз неповерења између грчког епископата и српског свештенства и монаштва. Он није могао бити сасвим превазиђен ни у оним ретким ситуацијама када би неко од доведених епископа настојао да подели судбину поверене му пастве, као што је за време устанка то био случај са шабачко-ваљевско-ужичким владиком Антимом, за којег је Прота Матеја говорио да је „света душа” [Ненадовић 1957: 171].

Из тих разлога, српске устаничке вође, али и свештенство, често се, с пуним поверењем, обраћају митрополиту карловачком Стевану Стратимировићу, којег доживљавају као свог истинског духовног поглавара.

Српско свештенство у Београдском пашалуку, мимо надлежних епископа, учествује у припремама устанка¹, са својим парохијанима ступа у устанак – неки од њих бивају предводници устанка у својим нахијама², а неки постају узор храбрости³; истовремено, ангажује се и у стварању органа власти наново васпостављајуће државе српске.

Свештенство учествује у конституисању како локалних, тако и централних органа власти: учествује у избору врховног војводе; присуствује и учествује у доношењу важних одлука на устаничким скупштинама; прота Матеја Ненадовић има најважнију улогу у настанку Правитељствујушћег совјета, и постаје његов први председник. Прота Матеја Ненадовић, такође, има највише заслуга и за оснивање првог устаничког суда; он саставља и први закон у устаничкој Србији. Свештеници се постављају за судије, ангажују се као писари, поверава им се чување архиве, а остало је забележено и да се свештеник ангажује на прикупљању харача⁴...

Напореда с устанком – за национално ослобођење, тече и револуција – за ново друштвено уређење. Из те револуције, на подручју Србије, на рушевинама османског феудалног уређења, ниче нова, српска држава. Зато се с разлогом истиче да је устанак 1804. био почетак једне велике друштвене револуције у Србији, револуције која ће довести и до промене власти у земљи, и до измене њеног целокупног друштвеног састава [Чубриловић 1954: 17].

То је опште мишљење. Али, оно у чему историчари нису сасвим сагласни јесте процена друштвених околности које су довеле до устанка, и до револуције. Стојан Новаковић пише да је из српског покрета, за који каже да је изазван изненадно, „простим очајањем, у намери да се само живот и лични опстанак спасу”, када се стицајем срећних околности

¹ Упечатљив је пример буковичког проте Атанасија Антонијевића, који учествује у припреми збора у Орашцу, на Срећење 1804. године, када ће, формално, бити донета одлука о дизању устанка, води главну реч на збору приликом избора Карађорђа за врховног војводу, заклиње и благосиља учеснике овог збора, храбри устанике и учествује у првом устаничком боју. [Казивање... 2004: 68–80]

² Поп Лука Лазаревић у Шабачкој нахији, прота Матеја у Ваљевској нахији, архимандрит Хаџи Мелентије у Соколској нахији, прота драгачевски Милутин Илић–Гучанин у Пожешкој нахији.

³ Прототип храбрости и пожртвованости за свој народ српског свештенику Првом устанку био је, међу првима, поп Никола Смиљанић из Бадовинаца, у Мачви.

⁴ Прота Матеја Ненадовић пише да је у Ваљевској нахији 1805. године харачлија био поп Павле Марковић из Такова [Ненадовић 1957: 127].

дошло до тога да се, током борбе, од тринаест округа Пашалука њих десет, осим Београда, сасвим очисти од Турака, „развије се сама собом помисао на право ослобођење и на васпостављање старе државе српске” [Новаковић 1954: 70–71]. Новаковић истиче да тек тада, пошто је устанак успео, у народу, под утицајем свештенства и школованих људи, сазрева идеја о изградњи државе. Каже: „Свештеници и остали образовани људи, који се почеше купити под новоподигнутим заставама, први почеше мислити на те узвишеније народне жеље” [Новаковић 1954: 71]. Такво мишљење прихваћено је од већине старијих историчара. Међутим, Васо Чубриловић управо у предговору за једно касније издање Новаковићевог најсинтетичнијег дела о Првом српском устанку *Васкрс државе српске* пише да има много чињеница које говоре супротно томе. Каже Чубриловић: „Бесумње да је привредно-друштвени чинилац био одлучујући у покрету србијанског сељака против османске феудалне власти, али то не значи да иза те његове борбе против османског феудализма није могла постојати негде свесна, негде подсвесна народно-ослободилачка тежња код тог истог сељака.” [Чубриловић 1954: 22]

Усмена књижевност тога доба сасвим убедљиво сведочи да су српске ослободилачке тежње преживеле векове ропства. У томе је итекако била значајна улога свештенства, које је охрабривало такве тежње, чувајући традицију и негујући успомене на славне претке, пре свих на родоносну лозу Немањића, под којом је дошло до оснивања српске државе и помесне Српске цркве. Настојања устаника да се наслоне на наслеђе старе, средњовековне српске државе, и да се на њему крепе, види се, поред осталог, и по томе што у тешким приликама носе и целивају мошти Светог Краља из Студенице – првог српског крунисаног краља Стефана Првовенчаног.

Већ почетни успеси српских устаника створили су прилике да се крене у остварење својих државотворних тежњи. У ствари, саме те прилике, настале урушавањем турског државног поретка на тлу ослобођеног подручја Београдског пашалука, односно уклањања и непостојања бар формалних државних органа власти, „натерале” су устанике да крену у изграђивање новог државног апарата, сада сопствене државе. Или, како то каже велики европски историчар Леополд Ранке: дошло се до тога да је Србија, оставши тако дуго без уобичајеног реда и законитих власти, својим подухватом постигла већа права него што их је можда сама тражила, у исто време и стварну слободу, и нашла се, услед одлагања договора, пред неопходношћу да мисли на неко своје сопствено унутрашње уређење [Ранке 1965: 83].

По отпочињању устанка, у организовању власти у ослобођеним крајевима пошло се од очуваних самоуправних органа села и кнежине [Чубриловић 1954: 31]. Преко ових органа ишло је и окупљање народа за устанак. О томе у својим *Мемоарима* пише и прота Матеја Ненадовић, сведочећи о ситуацији у којој се нашао 1791. године његов отац кнез Алекса Ненадовић по повратку у Бранковину, из Аустрије, на чијој страни се борио, као официр, у њеном рату с Турском. После тог рата и успостављања мира у Свиштову између Турске и Аустрије, неко време Ваљевска нахија оста-

ла је без старешине и без суда. Прота Матеја пише: „Како су Немци отишли, а Турци јошт своје судове не поставили, то мој отац почне судити као кнез или обрлајтнант, и свуд је по нахији ходио, и народ му се добро повиновао. Тек после године дана поставе Турци своје судове по касабама, и тако у Ваљеу је био муселим и кадија, а он у нахији кнез као и пре немачког рата” [Ненадовић 1957: 44–45].

Следећи примере из Срема и Баната, о уређењу власти у селима („како су села на кумпаније подељена”), које је гледао у току поменутог рата, кнез Алекса по повратку из Карловаца у Бранковину, да би себи олакшао посао, одмах нареди да се код сваке цркве изабере по један главни кмет над селима која припадају тој цркви, а тада је свакој цркви ишло по осам до десет села [Ненадовић 1957: 45]. Ови кметови звали су се среским кметовима. Осим тога, свако село је имало свог кмета. Кнез је своје заповести слао среским кметовима, а ови кметовима по селима, који су „у својим подручним селима мале ствари поравњавали” [Ненадовић 1957: 240].

Прота Матеја пише да су стриц му Јаков Ненадовић и он, у фебруару 1804. године, када су чули глас да је у Шумадији Карађорђе устао на Турке, издали заповест свим главним среским кметовима да свако свој срез дигне на оружје и да с војском иде тамо где му се нареди. И сви су поступили по овој заповести. Прота вели да су их називали „среским буљукбашама”, напомињући да их је као такве и сва војска признавала [Ненадовић 1957: 240].

У ствари, тада је једино на тај начин и било могуће окупити и дићи народ на оружје. Јер, како напомиње Слободан Јовановић, те 1804. године, када је устанак почео, ниједан од народних старешина није био чувен и ван свога краја, у целој земљи, па нико од њих није био у стању да подигне на оружје цео народ. Отуда, у недостатку општег народног вође, свака нахија пошла је за својим засебним вођом [Јовановић 1990: 13].

Вук Караџић бележи да ни Карађорђе испрва није био ништа више од предводника своје нахије. Каже да нахијске старешине првих година „ни у сну” нису хтеле да знају да је Карађорђе њихов старешина и да им он заповеда; а ни сам Карађорђе, видевши то, није се усуђивао да им заповеда, него је с њима, као старешина Крагујевачке нахије, „живљео и договарао се као са својим друговима” [Караџић 1977: 187–188].

Али, пошто је успех устанка захтевао јединствену војну команду, с једним врховним вођом над целом побуњеничком армијом, Карађорђе је постао тај вођа. Но, ипак, то његово старешинство, према мишљењу Слободана Јовановића, било је само војног, а не и политичког карактера. Он је – сматра Јовановић – био прави господар само у Шумадији, док се у западној и источној Србији његова политичка власт није признавала [Јовановић 1990: 13].

То су биле сметње и за потоње организовање државне власти.

Пре Првог српског устанка земља је, у административном погледу, била подељена на нахије и кнежине. Нахијске власти биле су турске; а то су били муселими, као полицијски, и кадије, као судски органи. Док је по кнежинама била организована народна самоуправа. Она је изгледала

овако, како бележи Вук Караџић у свом *Рјечнику*: „Под владом Турском у Србији свака је кнежина имала свога кнеза, који се ради разлике од сеоскијех кнезова звао и оборкнез, вилајетски кнез, на некијем мјестима башкнез и велики кнез” [Караџић 1977(а): 278].

Турске власти седеле су у градовима; по селима нису имале својих органа. То се мења доласком дахија: они подижу ханове по паланкама и селима за своје субаше. Из те близине притисак окрутне власти и њених незаситих чауша на поробљену рају постаје још суровији. Зато, по доношењу одлуке да се крене у устанак, устаници крећу најпре од паљења ханова и убијања субаша.

По ослобађању градова, устаници настоје да одмах успоставе сопствену власт, не само војну, него и грађанску. Тoga посла прихватају се и свештенство и монаштво. Тако, по ослобођењу Лознице, устаници, према сведочењу Вука Караџића, „оставе у њој трonoшкога игумана Мелентију, као мјесто кадије, и арамбашу Митра Туфекчију с неколико ајдука, мјесто муселима” [Караџић 1977: 101].

Рат је сам по себи – нередовно стање. У њему, силом оружја, или по каквој другој снази, успоставља се поредак који у миру, по демократским принципима, или није могуће остварити, или је много теже остварив. Клизав терен таквих прилика може да одведе у нешто што не би било у складу с побудама с којима се кренуло у предузети подухват. Дешава се тако да мач иде даље него што би смео ићи, али и да дође до „посекотина” на сопственој страни, најчешће тако што они који су стали на чело народа, ношени силом оружја и заносом ратних победа, постају баласт остварењу народних тежњи. У таквим приликама од великог значаја је улога некога ко има ауторитет и морални кредибилитет, чија реч и чије дело би могли да утичу на корекцију таквог стања. У српском друштву до сада то је увек, на првом месту, била Српска православна црква. Она је то била и у Првом српском устанку.

Сачувана историјска грађа казује да је најупорнији у таквим *иницијативама*, али и с гласом најјаче снаге био митрополит карловачки Стеван Стратимировић. На почетку устанка (28. марта 1804), после два писма добијена од устаничких вођа, којима га они обавештавају о узроцима и почетку борбе против Турака, али и моле да се за српске устанике заузме код аустријског цара, митрополит Стеван Стратимировић шаље посланицу свештенству и народу у Србији, у којој обећава да ће се за њих заузети код аустријског цара и даје упутства за њихово држање према султану и царским Турцима [Перовић 1977: 60–61]. Позива митрополит, по дужности архипастирској, и очински препоручује да „по заповести Божјој” судбу своју, у коју их је „Промисао Божји поставио”, трпељиво снесе и да буду верни турском султану, којем треба да пристojно представе своје тегобе и да траже олакшице. Усредсређује пажњу, моли и саветује да штеде крв невину, да не учине какву неправду невиним Турцима и да не обешчасте ништа од онога што они за светињу држе [Перовић 1977: 61]. Сутрадан (29. марта 1804) митрополит Стеван Стратимировић обраћа се посебно проти Матеји Ненадовићу, кога саветује да устаници пред Порту

сами износе своје захтеве, увек имајући у виду да наступају као поданици турскога султана, а да друге дворове који су турскога двора пријатељи могу молити да буду само заштитници у молбама њиховим. То је по њему једини сигуран пут, којим никога увредити не могу, а и „Божју притом и человјеческу заповед преступити не будете” [Перовић 1977: 62]. Митрополит и овом приликом саветује да се не учини каква неправда мирним Турцима и, колико је могуће, да се пази на сопствени род, „да не би крвопролитије без нужди бивало” [Перовић 1977: 62].

Митрополит Стеван Стратимировић био је добро обавештен и упућен у прилике у устаничкој Србији⁵. Знао је и за намере о оснивању Правитељствујушћег совјета. Зато, непосредно пре него што ће доћи до његовог оснивања, он посредством капетана Константина Јовановића – 10. августа 1805. године – шаље писмо Јакову и Матији Ненадовићу и потоњем секретару Совјета Божи Грујовићу, у којем даје упутства и савете за организовање устаничке власти⁶. Из садржаја писма види се да се он залаже за успостављање српских органа власти. Јер, он, интимно у души, у устанку види стварање нове српске државе [Кашић 1985: 473]. Саветује митрополит да се спахије и јаничари, сва турска војска, протера, а да се у својим домовима оставе мирни Турци, они који сами по себи живе и који не желе да владају над рајом, с тим да прихвате српску управу, власт и суд; такође, саветује и да се шири српски језик, учење и књижевност, да би тако, временом, превладали српски језик и српска држава [Перовић 1977: 134–135].

Митрополит Стеван Стратимировић био је уверен да српски устаници могу на рушевинама турске државе на простору Београдског пашалука подићи своју државну грађевину, с високим степеном аутономије, ако буду сложено и мудро радили на томе, поштујући при том вечне, Божје принципе правде. Зато у свом писму даје конкретне савете: „Када пођете о устројеније управленија вашег мислити, саветују вам који вешчи разумеду, свагда да имате пред очима ове предмете: 1) војинство, и то је прво и најважније по којему све стројеније ваља да вам иде; 2) ха[з]на, ово је нужно да вам никад не изчезне, али само да обшту корист да се употребљава и сваки по сили да плаћати мора; 3) суд уредите да ви судите и постављени от вас спахије, а не кадије; све донде нужно је да тако имате уређено да вас не поколебају Турци, а за главноје и сталноје основаније будушчега напредка нужно јест аки первоначално основаније; 4) Закон хришћански и устројеније всевозможноје православнија нашеја цркви, откуду 5) заведеније школа да се народ научи: 1-во, Богу молити, а 2-го, читати и писати и да своје књиге и писма распрострањава да што даље може бити” [Перовић 1977: 135].

⁵ Редовно су га извештавали капетан Константин Јовановић (из Кленка, у Срему, на домак Шапца), прота из Митровице Гаврило Исаиловић и прота из Земунa Михаило Пејић. У преписци је био с протом Матијом и Јаковом Ненадовићем, такође с владиком Антимом, а обавештавали су га и други људи.

⁶ Први издавач овог писма прихватио је да је ово писмо Доситејево, па су га тако третирали и други у домаћој науци! [Перовић 1977: 137]

Уз ове предлоге, митрополит саветује да, у први мах, уредба којом ће то прописати буде јасно написана („тако како може сваки употребити“). За пример наводи, али и предлаже: да се војска уреди по угледу на аустријску крајишку војску, препоручујући да се примају и странци, ако се могу придобити, и да се заштићује домаћи човек; хазну, каже, нека сабирају кметови и кнезови који не иду у војску; суд да чине кнез са заклетим људима и свештеником; свештенством нека управљају епископи, а нека се спремају по манастирима, итд [Перовић 1977: 135].

С позиције високе духовне дужности, али и с великим ауторитетом који лично ужива, митрополит упозорава устанике да не гледају на сопствену корист, него на опште добро, чак и проклиње оне који не буду тако радили. Знајући колико је важан унутрашњи ред и правна сигурност људи, најистакнутији српски архијереј при том истиче да је битно да свако, па и најмањи човек, буде једнако заштићен и поштован. Ако тако буду радили, каже, онда ће „с благословом Божијим напредовати“. Узупорава их на важност предузетог дела и посла који треба да ураде: „Сад ви радите за потомство, а не за вас. Толико хиљада душа гледају на вас оћете ли што добро за потомство учинити. А шта велим: хиљаде; толико милиона душа Бога моле да штогод добро учините“ [Перовић 1977: 135].

Зато саветује: „Будите сви у слози и поштујте и слушајте и штитите вашег поглавара, првог господара Георгија Петровића, средиште ваше власти; у њој ви само да сте чланови, а он глава“ [Перовић 1977: 134–135].

Осврће се и на учешће и улогу свештенства у устанку. Као архијереј не може да не напомене да „није добро да свештенство и калуђери оружје носе, у бој иду, цркве и молепствија оставе и приме се звања које није њихово“, зато указује како свештеници, у таквим приликама, могу највише да помогну: а то је, пре свега, кроз своју свештеничку службу, да подучавају народ и да, идући по својим нуријама, народ охрабрују да иде у борбу „за свој род и отечество“, док они који нису за војску, који остану код својих кућа, да умноже труд у обради земље. Истиче потребу да свештеници подстичу „дух народољубља у људима“. Знајући при том да међу предводницима устанка има свештеника, њима посебно поручује: „Они свештеници који су међу војводама сада да не забораве да су свештеници и само поуком, речју, саветом и одобравањем, а не оружјем, сабљом и пушком да начелствују“ [Перовић 1977: 136].

Митрополит, са саветима, обраћа се посебно и другим истакнутим предводницима устанка. Тако, у писму (од 3. априла 1806) које упућује војводи Васи Чарапићу указује поштовање за исказану ревност („ја вас почитујем и отликујем за вашу к роду и цркви закона својего имјејему ревност и в предпријатом намјеренији благом освидјетелствовану непоколебимост“), а потом и њега саветује какав став устаници треба да заузму према султану у Цариграду и према мирним Турцима у Србији, а какав у међусобним односима [Перовић 1977: 173–174]. Војводи Миленку Стојковићу, у писму (од 16. маја 1806), такође, исте препоруке упућује, али га и, како каже, целом душом и очински, саветује да (они, устаничке старешине) између себе гаје љубав и сагласје. Позива да уреде односе тако да

се од њих не зазире и да се не говори, као што многи говоре, да су „пуста-ије”. Саветује: „Који су старешине нека уче друге и речима и примером самим, а други сваки нека слуша и поштује старешине и начелство. Знајте, где су љубав и сагласје, где старешине паметно и праведно с потчињенима управљају, а потчињени примерно слушају оно што старији заповеда, ту и благослов Божји почива и ту се може надати свакој срећи и напретку. А насупрот томе, проклет је од Бога сваки онај који је или непослушан и неверан својој власти и своје старешини, јер свака власт је од Бога. И Свето писмо нас учи да (онај) који се власти својој противи, тај се само-ме Богу противи” [Перовић 1977: 181]. И проти Матији Ненадовићу, потом, у писму (од 26. маја 1806) упућује препоруку да устаници не злостављају заробљене Турке, него да их неповређене пуштају, да би они после тога причали Турцима који су далеко и који њих не познају о њиховој храбрости, великодушности и човекољубљу, чиме ће задобити неопходно поверење. Конкретно, замера што устаници не дозвољавају да шабачки Турци напусте град и што им запречују пут, уместо да им „златне мостове направе” [Перовић 1977: 186–187].

Кроз ова обраћања појединим устаничким старешинама, као што се види, митрополит Стеван Стратимировић залаже се за јавни ред и уређење односе међу устаницима и уопште унутар српског друштва. А то није могуће без постојања одговарајућих правно утемељених правила понашања и одговарајућих органа који ће се о томе старати.

Не каже митрополит да неке од тих радњи треба спроводити само преко војних органа, по принципу субординације; као што изричито не каже да то треба чинити, такву политику спроводити, кроз новоосноване државне органе власти и оне који ће се тек основати. Али, с обзиром на његово писмо од 10. августа 1805. године, у којем су савети и упутства за организовање нових, српских органа власти, као и да тада у Србији већ постоје три централна органа власти – Вожд, Скупштина и Правитељствујушчи совјет – и да постоје судови, сасвим сигурно да је имао у виду да то буде званична политика српске државе у настајању, која ће се спроводити преко одговарајућих државних органа. Једноставно, митрополит Стеван Стратимировић жели у Србији да види закониту државу, у правно уређеном друштву.

Обраћа се митрополит карловачки, с изнетим захтевима, и појединачно устаничким старешинама, тражећи од њих да у „сагласју” раде на послу, где их је, како каже, сам „Промисао Божји поставио”. Зато често позива и опомиње да поштују првог међу њима, „првог господара”, војда Карађорђа. Захтева, јер увиђа да то што су тзв. велике војводе узеле у своје руке велик део власти, и њихова самовоља чине велику сметњу у изградњи државно-правног поретка којем се тежи.

За време Турака, ако што је предочено, народна самоуправа била је организована по кнежинама, док су по нахијама били органи турске власти. Међутим, у току устанка јављају се и такве војводе чија власт се простира над целом нахијом, и то су прве народне старешине за целу нахију [Јовановић 1990: 23]. Тако се дошло до тога да војна команда премашује

област народне самоуправе. Отуда и надмоћ војних власти над грађанским властима.

С одмицањем устанка, а поготово с успесима на бојном пољу, расло је осећање самосталности [Јовановић 1990: 24] код војвода, па се власт све више преносила у руке њихове. Али, одатле се тешко испуштала и уступала на виши ниво, да би се ојачала власт која би покривала простор свих ослобођених нахија и била јединствена за целу земљу. Уместо тога, војводе су настојале да прошире подручје деловања њихове команде. Тако, Јаков Ненадовић, после ослобођења Ужица, потписивао се као заповедник Ваљевске, Шабачке, Ужичке и Соколске нахије. Такође, руднички кнез и војвода Милан Обреновић једно време присвајао је четири нахије. А у источној Србији, на простору између Мораве, Дунава, Тимока и Ниша неприкосновени су били Миленко Стојковић и Петар Добрњац. Управо с овим „великим војводама” Карађорђе је најтеже излазио на крај око задобијања превласти.

Власт задобијену сламањем феудалног државног поретка у ослобођеним нахијама на простору Београдског пашалука требало је с војног терена пренети на државно-правни терен, уградити у темеље нове, српске државе.

С једне стране требало је ограничити власт војвода, који су били апсолутни господари у својим нахијама; томе је тежио како Карађорђе, тако и народ, јер самовласне војводе нису се задовољавале само војним старешинством, него су се мешале и у грађанску управу, и то на деспотски начин [Јовановић 1990: 25]. С друге стране требало је ограничити самовољу и самовлашће Карђорђа, за којег Вук Караџић сведочи да „добивши власт и силу у руке, стане владати и свима заповједати господарски” [Караџић 1977: 111]; томе су тежиле устаничке старешине које су тражиле да се ограничи Карађорђева власт. То ће се истаћи и као главни разлог за оснивање Правитељствујушћег совјета.

Истовремено, с настојањима да се успоставе централни органи власти, ради се и на постављању локалних органа власти.

На устаничком збору у Орашцу, на Сретење 1804. године, изабран је вођа устанка, Карађорђе Петровић. Иако је изабран као војни вођа, и упркос многим потоњим оспоравањима његовог првенства, у борбама око превласти, све време устанка, у лику Карађорђа, као врховног војводе, оличавала се и политичка функција – једног од три централна органа власти, и то врховног органа власти. А убрзо по отпочињању устанка, крајем априла и почетком маја исте те 1804. године, у Остружници, долази до конституисања и почетка рада другог централног органа власти – Скупштине. Овом приликом долази и до оснивања локалних органа власти – судова. Следеће, 1805. године оснива се трећи централни орган власти – Правитељствујушчи совјет. Као што ће се видети, у избору и оснивању ових органа учествовало је и важну улогу имало српско православно свештенство.

Црква има свој вековима установљен и устаљен поредак. Али се она залаже и за световни поредак, за поредак у друштву у целини. Она захтева поковање власти закона. Свети апостол Павле у посланици Римља-

нима пише: „Свака душа да се покорава властима које владају, јер нема власти да није од Бога, а власти што постоје од Бога су установљене. Зато ко се противи власти противи се уредби Божијој, а који се противе, примиће осуду на себе” [Рим. 13, 1–2]. Отуда митрополит карловачки стално упозорава устанике да имају у виду да су они поданици турског султана. То не значи да их он не подржава у њиховој оправданој борби против дахијске тираније, и уопште у борби за слободу, против вековног турског ропства – он их у томе и подржава и на разне начине помаже – али, упућује да се достојно и праведно боре за своја права; саветује да турској власти у Цариграду достојно предочавају своје тегобе и, исто тако, олакшице траже [Перовић 1977: 61]. Такође, захтева и послушност према својим властима, устаничком вођству.

Реч његова не остаје без одјека, поготово међу свештеницима, предводницима устанка.

Тако, један од најистакнутијих устаничких старешина поп Лука Лазаревић, војвода и командант Шабачке нахије, који се одрекао свештеничког позива да би се свим бићем посветио ослобођењу српског народа од турског ропства, важио је за изузетно оданог старешину свом врховном вожду, па га је Карађорђе називао „посинком” и својом „десном руком”.

Прота Матија Ненадовић, који ће својим устаничким ангажманом постати персонификација Цркве, односно свештенства у стварању државе Првог српског устанка, каже: „Та по три хајдука у планини пак опет зна им се старији” [Ненадовић 1957: 247].

СВЕШТЕНСТВО У УСТАНИЧКИМ СКУПШТИНАМА

У држави Првог српског устанка постојала су два типа скупштина – локалне и централне скупштине. Локалне скупштине одржаване су још под Турцима, у 18. веку. Биле су оне једини српски, самоуправни орган. Настале су у крилу патријархалних односа досељеног и староседелачког становништва, као реакција турском феудализму и турском државном апарату у циљу заштите народних интереса [Кандић 1979: 51].

Од 1791. до 1804. године, на основу добијених повластица ферманима, ове скупштине су и даље самоуправни орган. А на основу повластица добијених ферманима 1793–1796. године, у овом периоду, уводе се и нове скупштине: Велика народна скупштина Београдског пашалука и нахијске скупштине.

У овим годинама знатно се мења и сама садржина самоуправних органа, одређених на основу повластица добијених ферманима. Нови друштвено-економски односи у Београдском пашалуку крајем 18. века стварали су материјалну основу за издвајање кнезова и кметова од осталог народа. Њихово богаћење стимулисано је и самим самоуправним повластицама. Али, ипак, до неких већих противречности између кнезова и народа није дошло због присуства турског окупатора и релативно кратког периода примене самоуправних повластица, до избијања устанка [Кандић 1979: 51].

И по отпочињању устанка наставило се с одржавањем локалних скупштина. Али, у држави Првог српског устанка, пошто долази до успостављања новог апарата власти, оне губе дотадашњи значај, који су имале као самоуправни органи под надређеном окупаторском турском влашћу. А онда, од 1808. године долази до нове административно-територијалне поделе, с војним органима као локалним органима власти. У тим новим административно-територијалним јединицама локалне скупштине ретко се одржавају или се уопште не одржавају, пошто је дошло до успостављања новог система власти.

Под Турцима, након фермана 1793–1796. године, делатност локалних скупштина сводила се на разрезавање пореза и избор самоуправних локалних органа. Истим послом оне су, углавном, наставиле да се баве и у држави Првог српског устанка [Кандић 1979: 51].

Централне скупштине у држави Првог српског устанка нису исто што и Велика скупштина у Београдском пашалуку. Сличност је само формална, утолико само што су и у једној и у другој учествовали представници нахија. Претходна, Велика скупштина у Београдском пашалуку деловала је и под формалним и под фактичким окриљем окупаторске турске власти. Централне скупштине у устаничкој Србији делују у новим околностима, без фактичке турске власти над собом. Оне су сада – орган власти. Уз Врховног војводу и Правитељствујушчи совјет, Скупштина је један од централних органа власти – нове, српске државе. То је одредило и нови делокруг њених послова. По избијању устанка, она, окупљајући представнике свих ослобођених крајева (нахија), решава најважнија питања око вођења рата, а исто тако око устројства и развоја српске државе.

Током Првог српског устанка одржано је 14 скупштина (скупштинских заседања). Углавном су то биле *обичне* скупштине, с представницима нахија, на којима су готово увек присуствовали и неки истакнути свештеници и монаси. Одржана је и једна „Главна” (велика) скупштина, у Београду (1808), и једна „Чрезвичайна” (тајна) скупштина, у Хасан Пашиној Паланци (1809). Скупштине су у почетку одржаване на неком скровитом месту, а касније у двориштима манастира, цркава или државних надлештава [Мајданац 2004: 9].

На збору у Орашцу, на Сретење 1804. године, донета је одлука о дизању устанка и изабран вођа устанка, Карађорђе Петровић. Али, то, ипак, није био свенародни договор, јер овом скупу нису присуствовали представници већине нахија. Отуда се, и из тог разлога, може рећи да је устанак мање-више кренуо стихијски: кад се чуло да је устанак букнуо у Шумадији, под вођством Карађорђа Петровића, на оружје су почеле да се дижу и друге нахије; кренуле су бујице нараслог народног гнева против дахијског терора, али и уопште незадовољства због вековног поробљеничког статуса. Требало је све те подигнуте заставе увезати у један свесрпски барјак и представнике свих нахија окупити под један кров. С развојем устанка искрсавала су многа питања која су захтевала договорна решења, политичке договоре. Захтевало је то само даље вођење устанка, питања

која су у вези са њим искрсавала, као и потенцијална решења која су се указивала након постигнутих успеха на бојном пољу.

Зато, убрзо по отпочињању устанка, након првих великих, очигледних војних успеха, када се на терену ослобођених нахија створила прилика за конституисање сопствених органа власти, Карађорђе заказује скупштину устаничких старешина у Остружници.

Према казивању савременика, скупштина у Остружници састајала се два пута: први пут пре одласка српске депутације у Земун на преговоре с турским изасланицима, уз посредовање аустријског генерала барона Џенејна, славонско-сремског граничарског команданта, а други пут по повратку депутације, када је скупштина извештена о неуспелим преговорима. У српској депутацији која је ишла у Земун, уз устаничке старешине Карађорђа и Јанка Катића, били су и двојица свештеника, прота Матеја Ненадовић из Бранковине, у Ваљевској нахији, и прота Алекса Лазаревић из Шопића, у Београдској нахији.

Настале околности и след догађаја одредили су да се тада конституише Скупштина, као највише представничко тело, које чине представници свих нахија. Она је сада настала и деловала у новим околностима – без фактичке турске власти над собом, иако је и даље од устаника формално признаван суверенитет власти у Цариграду. На овом свом првом заседању Скупштина доноси низ одлука које се тичу даљег вођења устанка и организације власти у Србији. Тако, већ тада, на основу донетих одлука, Скупштина се афирмише као врховни орган власти [Кандић 1963: 36].

У почетку устанка, уз Карађорђа, Скупштина је била једини централни орган власти. Она учествује у постављању и организацији власти у Србији. А, осим тога, до оснивања Правитељствујушћег совјета била је најважнији орган власти који је решавао сва питања око вођења устанка.

Учесници првих устаничких скупштина, од 1804. до 1806. године, били су шароликог социјалног састава. Њима присуствују кнезови, војне старешине, истакнути свештеници, трговци и други људи од угледа. Од 1806. до 1813. године, иако и даље ниједним скупштинским актом, нити одлуком Совјета, није било предвиђено ко чини скупштину, на њена заседања су позивани и у њеном раду одлучујућу реч имали војне старешине. Скупштине је сазивао и њима председавао врховни вожд, Карађорђе.

Није било тачно одређено колико „представника” (старешина) чини скупштину, нити су њеним заседањима увек присуствовали исти људи, с обзиром да су позивани они који су у међувремену, у току устанка стекли старешинска звања. На основу потписа на неким скупштинским документима, уколико се прихвати да су потписници били једини учесници скупштина, може се претпоставити да је појединим скупштинама присуствовало неколико десетина старешина (око шездесет). Понекад је могло бити и више присутних [Кандић 1979: 54].

Према казивању Карађорђевог секретара Јанићија Ђурића, средином марта 1804. године, док су били под Авалом, у Рипњу, вожд Карађорђе му је заповедио да напише свим старешинама по Србији да свако скуп своју војску и да буде спреман „да чува поиздалека око Београда и вароши

турски”, да нападају Турке где год им се укаже прилика и да им не дају да излазе и харају по селима; такође, „свако окружије да пошље свога старешину у Остружницу на скупштину и на договор, и да поведу по 2 и по 3 главна човека за избор судија”. Турић даље сведочи, кад су се ова писма отпратила, „позове он (Карађорђе) неке главне Србе трговце и пријатеље србске да и они дођу на скупштину у Остружницу, који и дођу (како ти): прво Милутин Топал, Милош Урошевић, Димитрије Ратковић” [Казивања... 2004: 51–52].

На основу тога, да је Карађорђе на скупштину позвао старешине нахија с по два-три угледна човека, Љубица Кандић извлачи закључак да број учесника на Остружничкој скупштини није био велик; под претпоставком да су дошли сви позвани, вели, није могло бити више од 50 људи [Кандић 1960: 135].

Према потписима на појединим документима с ове скупштине, као и на основу потписа на протоколу састављеном у Земуну 28. априла 1804. године, увиђа се да су првој устаничкој скупштини, поред осталих, присуствовали следећи свештеници и монаси: прота Алекса Лазаревић из Шопића, прота Матеја Ненадовић, раванички игуман Сава, каленички игуман Јосип, прота јагодински Милоје Вукашиновић, прота пожаревачки Јосип [Кандић 1960: 135].

На овој скупштини ударен је темељ унутрашњем уређењу српске државе, настајале кроз устанак. Поред одлука које су се тицале даљег вођења устанка (рата), Скупштина је донела одлуке о образовању нахијских судова – у чему је, као што ће се видети, главну реч имао прота Матеја Ненадовић – о установљењу народне управе и истакла да је потребно што пре прописати јединствена правила понашања на ослобођеној територији [Стевановић 2003: 66].

Један од захтева устаника на овој скупштини, испоручен турским представницима на преговорима у Земуну, тицао се Цркве: тражено је да се дозволи обнова црква и манастира и обезбеди слобода вере [Стевановић 2003: 65]. А међу донетим одлукама била је и ова: да се у Црну Гору упуту Дамјан Миленковић, као представник устаника, који ће владика Петра I упознати с дотадашњим резултатима устанка и договорити се о заједничкој борби црногорског и српског народа против Турака [Стевановић 2003: 66].

На Другу скупштину устаничких старешина, коју је Карађорђе сазвао за 17. април 1805. године у Пећанима, заселку села Остружница, како сведочи Лазар Арсенијевић-Баталака, позвани су „све старешине, све свештенство, и сви отменији људи у народу” [Баталака 1979: 161]. Тако, из потписа стављених на *априлску молбу* Порти, сазнајемо да су овој скупштини присуствовали следећи свештеници и монаси: прота Матеја Ненадовић, архимандрит Хаџи Мелентије Стефановић, архимандрит Григорије Радојичић, архимандрит Хаџи Константин, прота руднички Радојица Жујовић, прота јадрански Пантелејмон Дивљанић, прота београдски Марко Ненадовић, прота крагујевачки Атанасије Поповић, прота јагодински Милоје Вукашиновић, прота шабачки Хаџи Георгије, прота пожешки и

ужички Милутин Илић, игуман раванички Сава, прота пожаревачки Антоније, свештеник грочански Стеван, свештеник ваљевски Пантелејмон [Кандић 1960: 136].

Поново, и на овој скупштини, одлучено је да се у Црну Гору упуте Дамјан Миленковић из Котешнице код Ваљева с препоруком владики да поведе Црногорце у заједничку борбу против Турака [Стевановић 2003: 71].

На скупштини у Борку 15. августа 1805. оснива се Правитељствујушчи совјет српски, као централни орган власти у ослобођеној Србији. За првог председника бива изабран човек у мантији – прота Матеја Ненадовић. Једна од одлука донетих на овој скупштини била је о поправци срушених цркава и манастира [Стевановић 2003: 73].

Скупштини устаничких старешина у Смедереву, 25–30. новембра 1805. године, према расположивим изворима, установљено је да је, такође, присуствовало више свештеника и монаха; помињу се иста имена као и у Пећанима: прота Матеја Ненадовић, Хаџи Мелентије Стефановић, Григорије Радојичић, Хаџи Константин, Радојица Жујовић, Пантелејмон Дивљанић, Марко Ненадовић, Атанасије Поповић, Милоје Вукашиновић, Хаџи Георгије, Милутин Илић Гучанин, раванички игуман Сава, пожаревачки прота Антоније, грочански намесник Стеван и ваљевски намесник Пантелејмон [Вукићевић 1912: 301; Стевановић 2003: 75].

Поред осталог, на крају овог скупштинског заседања усвојен је одговор цариградском патријарху, поводом његовог позива Србима да буду мирни и покорни [Вукићевић 1912: 303; Стевановић 2003: 77].

Свештенство се виђа и на другим скупштинским заседањима. Прота Матеја на скупштинским заседањима присуствује као председник Совјета; за проту Алексу Лазаревића из Шопића наводи се да је виђан на народним скупштинама током 1804. и 1805. године [Милићевић 1888: 286]; а за чувеног рачанског архимандрита Хаџи Мелентија да је учествовао у свим важнијим скупштинама устаничког руководства [Кашић 1983: 380]...

На заклетву дату Карађорђу на верност, на скупштини устаничких старешина у Београду, одржаној 19–23. јануара 1811. године, стављено је 66 потписа, од којих највише припада војним старешинама, док су у мањем броју потписи буљубаша, кнезова и свештених лица. Међу свештеницима био је изванредан број војних старешина [Кандић 1960: 138].

Више свештених лица присуствовало је и проширеној скупштини устаничких старешина у манастиру Враћевшница, 15–16. августа 1812. године [Стевановић 2003: 96], када је прочитан члан 8 Букурешког уговора о миру, који ће формално означити пропаст Првог српског устанка.

Свештенство и монаштво учествују и на локалним скупштинама. Прота Матеја када у својим *Мемоарима* говори о скупштини Ваљевске нахије, одржаној почетком маја 1804. године на Рељином пољу, где је осниван први устанички суд, каже да су „учинили скупштину од хиљаде људи и попова” [Ненадовић 1957: 247]. Из саме такве формулације закључује се да је присуство свештенства било итекако запажено.

ОСНИВАЊЕ ПРАВИТЕЉСТВУЈУЩЕГ СОВЈЕТА ПОД УТИЦАЈЕМ ЉУДИ ИЗ ЦРКВЕ

Прва устаничка депутација која је кренула у Русију 1. септембра 1804. године – Прота Матеја Ненадовић, Јован Протић и Петар Новаковић Чардаклија – поред предочавања прилика у Србији по избијању устанка и тражења помоћи „од сродне и једноверне Русије”, изнела је циљеве и програм српских устаника. По доласку у Петроград српски посланици напишу опширну молбу и предају министру иностраних дела А. Чарториском. У молби изнесу да „једногласно и једнодушно решење свију Срба јесте да не бацају оружја из својих руку докле бунтовнике и непријатеље своје сасвим не истерају и докле не виде да им је будући мир потпуно утврђен”. Зато се обраћају руском цару Александру, као „своме оцу и јединоме природном заштитнику свога рода и вере”, с усрдном молбом „за заштиту и за спасење”. Потом истичу да је „једногласна жеља свију Срба: да се у Србији установи самостална српска управа под именом ‘Сербскоје правленије’, или под другим сличним именом (...), а под непосредном заштитом Русије, чувајући у исто време ненарушава права султана, која му припадају, то јест плаћати му умерен данак” [Вукићевић 1912: 193–194].

Тиме је јасно исказано да је циљ устаника не само да се ослободе од Турака, него да у Србији успоставе сопствену државу, са самосталном српском управом, под заштитом Русије, а која би и даље плаћала данак султану. Дакле, циљ је био стварање српске државе, али, ипак, с ограниченим суверенитетом. Очито, процењено је да би неки евентуално већи захтев у том тренутку био нереалан, како у погледу сопствених, унутрашњих снага, тако и у погледу задобијања спољне подршке.

Став Русије био је да се тада не може заузети пуном снагом за остварење српског програма, јер се предвиђао рат с Наполеоном [Вукићевић 1912: 194–195]. Имајући у виду спољнополитичке прилике у којима се тада Русија налазила, сасвим извесно, из тог разлога уследио је и неформалан одговор министра Чарториског на речи Проте Матеје у Петрограду да Срби очекују помоћ од Русије у ослобађању од Турака: „Хорошо; но Сербия от Росии очен далеко, а ми с Турками пријатељи” [Ненадовић 1957: 119].

Ипак, Русија је показала заинтересованост за програм српских устаника, што је демонстрирано кроз новчану помоћ која је потом уследила и кроз заузимање руског посланика у Цариграду за српске захтеве изнете пред Порту.

У том контексту могао би се посматрати и предлог српској депутацији да се оснује „совјет” (или „синод”), састављен од представника свих нахија, који ће управљати земљом и бити изнад свих старешина [Караџић 1977: 179].

Прота Матеја Ненадовић пише да им је министар иностраних дела Чарториски приговорио због самовоље Карађорђевог, а потом предложио: „И ваља да имате синод. Јербо нити ће Русија, нити икаква држава корешпондирати с једним човеком, но са народом и са синодом” [Ненадовић 1957: 163].

Вук Караџић закључује да је ово било „врло по вољи” Проти Матеји и Јовану Протићу, јер су знали да Јаков Ненадовић, Протин стриц, и Миленко Стојковић, који је Јована Протића одредио на овај пут, нису били вољни да се потчине Карађорђевићим заповестима [Караџић 1977: 179].

Иако се узима да је прва идеја о оснивању Совјета потекла из Русије, то не искључује могућност да је и пре тога било размишљања о успостављању једног таквог централног и врховног органа власти, којем би требало да се покоре све устаничке старешине. Пре свих, могуће је да је такву идеју, још одраније, имао Прота Матеја. Најмање из два разлога: прво, Протин отац кнез Алекса Ненадовић био је официр у аустријској војсци и за то време видео на који све начин је уређена власт и управа у тој тада моћној држави, па је с тиме касније упознао и сина, те је овај нешто од тога и записао у својим *Мемоарима*; и, друго, Прота Матеја и стриц му кнез Јаков били су у сталној вези с митрополитом карловачким Стеваном Стратимировићем, великим заговорником реда и законитости, тако да је реално претпоставити да је већ пре тога разговарано о томе како уредити јединствено функционисање власти на ослобођеном подручју Београдског пашалука.

Дакле, сасвим извесно, идејни утицај за конституисање једног од централних органа власти изнова васпостављајуће српске државе долазио је и с истока (из Русије) и са запада (из Аустрије). Тај идејни утицај са запада долазио је преко српског православног митрополита Стевана Стратимировића и преко потоњег првог секретара Совјета Боже Грујовића [Јанковић 1954: 8], који је, такође, како ће се видети, био човек од поверења гласовитог митрополита карловачког.

Митрополит Стеван Стратимировић био је у комуникацији с Ненадовићима, не само кроз преписку, него и у личним контактима и преко посредника. Тако, поред осталих, Прота Матеја се састаје с Константином Јовановићем, капетаном у Кленку, који често шаље депеше митрополиту карловачком о дешавањима с друге стране реке Саве. У писму од 8. јануара 1806. капетан пише митрополиту: „Када сам сада отуду из Карловаца дошао прота је мене овде дочекао и ја сам њему све оно потребито изручио, и тако је г. Георгију отишао и оданде у Смедерево одлази” [Перовић 1977: 148]. Очито, ради сигурности, овај мудри владика, преко људи од највећег поверења и усмено, шаље важне поруке у Србију. Види се то и из писма од 18. августа 1806. године, када капетан Константин Јовановић извештава митрополита Стевана Стратимировића: „Налог од Ваше екселенције, колико се писати допушта, јесам Јакову и проти припоручио, а оно друго када се ш њима састанем хоћу им усмено придложити. Засада до прилике не могу се ш њима састати” [Перовић 1977: 214].

Комуникација је, наравно, била двосмерна: митрополит Стеван Стратимировић највише се обавештавао преко Проте Матеје и Јакова Ненадовића, али је и преко њих највише могао да утиче на дешавања у Србији и устаничко вођство, како на Карађорђа, тако и на остале предводнике устанка [Јанковић 1954: 9].

По повратку из Русије српски депутати разгласили су идеју о потреби оснивања Совјета („Синода”), настојећи да за њу придобију утицајне устаничке вође. Идеја је наишла на плодно тло, с обзиром да старешине и војводе нису желеле да се над целом земљом рашири Карађорђево лично старешинство, поготово што је оно демонстрирано с пиштољем у руци, с необузданом влашћу [Новаковић 1907: 6]. Желели су то, јер су и сами хтели да сачувају власт коју им је донео устанак [Новаковић 1907: 6]. Стога, како се сматра, сви, осим двојице-тројице личних Карађорђевих пријатеља, били су ради да се Карађорђева лична власт обузда и ограничи [Новаковић 1907: 6].

Потребу за неком средишњом, врховном земаљском влашћу наметале су и саме прилике, настале по избијању устанка. Како то каже Стојан Новаковић, с постанком српске власти у кнежевинама, с неопходном потребом заједнице међу њима, сваки дан искрсавала су разна општа управна, финансијска и судска питања, за која се морала имати, уз врховног вођу, као главног старешину устанка и побуњене земље, нека дружина људи која би се о њима бринула у име целе земље, а под руком врховног вође [Новаковић 1907: 7].

Прва скупштина по повратку депутата из Петрограда одржана је у априлу 1805. године у Пећанима више Остружнице. На овој скупштини требало је да пристигли депутати извести о резултатима своје мисије у Русији. Они су то и учинили, али ни код кога од савременика (Проте Матеје, Вука Караџића, Л. А. Баталаке...) нема помена да је говорено и о оснивању Совјета.

Тадашње околности, а вероватно и процена Проте Матеје и Боже Грујовића, којег је Прота из Русије превео у Србију, да је потребно још времена да „сазри” идеја о потреби установљења Совјета, утицали су да се његово оснивање одложи за лето. На скупштини у Пећанима одлучено је да се ослободе и три још неослобођене нахије – Пожешка, Ужичка и Соколска. При том, на скупштини се дознало и за турски план да нишки Хафис-паша, који је постављен за новог везира Београдског пашалука, крене на устанике, да „заведе ред”. Дакле, као приоритет наметнуле су се борбе на терену, рат с Турцима. Устаници успеју да ослободе Карановац (29. јуна), варош Ужице (22. јула), а потом (6–7. августа) и да сузбију турске нападе, под командом Хафис-паше, код села Иванковца.

Након ових војних успеха, створила се прилика да се поради на унутрашњем уређењу. Отуда у својим *Мемоарима* Прота Матеја пише: „Сад у два месеца, ми освојивши и попаливши Карановце, разбивши Ужичане многобројне и Ужице попаливши, разбивши силну војску Афиз-пашину, трима славним победама опојени, сваки Србин и Српкиња песму пева гордо. Шта нам сад треба радити то је: да се постарамо сад за унутреност добар поредак увести” [Ненадовић 1957: 171]. Прота пише да није сметао с ума „да нам прво намерени синод ваља увести” и да је за то добио сагласност војвода Јакова Ненадовића, Милана Обреновића и Симе Марковића [Ненадовић 1957: 171].

Кад је пред борбе за Карановце, на Карађорђево позив, дошао у Топољу, Прота Матеја је са собом повео и Божу Грујовића. Била је то прилика да Карађорђе поближе упозна Божу Грујовића, али и да се поближе упозна с идејом о установљењу Совјета.

Божа Грујовић (Тодор Филиповић), како сматра Стојан Новаковић, био је главни носилац, а „може бити и прави родитељ” идеје о установљењу Совјета као централне земаљске власти [Новаковић 1907: 7]. Божа је био родом из Руме, а пореклом из Врела у Ваљевском округу. Био је доктор правних наука. Године 1804. отишао је у Русију, за професора права на универзитету у Харкову. Кад су у јесен исте те 1804. године српски депутати, на путу за Петроград, ударили на Харков⁷, упознали су овде двојицу образованих Срба, Атанасија Стојковића и Тодора Филиповића, обојица професори у Харкову. Док су депутати боравили у Харкову, убеди Тодора Филиповића да пође с њима⁸ у Петроград, да буде „толмач и писар”, а потом и да заједно крену у Србију, да са својим знањем помогне устаницима⁹.

По повратку из Петрограда, Прота Матеја и Јован Протић дођу у Србију, Тодор Филиповић оде у Срем, у родну Руму, а П. Н. Чардаклија још неко време остане у Петрограду, потом дође у Букурешт, да би се ту прикључио српској депутацији која је, на скупштини у Пећанима, одређена да путује у Цариград. У међувремену Тодор Филиповић састане се с митрополитом карловачким Стеваном Стратимировићем и саопшти му да се по позиву Проте Матеје Ненадовића прихватио службе у Србији. Митрополит га саветује да због трагања аустријских власти промени име [Новаковић 1907: 8]. И од тада се Тодор Филиповић представља и потписује као – Божа Грујовић.

Већ из саме те чињенице, да је по савету митрополита Стевана Стратимировића прихватио да промени име, закључује се да је овај истакнути српски архијереј имао великог утицаја на Божу Грујовића (Тодора Филиповића). Али и да је имао поверења у њега, с обзиром да се сагласио с његовом одлуком да пређе у Србију, и да се ангажује на успостављању државно-правног поретка у ослобођеним крајевима¹⁰. Иако нема писаних

⁷ Харков српским изасланицима није био на путу, али су туда ишли због жене П. Н. Чардаклије која је тада овде боравила.

⁸ Сасвим је извесно да је П. Н. Чардаклија имао главну реч у ангажовању Тодора Филиповића, и да је то био један од разлога што је утицао да депутација иде преко Харкова. Он је, вероватно, још успут говорио проти Матеји и Јовану Протићу о Тодору Филиповићу. То се да закључити из Протиних *Мемоара*, када он пише, док су били у Кијеву, да их је тамошњи губернатор питао зашто иду преко Харкова, кад им је краћи пут преко Каменц-Подолска, а они одговарају да у Харкову имају једног друга, „кога би ради са собом узети” [Ненадовић 1957: 110].

⁹ Вук Караџић пише да је Тодор Филиповић био слабог здравља, имао је проблема у грудима, и да је због тога тешко подносио руску зиму, па се сам препоручио српским изасланицима да са њима крене! [Караџић 1977: 179].

¹⁰ Митрополит Стреван Стратимировић, очито, добро је познавао Божицара Грујовића, што се може закључити и из његовог помињаног писма од 10. августа 1805. године, у којем каже: „Божицар наш тако је ревностан и тако вешт да вам се бољи пожелети не може, али како чујем болешљив је, и једино због тога, а друго и што је мало плашљив, хладан, мртво вам послови иду” [Перовић 1977: 136].

трагова да су Божа Грујовић и митрополит Стеван Стратимировић разговарали о оснивању Совјета, само по себи – због важности таквог подухвата; као и због тога што је на томе требало да ради баш Божа Грујовић – разуме се да је о томе међу њима било речи.

Божа Грујовић, одмах по доласку у Србију, у априлу 1805. године, прилежно се дао на посао око установљења Совјета. Пошто је с Протом Матејом уговорио долазак, по преласку у Србију, он долази код њега, у кућу Ненадовића, у Бранковину. Прота Матеја сведочи: „Он (Божа Грујовић) је седео код нас у Бранковини и почео писати устројеније Совета, какав Совет треба да буде у нашим ондашњим опстојатељствима” [Ненадовић 1957: 131].

Уз Проту Матеју, и Божа Грујовић гласно је заговарао идеју и истицао потребу за установљењем Совјета. А он, као доктор права, могао је то да објасни боље од свих других. Управо њих двојицу Вук Караџић истиче као главне заговорнике оснивања Совјета. Тако, пише он: „Кад се ови посланици српски године 1805. врате у Србију, прото Ненадовић и Божа Грујовић, којег су посланици из Русије довели са собом, навале једнако око Јакова да се постави Совјет, које и Јакову буде по вољи” [Караџић 1977: 179].

Очигледно, двојица утицајних људи из Цркве, митрополит карловачки Стеван Стратимировић и Прота Матија Ненадовић, били су главни ослонац Божи Грујовићу у прављењу пројекта за установљење Совјета.

Идеја о оснивању Совјета *примила се* међу устаничким старешинама, иако они углавном нису тачно знали које и какве његове надлежности ће бити. Тако, Вук Караџић записује: „Српске поглавице пристану и поставе Совјет, али управо нијесу знале шта ће то да буде; него су Јаков и Катић, и други гдјекоји већи, мислили да Совјетом мало зауздају власт Кара-Ђорђевицу, а Кара-Ђорђе мислио је да њиме плаши Јакова и Катића, и друге, који би му се противили; а сви су мислили да ће Совјет само којекакве ситнице судити, па и то како они хоће, а остало све да они сами уређују и заповиједају по својој вољи; Божа пак и прото Ненадовић мислили су да Совјет буде највећа власт у земљи, и да свима поглавицама заповиједа у свачему...” [Караџић 1977: 180–181].

Борба за што више власти међу устаничким старешинама видела се и приликом оснивања Совјета. Јаков Ненадовић, у договору с кнезовима Београдске и Рудничке нахије, Симом Марковићем и Миланом Обреновићем, преузима примат у оснивању Совјета. Они за 15. август 1805. године, на велики хришћански празник Успење Пресвете Богородице, сазивају скупштину у манастиру Боговађа. За одржавање ове скупштине, на којој је предвиђено оснивање Совјета, није тражен Карађорђев пристанак [Новаковић 1907: 11], него је он само позван да дође у Боговађу, 14. августа, уочи Велике Госпојине. Прота Матеја каже: „Опојени трима славним победама, позовемо врховног војда да дође у Боговађу, да Богу благодаримо, и њега наново међ’ народом прогласимо” [Ненадовић 1957: 134]. А главни циљ, у политичком смислу, ипак, био је – оснивање Совјета.

Сазивачи разрежу и нареде да из Ваљевске, Београдске и Рудничке нахије на скупштину у Боговађу дође 1.000 људи; а осим тога да буљубаше доведу још 700–800 момака с дугим пушкама. Довезена су и оба топа које су устаници имали, из којих ће се на црквене возгласе плотуни испаливати. Позван је и шабачко-ужички владика Антим, који ће извршити свету тајну миропомазања над Карађорђем. Божа Грујовић спремио је две беседе: једно слово, „врло возбудително за слободу и трогателно”, требало је да прочита у цркви при помазању Карађорђа, о његовој дужности, о томе шта је на заклетви на себе примио; док је друго слово требало да прочита напољу, народу и војницима, о томе шта је сав народ дужан да чини. Потом би се изабрали чланови Совјета [Ненадовић 1957: 171].

Према концепту који је у Бранковини сачинио Божа Грујовић, предвиђено је да Совјет има дванаест чланова, испред сваке нахије по једног. Свака нахија имала је да издржава свога представника. На челу Совјета био би председник, а постојао би и потпредседник, који би се бирао на месец дана и који би замењивао председника у одсуству. Предвиђено је да се Совјет смести у неки манастир. Из тако састављеног Совјета, изабрало би се шест попечитеља¹¹: *војске, хазне или касе, судства* (који би се звао *велики судија*), *свешћенства* и *просвете, иностраних дела и полиције* (мира, реда и трудољубија). Остављена је и могућност да се бирају само четири попечитеља; у том случају попечитељу војном поверила би се полиција, а попечитељу правде свештенство и просвета [Новаковић 1907: 12–13].

Овај концепт био је у сагласју са саветима и упутствима о организовању устаничке власти митрополита карловачког Стевана Стратимировића, изнетим у његовом писму од 10. августа 1805. године.

Митрополит Стеван Стратимировић, очигледно, био је у току око припрема за оснивање Совјета; мора да је знао и када је планирано његово оснивање, јер само пет дана пре одржавања скупштине на којој ће доћи до његовог оснивања, шаље писмо с „упутствима и саветима” Јакову Ненадовићу, Проти Матеји и Божи Грујовићу, којим ће, у ствари, како изгледа, само подржати концепт који је већ направљен.

У беседи коју је Божа Грујовић спремио да говори на скупштини, кад се Совјет установи, или на првој седници Совјета [Новаковић 1907: 13], која је, као и претходно цитирана уредба, сачувана у архиви Проте Матеје, каже се да „први господар и судија у вилајету јесте закон”. Апелује да се сви потчине једном истом закону. Записује, да би прочитао: „Он (закон) да заповеда господарима, војводама, Совјету, свјашченству, владикама и свакоме малому и великому. Он ће нас бранити и слободу и вољност сачувати. Гди је добра конституција, т.ј. гди је добро установљење закона, и гди је добро уређена власт под законом, ту је слобода, ту је вољност, а гди један или више по својој вољи заповедају, закон не слушају но оно што хоће чине, ту је умрео вилајет, ту нема слободе, нема сигурности, нема добра, већ је онде пустахилук и хајдуклук, само под другим именом” [Новаковић 1907: 13].

¹¹ Стојан Новаковић сматра да је тада први пут употребљена реч *йойечийиель* [Новаковић 1907: 12].

Све је „у приправности било” [Ненадовић 1957: 171], а онда, 14. августа, пред мрак, стиже татарин и донесе писмо од Карађорђа, у којем саопштава да он у Боговађу не може доћи и да наређује да се скупштина одржи у Борку, код кнез-Симине куће. Очито, Карађорђе није хтео да се повинује Јаковљевом позиву, да оде на скупштину коју је он заказао, на подручју своје, Ваљевске нахије¹². Схватио је да би тиме била доведена у питање његова врховна власт, јер одазивањем на тај позив признао би да је Јаков с њиме раван, или чак да је старији [Новаковић 1907: 12].

Тако су остале непрочитане Божине беседе, али је остао дух њихов међу поборницима реда и законитости, међу онима који су управо из тих разлога тражили оснивање Совјета.

Сазивачи скупштине у Боговађи повинују се Карађорђевој заповести; одаберу 300 најотменијих и с владиком Антимом крену у Борак, у Београдску нахију; остале отпусте кућама.

На скупштини у Борку, 15. августа 1805. године, на Велику Госпојину, као и обично, највише речи било је о војним питањима. Када су на ред дошла остала питања, Прота Матеја подсети Карађорђа на његово обећање, као и свих других старешина, да се на првој скупштини оснује Синод (Совјет). Карађорђе одржа реч, али и сам одреди где да буде седиште Совјета. Одговори Проти: „Којекуде, ето у скупштини пак бирај најбоље и кога хоћеш, пак људе води у манастир Вољавчу, и тамо седите!” Прота предложи и представи представнике Ваљевске, Шабачке, Рудничке и Београдске нахије, које је још раније одабрао и с тим циљем довео у Борак. Сви се сагласише с тим избором, а Карађорђе, подвлачећи своје замисли, рече: „Сад узми их пак води у Вољавчу; и старајте се како вас Бог учи за сав народ српски, да би и мени терета мало скинули; а ја ћу скоро тамо доћи” [Ненадовић 1957: 172].

Као што се да закључити из ових речи, како их је Прота Матеја записао, Карађорђе показује одлучност да Совјет иде тамо куд је он одлучио да иде, у манастир Вољавчу, а при том кроз речи „старајте се (...) да би и мени терета мало скинули”, и напомену „а ја ћу скоро тамо доћи”, да и убудуће своју позицију види изнад Совјета.

Пошто је предвиђено да свака нахија има по једног представника у Совјету, ту одмах, на скупштину у Борку, Божа Грујовић, у име Карађорђа, написа заповест да свака нахија одржи скупштину од старешина, буљубаша, калуђера, попова, кметова и од простог народа, и да на њој, између себе, изаберу „најбољег, најправдољубивијег човека”, у којег ће цела нахија имати поверења, да га закуну да с осталим члановима Совјета беспристрасно брине о целом српском народу, а посебно о својој нахији; да ће сваког праведног заступати и бранити, а сваког великог кривца, био он командант, војвода, буљубаша, поп, калуђер или кмет, без разлике и лицемерја, за његова дела пријавити Совјету, а Совјет врховном војду Карађорђу. Кад се изабрани представник нахије закуне, скупштина му

¹² Прота Матеја пише да не зна прави разлог Карађорђевог недоласка у Боговађу; каже „нисмо дознали зашто нам не дође”, али, ипак, наслућује шта је разлог, па вели „може бити није хтео себе понизити на наш позив, но он хоће како и где он рекне” [Ненадовић 1957: 172].

даје пуномоћје, с потписима целе скупштине, које доноси у Вољавчу, а онда га Совјет прима за свог члана [Ненадовић 1957: 172–173].

Прота Матеја, Божа Грујовић и четворица изабраних совјетника одмах крену у Вољавчу. Манастир притисле рудничке планине. До њега се може стићи само с коњем, колима никако. Вољавча сиромашан манастир: ћелије мале и ниске; совјетници од хране затичу само мало кукурузног брашна калуђерског... Уреде, колико се могло, мало простора за рад. Прота Матеја бележи: „Нађемо једнога сељака те нам отеса и начини од липовине астал и две клупе; наместимо у једну собицу; простремо једну мараму на астал, метнемо Свето Јеванђеље и манастирски крст, и око тога чинимо заседање. За чоју и друге мале канцеларијске ствари поручили смо да се донесу” [Ненадовић 1957: 173].

У међувремену пристигли су још неки представници нахија, онако како је предвиђено, с пуномоћјима својих скупштина. Прочуло се да је Совјет у манастиру Вољавча, па околни људи, како сведочи Прота Матеја, „навалише као на светињу тужити се и питати којезашто”. Особито калуђери са старим дипломама, тражећи да се оне потврде. Друге људе су, вели Прота, задовољавали како су умели, док су калуђере одбијали, с објашњењем да Совјет још није сасвим попуњен, а за то има да се причека, после тога ваља и скупштина да привилегије потврди [Ненадовић 1957: 173–174]...

Пошто, највише због оскудице, у Вољавчи није било услова за рад, Прота Матеја оде у Тополу код Карађорђа да моли за премештај („макар у какво село, где би имали штогод за јело и за коње купити”). Карађорђе одобри да пређу у манастир Боговађу. Братство овог манастира побрине се да им обезбеде што боље услове за рад. „Калуђери нас лепо приме”, казује Прота Матеја. „Поделитемо собе и квартире; определимо најлепшу игуманову собу за заседаније. Са калуђерима у великој трпезарији ручавамо заједно; сад нам се чини да није лепше ни цару. Утом ту нам дођу наручене ствари, као: зелена чоја, чираци, маказе, хартије, восак и проче канцеларијске потребе. Простремо чоју по лепом асталу, исправимо Евангелије и боговађски велик сребром оковани крст. Сад наставимо радити што смо у Вољавчи почели...” [Ненадовић 1957: 174].

Први посао чланова Совјета био је да пишу у сваку нахију како да бирају људе за судије и поставе судове. Заповедају да се у свакој нахији сакупи „општа скупштина”, састављена од војних старешина, попова, калуђера, буљубаша и од села по три-четири и шест људи, да се на њој изаберу по три најразумнија и најбогобојажљивија човека, који су у народу познати као правдољупци; потом да их скупштина закуне, након чега ће они у магистрату судити „свакоме без разлике беспристрасно и безлицмерно”, за почетак, по важећем обичају и по својој чистој савести. Знајући да нема других писара, чланови Совјета препоручују да се по црквама где има више од једног свештеника, узме један од њих „да се код магистрата моли Богу и да може штогод од магистрата у Совет отписати и јавити”. Траже да се ти људи поставе или у варош, ако није изгорела, или макар у село, у какву кућу, где ће да суде. Истовремено дају упутства за компли-

кованије спорове: „у повећим пресудама”, кажу, могу позвати и војне старешине; а ако су у недоумици, магистрати нахија које су ближе Совјету њему то да јаве, а Совјет ће јавити Карађорђу; магистрати нахија које су, пак, ближе Тополи, јављају Карађорђу, а Карађорђе ће јавити Совјету. Захтевају да то буде „одмах испуњено”. По тим упутствима, за почетак, магистрати се и поставе [Ненадовић 1957: 174–175].

Члановима Совјета у Боговађи на припомоћи била су два калуђера, Неофит из Дрена и игуман Мојсеј, они су „помагали концепте преписивати” [Ненадовић 1957: 175]. Пишући о овој помоћи монаштва о уређењу изнова настајале српске државе, Прота Матеја користи прилику да укаже на велике заслуге српског монаштва поготово у тешким временима српске историје. Тако, пише он: „Зато треба нашим калуђерима благодарити што су нам манастире сачували, где се наше свештенство учило, и нашу веру и обичаје сачували, те се нисмо истурчили или пошокчили као у Босни” [Ненадовић 1957: 175].

Ни у Боговађи Совјет неће дуго остати. Када су у почетку новембра 1805. Срби заузели Смедерево, Совјет је, по наређењу Карађорђа, из Боговађе премештен у овај град. У Смедереву је остао до краја пролећа 1807. године, када је премештен у Београд, где ће остати све до пропасти Првог устанка.

Овај, један од три централна органа устаничке власти, основан је под називом – Правитељствујушчи совјет сербски¹³. Тако је писало на његовом печату, урађеном у Петрограду [Љушић 2005: 60]. Име је исписано по ободу печата; при дну централног дела уписана је година 1804. – година подизања устанка (а не 1805. – година његовог оснивања); изнад године устанка су грб Србије – под круном крст и четири оцила, и грб Трибалије – под круном свињска глава са стрелом забоденом у чело; грбови су на средини везани један за други и између њих расте крин; док се више њих шире сунчеви зраци.

Вук Караџић тумачи да је Совјету дат тај назив да би се истакла његова врховна власт, јер у руском језику „правитељствоват” значи управо то – имати врховну власт [Караџић 1977: 181].

Ипак, Совјет није успео да се избори да буде врховна власт у земљи, онако како су то замислили Прота Матеја и Божа Грујовић. Отуда Леополд Ранке бележи: „Неким не безначајним одлукама показао је Совјет да постоји” [Ранке 1965: 97]. А према Стојану Новаковићу, он је успео да се наметне толико да буде нешто што је и влада и врховна помоћна власт Карађорђу [Новаковић 1907: 17]. Власт је делио с Карађорђем, али је та деоба била таква да је вожд имао првенство.

Одмах по свом оснивању, Совјет је почео да се стара о многим ситним општим и земаљским пословима о којима дотле није имао ко да се стара. И многи послови који су дотле били на војводама сада су прешли на

¹³ У употреби није било увек исто име; коришћени су разни називи: Правитељствујушчи совјет, Совјет, Совјет народњи сербски, Синод, Скупштина (Вук Караџић пише да се у почетку највише звао Синод или Скупштина), Обшћенародни сабор, Сабор сербски, Национални сабор србијански, Савет, Управни савет...

Совјет. Али, Совјет није успео да реши ни дотадашње личне односе међу великим војводама. Остало је како је и до тада било [Новаковић 1907: 17]. Пред скупштину устаничких старешина у Смедереву крајем новембра 1805. Божа Грујовић и Прота Матеја, уз подршку митрополита Леонтија настоје да убеди Карађорђа и остале велике старешине да дају пристанак да се Совјет потврди и призна за највишу власт. Из самог тог захтева види се да на скупштини у Борку није била јасно дефинисана позиција Совјета, па и да је он основан, како каже Стојан Новаковић, управо без уређења и постављенога задатка [Новаковић 1907: 17]. Осетивши да ће тиме бити умањена његова врховна власт, Карађорђе, с пиштољем у руци [Караџић 1977: 181], успротиви се да се Совјет призна за врховну власт у земљи. Но, и поред тога, што је Совјет остао непотврђен за највишу власт, он је наста-вио свој рад у уређивању земље, за шта је и основан – или, како то каже Вук Караџић, „стане се све више и више мјешати у различне уредбе земаљске” [Караџић 1977: 182] – али само дотле док се то није косило с интересима и вољом врховног вође и већих војних старешина [Новаковић 1907: 17]. Власт Совјета над осталим старешинама нико није доводио у питање. „Совјет се није смио Кара-Ђорђију супротити ни у чему, а Кара-Ђорђије могао је Совјету заповједати”, сведочи Вук Караџић [Караџић 1977: 187].

У прво време Совјет је обављао и послове суда и послове врховне земаљске управе или владе, као и послове законодавства [Новаковић 1954: 144]. У ствари, у то време није се ни осећала потреба да се ти послови раздвајају [Новаковић 1954: 144]. Много тога што је Совјет почео да ради, војводе саме не би могле да раде. Ипак, најзначајније у свему томе било је то што се власт Совјета ширила на целу земљу [Новаковић 1954: 144]. Међу оним „не безначајним одлукама” Совјета које помиње Ранке спадају наредба о продаји непокретних добара које су Турци имали у градовима, то што се трудио да се издвоји десетак за издржавање трупа, покушај да се, у интересу целе земље обузда самовоља локалних војних старешина...

За пример „како је Совјет српски онда заповиједао, и како се називао и потписивао” Вук Караџић доноси једно писмо којим Совјет озбиљно упозорава војводу Петра Добрњца да се окане пожаревачке скеле, јер ће Совјет на њу послати свога човека [Караџић 1977: 182].

Настојао је Совјет да се у земљи наметне поштовање реда и законитости. Сведочи о томе и писмо од 24. јануара 1806. године, које Совјет из Смедерева шаље студеничком игуману Мартирију и попу Николи поводом дизања устанка у њиховом крају. Саветује се благ поступак према народу, слога, ширење устаничког подручја и освајање Новог Пазара, а војводи попу Николи посебно се заповеда да се не усуђује да сам суди. У писму пише: „Тако препоручујемо ми, совјетници Сабора сербскога, тај народ, да ви народ добро чувајте и поучавајте[!]; попу Николи, који је пред народом војвода, ми њему запо[ве]дамо да он сиротињу не глоби, нити сам судити, нити сам кога посечи без заповести наше, ако хочете да ми за вас знамо; а и у слоги да будете; није да ви вашу сиротињу плашите, него храбрите, и све више и више народ узбуњујете; нек се народ сложи

и за веру Христову да војујемо, да истерамо наше тиране који су нас мрзели, наш свјети закон безчестили, наше жене и сестре сквернили. Тако, браћо, у име Бога, сложни будите и један другог не изневерајте, него сложнo и храбро Турке туците и само војске сакупите и Нови Пазар освојте, пак ето наше среће. Турке оне који се на веру предаду нипошто да ји не дирате, него нека мирно живе” [Перовић 1977: 156–157].

Донео је Совјет многе друге финансијске уредбе, одредио порез и утврдио таксе за црквене услуге. Али, по Леополду Ранкеу, од свега што је Совјет предузимао најважније су одлуке о школама и правосуђу [Ранке 1965: 97].

Једине школе у Србији, које су више биле припрема за свештеничку службу него праве школе, биле су при манастирима и код попова [Ранке 1965: 97]. Ђаци су били као шегрти који уче занат од старијих. Сада, под окриљем Совјета, у свим окружним местима отварају се школе за изучавање неких елементарних знања, а на иницијативу новог секретара Совјета Ивана Југовића, који је заменио Божу Грујовића (преминулог 25. марта 1807), у Београду се отвара и Велика школа.

У први мах завођење судске власти било је још важније [Ранке 1965: 97]. Сеоским кнезовима остала је и даље уска судска надлежност, док је у сваком окружном месту, где је раније био кадија, заведен магистрат. Магистрат су чинили један председник, један помоћник и један писар. Писара, с потребним упутствима, слао је Совјет. Апелацију Совјет је задржао за себе [Ранке 1965: 97].

Кроз овако успостављен систем судске власти, ипак није била загарантована независност судског одлучивања. Приликом установљења Совјета, предвиђено је да сваког совјетника шаље његов округ, по слободном избору на скупштини. На дато пуномоћје стављани су потписи свих учесника скупштине, али то ипак није била гаранција да у избору тога представника у Совјету није била одлучујућа реч главног господара тог округа. Остајала би сумња да су људи смели да се супротставе предлогу господара [Ранке 1965: 97]. Дакле, од господара је зависио избор, зато се сматра да су совјетници, у ствари, били само представници својих господара [Ранке 1965: 97]. При том, Совјет није могао ни магистрате да учини независним од ратних вођа. Војводе нису допуштале да им наређују грађани [Ранке 1965: 97].

Делатност Совјета била је врло разноврсна. Она се мењала током устанка. У почетку Совјет је био искључиво судска власт, а потом је добијао све више и других функција. Али, и поред тога, Совјет је све време устанка задржао судску функцију; у односу на остале функције које је имао, судска функција била је претежна [Кандић 1979: 52].

Совјет је постављао све судове, и цивилне и свештеничке [Љушић 2005: 59], а и сам је судио у највишој инстанци, „по чистој својој совести”.

Поред судске дужности, Совјет је обављао и послове из војне, управне, дипломатске, привредне, финансијске, црквене и културне делатности. Сви ти послови, изузев обављања судске дужности, припадају извршној власти.

Совјет је најактивнији био од оснивања до почетка 1806. године, када га је предводио Прота Матеја [Љушић 2005: 59]. Последњи пут као председник Совјета Прота Матеја потписао се фебруара 1806. године. Ову дужност обављао је још неко време, али се не зна тачно до када. Пошто је Јакова Ненадовића доживљавао као једног од највећег политичких противника, а самим тим и његовог синовца Проту Матеју, Карађорђе потискује Ненадовиће после великог војног успеха у Мишарској бици, августа 1806. године. Од тада и сам Совјет бива увелико потиснут. Прота Матеја се после тога потписивао само као – протојереј Матфеј.

Оно што је неоспорно и највећа тековина: кроз рад Правитељствујушчег совјета, док је њиме руководио, као први председник, Прота Матеја Ненадовић, који је имао и најважнију улогу у његовом оснивању, удареци су темељи извршне власти у обновљеној српској држави.

(Крај првог дела)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE ROLE OF THE CLERGY IN THE CREATION AND WORK OF THE STATE AUTHORITIES DURING THE FIRST SERBIAN UPRISING (Part one)

JOVAN JANJIĆ

The Association of Serbian writers, Publishing
Francuska 7, Belgrade, Serbia
jovanradj@gmail.com

SUMMARY: Priests fulfill their mission among the people, and therefore share its fate. They recognize and share its needs, difficulties and aspirations. That was also the case during the First Serbian Uprising.

Serbian people and Serbian clergy, therefore, shared the same needs and aspirations to get rid of the Ottoman occupation and to have their own state in which they will live by their own laws.

This paper attempts to show how the clergy helped the establishment of Serbian authorities when the Turkish feudal system collapsed in the area of the Pashaluk of Belgrade, and how it participated in their work. This paper tried to show what was immediately done to lead to the establishment of the Serbian state in the making, but also what was done indirectly, through the priestly mission, in order to reach this goal. In particular, it was shown how Stevan Stratimirović, the Metropolitan of Karlovci, who was the largest and undisputed spiritual authority among the rebels, with his frequent appeals for respect of law and order, often directly addressing rebel leaders, contributed to creating an environment for establishment and work of the new Serbian state authorities. It seems that in the legal and historical literature, as well as in historiography in general, these activities which indirectly lead to the creation of the state after the First Serbian Uprising were not sufficiently analyzed, and in this paper they are at least partially covered.

KEYWORDS: Serbs, uprising, clergy, church, state, authorities, assembly, (Praviteļstvujušči) sovjet, court

UDC 398.3(497.11 Beograd)
UDC 551.596.5
DOI: 10.2298/ZMSDN1449929R
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ГРМЉАВИНЕ И МУЊЕ У НАРОДНОМ ВЕРОВАЊУ У БЕОГРАДУ И ОКОЛИНИ

МИЛАН РАДОВАНОВИЋ

Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ,
Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија
milan.geograf@gmail.com

ВЕСНА МАРЈАНОВИЋ

Етнографски музеј
Студентски трг 13, Београд, Србија
vesna.marjanovic@etnografskimuzej.rs

НЕДЕЉКО ТОДОРОВИЋ

Хидрометеоролошки завод Србије
Кнеза Вишеслава 66, Београд, Србија
nedeljko52@yahoo.com

САЖЕТАК: Преношење народне традиције и веровања која се односе на ударе грома, појаву муња, севање на небу и др., колико нам је познато, у домаћој литератури није проверавано с аспекта утемељености на реалним, тј. осматраним подацима. У сврху утврђивања колико су заиста заснована предања о наведеним појавама извршена је анализа појаве грома и муња за период 1975–2009. године за Метеоролошку опсерваторију Београд. Добијени резултати могу се прихватити условно, како због релативно ограниченог простора на који се односе, тако и због климатских промена које се различито одражавају, првенствено у односу на период за који се обрађују.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: народна веровања, грмљавина и муње, Београд

СТИЦАЊЕ ЗНАЊА И РАЗУМЕВАЊЕ микро и макро простора са свим законитостима и интеракцијама које су присутне у човековом окружењу у социјалној и природној средини, представљало је важну упоришну тачку у целокупном културном развоју. Обрасци понашања које су људи преносили и усвајали једни од других заправо су и утицали да се обезбеди што бољи физички опстанак на овоме свету [Жикић 2012].

С обзиром на то да је подручје Београда, као и регион око река Саве и Дунава у току 20. века, а посебно после Другог светског рата, насељавано претежно становништвом из сеоских средина, с готово свих страна јужнословенског простора, извесно је да је, крећући се према градовима, народ носио са собом и веровања и обичаје. Такво понашање и мишљење, као рецидив из прошлих времена, често је било латентно али и практиковано од најстаријих чланова придошлих породица. Казивачи су у својим интерпретацијама готово увек истицали да они „лично не верују у бабске приче, али комшији се запалила слама због тога што није поштовао забрану рада о празнику” и слично. Таквих и сличних наратива у савременој српској етнологији има регистрованих у приличном броју. Стога, може се констатовати да су до данас сачувана предања и веровања „шта се ваља или пак шта не ваља” радити у току године, односно да се у виду преносне, имитативне магије, магијских профилактичких радњи и уз помоћ ритуала и симбола утицало на природу и њене повољне и неповољне стране, а све у циљу обезбеђења егзистенције и заштите. У том контексту и понашање појединаца и заједница, нарочито у не тако давној прошлости, било је усаглашено с временским приликама манифестованим на одређене дане у години. То се огледало посебно у време већих црквених празника на које је пренето поред религијског значења и народно веровање, усмерено ка космогонијским силама и појединачним значењима. Данас се такође може чути у народу да старији становници кажу, на пример, „топао Божић, снеговит Ускрс”, или ако је блага зима, у народу верују да ће бити кишно и хладно лето, и обрнуто, уколико је јака зима, с много снега, лето ће бити врело и суво.

У народу је за „град” раширен назив „лед”, а за непогоде се говорило „време” (нпр. тамо је било „време”), или, град усеве „туче”, „бије”, „потре”, „сатре”, „побије” [Јефтић 1958]. У етнографској грађи забележено је, да народ помиње да град најчешће „туче” од Св. Сисоја, 19. јула па до Св. Илије, 2. августа [Јефтић 1958]. Муња која се појави пре удара грома повезивана је с ознаком Божје казне. Муња се заправо схватала као светлосна појава па се често могао чути назив „светлица”. Код Срба се муња повезивала с Огњеном Маријом, за коју се каже да је светитељка тамног, синкретичког, паганско-хришћанског порекла. Гром и муња, наводи Слободан Зечевић, „су визуелне и акустичке атмосферске појаве, које су у свести наших предака изазивале необичне представе” [Зечевић 2008: 564].

Грмљавина и севање муња често се повезивало са „чудима” Св. Илије, или пак, у прошлости и с имагинарним бићима попут ала и змајева о чему поред етнографских записа сведочи и усмена народна књижевност. Античко наслеђе у духовној култури на овом простору данас је теже доказати али без сумње и код Грка, а затим и код Римљана гром је био главно симболичко обележје врховних божанстава (Зевса, Јупитера). Помоћу грома и муње многи пророци су предсказивали будућност, што је донекле сачувано и у српском фолклору нарочито у вези са предањима о богу Перуну и светковању четвртка (Спасовдана), дана према веровањима посвећеног том божанству.

ВРЕМЕНСКЕ ПРИЛИКЕ И НАРОДНА ВЕРОВАЊА

Ипак, према овој врсти изграђеног веровања код сеоског, а касније и градског становништва, мора се односити с одређеном резервом, јер је сасвим извесно да је и сама Црква утицала на формирање и интензитет страха од тога да ће се „десити нешто лоше” уколико се не поштује религијски оквир црквених празника, па и у време летњег циклуса који је био предодређен за аграрне и сточарске делатности. Опозиција профаног и сакралног, сматра Душан Бандић, може се посматрати у форми опозиције између појавног и суштинског, између егзистенције и есенције. Исти аутор сматра да у разумевању профане и сакралне стварности нема већих разлика у народном разумевању природе и културе, па долази до међусобне зависности ове две стварности [Bandić 1990].

Наиме, црквени календар у линеарном облику је испресецан свакодневицом и празницима који су распоређени на целу годину, па прописује исто понашање својим верницима и лети и зими. У канонском, црквеном учењу празници су посвећени молитви и духовном спајању човека и божанског, односно то су посебни свети дани обележени молитвама и служењу Богу, па је природно што су материјални садржаји у време празника, као што је и физички рад, забрањени. Нарочито се то исказивало у аграрним друштвима за рад у пољу или обављање неких других кућних послова, а касније се пренело на друге делатности и у грађанском друштву. Празници су постајали маркери за битна догађања у друштву. Љерка Опра такође констатује да се у прошлости народ оријентисао према празницима и тако утицао на развијање културе сећања о битним догађајима, било да су они повољни или не [Опра 1998]. Углавном је народ посматрајући атмосферске појаве у дане празника прихватао у бинарном односу доброг и лошег знака „послатог од Бога”, преко свеца којем је тај дан посвећен давао своја тумачења појединих елементарних непогода и последица које су тада настајале и то задржавао и преносио као део културе сећања.

О томе данас сведоче многобројна сачувана предања о могућим казнама уколико би се прекршила нека од забрана повезана са светковањем празника у летњем времену. На пример, у српском фолклору многи наративи указују на извршене казне уколико се нису поштовали празници посвећени Огњеној Марији или Светом Илији (веза с прехришћанским словенским богом Перуном). Такве казне сустижу оне који су радили на поменуте празнике у пољу, а манифестују се ударом грома и уништеном летином услед невремена. Преузети из природе, међусобно различити природни елементи у култури добијају форму знака и означавања, те као природни елементи помажу у простору људског преображаја и транспонована [Јовановић 2000].

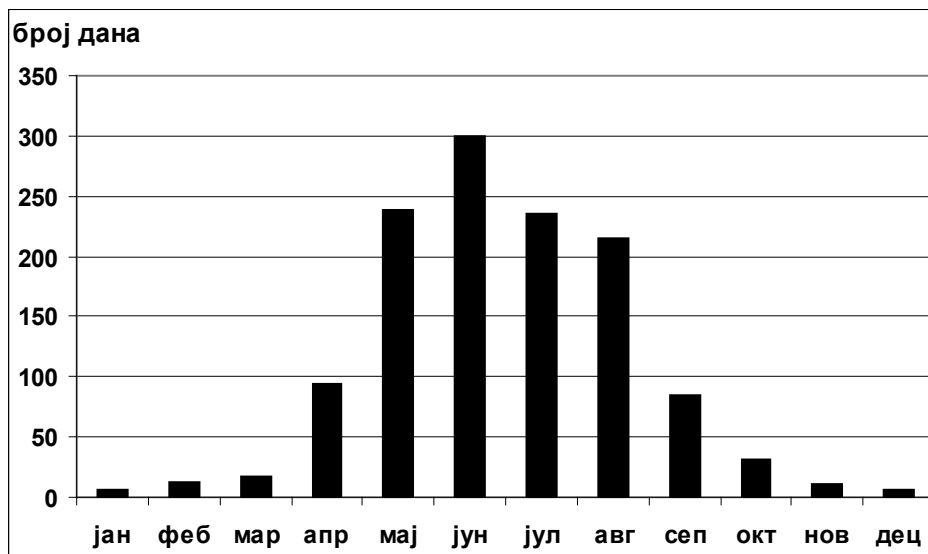
На основу издвојених примера покушали смо да сагледамо колико су веровања у народу у сагласју с конкретним, осматреним вредностима.

ЕМПИРИЈСКИ ПОДАЦИ О ГРМЉАВИНИ И МУЊАМА И ВЕРОВАЊА У НАРОДУ

Са савременим напретком науке и мултидисциплинарним резултатима истраживања неког подручја у интегралном смислу културних појава и феномена, постаје јаснији њихов духовни простор и отвара се могућност потпунијем објашњењу понашања људи из прошлих времена. Тако, на пример, у истраживањима усмереним ка анализи учесталости грмљавине и муња на подручју Београда у периоду од 1975. до 2009, посебно у време летњег солстиција, могу се хипотетички поставити конструкти суштине веровања у моћ природе, те наслутити и разлози појединих учесталих радњи које су практиковали људи у прошлости, с циљем да се заштите на првом месту од елементарних непогода, односно да заштите своју летину и стоку, тј. домаћинство у целини.

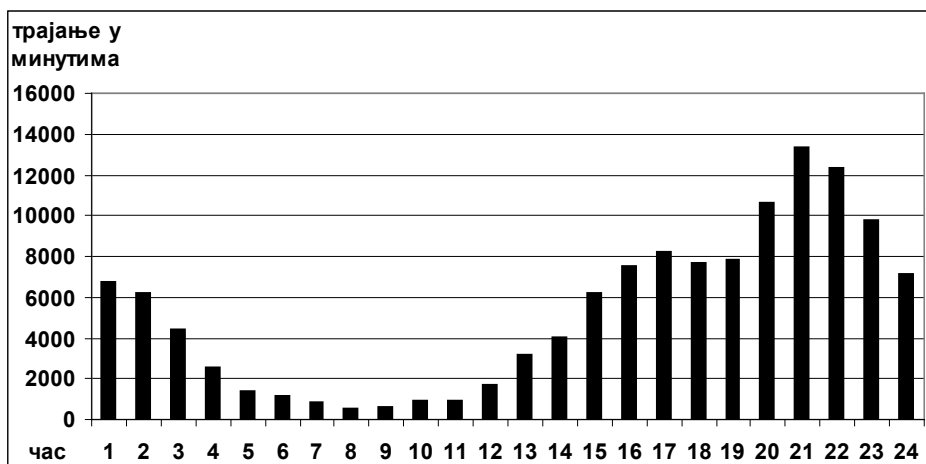
Овом приликом пажња је усредсређена претежно на летње време, а то је према народном схватању период од Ђурђевдана (6. маја) до Митровдана (8. новембра). Уједно то је период, према Ивану Ковачевићу, смањене религијске активности, јер су у првом плану биле привредне активности с убирањем летине [Ковачевић 1985]. Од Ђурђевдана до Митровдана, све док се не убере летина, понашање је било регулисано обичајним кодексима нарочито у време летњих празника.

Анализа података је обухватила осматрачке податке о грмљавини, севању и грмљењу на Метеоролошкој опсерваторији Београд ($\varphi = 44^{\circ}48'N$, $\lambda = 20^{\circ}28'E$, $h=132$ m) у периоду од 1975. до 2009. године.

Слика 1. Расподела броја дана с грмљавином и севањем по месецима на подручју Београда (укупан број дана за период 1975–2009. износи 1.250)

С претходне слике (слика 1) може се видети да је учесталост електричних пражњења највећа у периоду мај–август, при чему су ове појаве најзаступљеније током јуна (300 од укупно 1.250 дана у периоду од 35 година, што је у просеку 8,6 дана месечно).

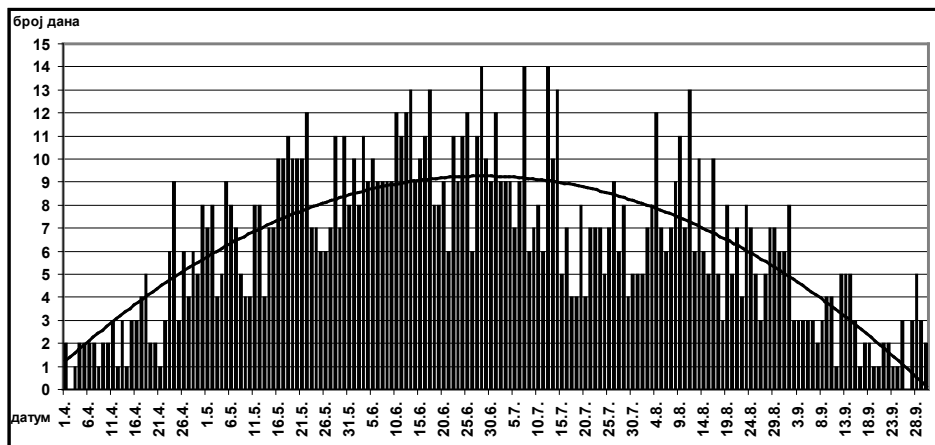
Слика 2. Дневна расподела грмљавине и севања по сатима (UTC+1) на подручју Београда

Резултати анализе дневне расподеле показују да је учесталост електричних пражњења већа у поподневним и вечерњим сатима, када се уочавају два карактеристична максимума, један око 17 а други око 21 и 22 часа (UTC+1), а најмања учесталост је у преподневним сатима (слика 2).

Поред дневних временских прилика, непогоде које се дешавају ноћу, такође су биле предмет народног веровања. Ноћ је иначе у народу одређена као митски простор који је припадао свету демона и злих бића, па се, на пример, појава муња ноћу повезивала с дејствима ђавола, ређе вештица. Тада се развија, страх и потреба за заштитом најмилијих, посебно деце. У том контексту, одлазак Сунца, тј. Дана, схватао се као време привремене смрти, а потом, с првим знацима светла, дан се „рађа”, тј. изнова започиње живот. Нарушавање те хармоније огледало се у елементарним непогодама које су према веровањима биле проузроковане злим силама као што је распрострањено у веровањима становништва из насеља у околини Смедерева [Марјановић 2013].

За разлику од линеарног смењивања празника, свакодневице и временских прилика, што се одражавало на садржај магијских радњи и релевантних забрана, обично сачуваних до данас у лексеми „не ваља се”, као и у понашању усмереном ка профилактичким садржајима, општој егзистенцији, ноћ, у којој се одигравају и елементарне непогоде уз грмљавину и севање муња, изграђује у народу потребу за магијским радњама усредсређеним на профилаксу ужег простора: дом, кућу и најближе укућане.

Интересантни резултати анализе до којих смо дошли односе се на расподелу броја дана с грмљавином и севањем по датумима (слика 3).

Слика 3. Расподела броја дана с грмљавином и севањем по датумима од априла до септембра у Београду (пуна крива линија означава тренд)

Максимум појава је крајем јуна и почетком јула, а централни датум је 28. јун. Поред тог главног, јавља се још неколико максимума у виду групације неколико дана. Такве периоде могли бисмо назвати квази-сингуларитетима. У тим периодима знатно је већа вероватноћа за појаву електричних муња у односу на периоде с минимумом случајева.

Поред главног периода од 27. јуна до 1. јула, најзначајнији су још периоди и датуми (квази-сингуларитети) 24. април, од 30. априла до 2. маја, од 16. до 22. маја, од 7. до 17. јуна, 7. јул, од 12. до 14. јула, 4. август, од 8. до 11. августа и од 28. августа до 1. септембра. Аналогно томе можемо одредити и периоде с мањим бројем дана а најуочљивији је друга половина јула. Приметно је да се број случајева с електричним муњама нагло повећава од 23. априла, а нагло смањује од 2. септембра. Занимљиво је да је у неким годинама с мањим бројем дана забележено дуже трајање електричних муња у односу на године када их је било у већем броју дана.

ДИСКУСИЈА ЕМПИРИЈСКИХ РЕЗУЛТАТА

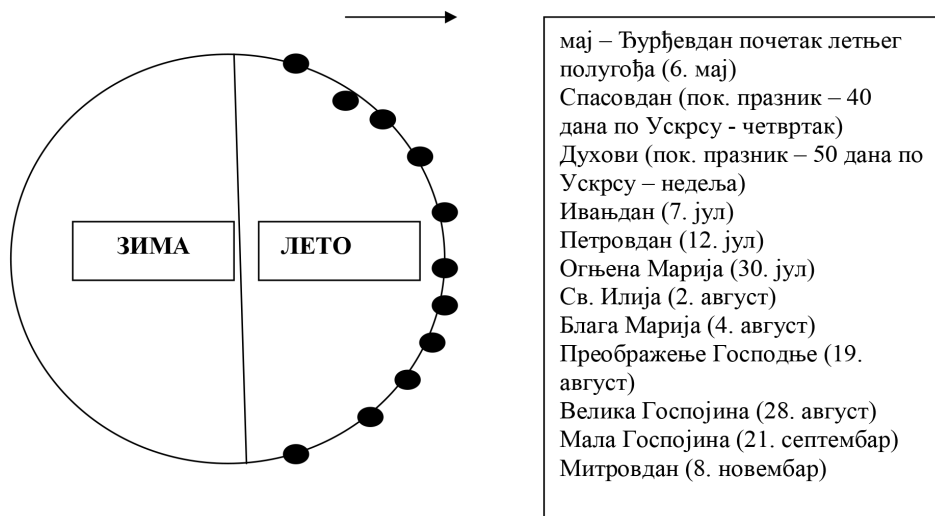
Представљени резултати су готово подударни с народним понашањем и веровањем у моћ природе, тј. у снагу временских непогода у току лета, док у периоду како се приближава зима „опасност” престаје али је то уједно и завршетак радова у пољу. У српској етнографској грађи неколицина забележених наратива, као и називање тзв. летњих светаца (у јулу и августу) „огњеним” указује на већи интензитет страха од природних катастрофа које се догађају као последице летњег електричног пражњења и евентуалних последица тих природних збивања. Томе су се углавном

супротстављали колективним магијским и религијским радњама. Веровање у снагу колективног дејства на атмосферске појаве у народу било је веома заступљено у обредима. Тако, на пример, од Спасовдана (четвртак, четрдесет дана по Ускрсу) до Духова (недеља, педесет дана по Ускрсу) у околини Београда, као и у другим крајевима Србије, одржаване су сеоске заветине и литије у циљу очувања стоке, обезбеђења и заштите пашњака, ораница, воћњака и винограда од временских непогода [Џобел 1974]. Крстоноше су се окупљале у портама цркви уочи или на дан неког од поменутих празника, а потом се поворка кретала кроз поља, обилазили су насеља и засеоке, носећи гране или крстове и барјаке, а након обиласка приређивали су гозбу на којој је учествовало цело село. У селима из околине Београда поворка крстоноша била је у пракси све до Другог светског рата. Након 1990. обреди крстоноша обнављају се али им је значење данас углавном усмерено ка интерпретацији „традиције” и интеграцији становништва око заједничких обичаја као дела идентитета ми/они (попут „ми идемо у крстоноше о Спасовдану, а они то чине о Духовима”). Односно, данас поворке крстоноша указују на припадност локалној зајединици, па и вери, ако је реч о мултикултурној средини, а мање се везују за архаично значење из прошлости.

Кад се постави у фокус тема односа природе и културе, треба имати у виду два битна садржаја обредног понашања која се често одређују као фолклорна, а односе се унутар тога на постулате оностраности и оностраности. Једно је везано за овоземаљски живот, аграрно друштво, анимистичка веровања и (не)схватање пролазности времена. Година као шири појам у аграрном систему друштва била је подељена на два полугодишта, митровданско и ђурђевданско, односно на зиму и лето. Друго понашање и мишљење је заправо оно духовно, обредно понашање и било је усмерено на уопштено схватање природних законитости (бинарног система – дана/ноћи, доброг/лошег, опасног/доброг), које према народном веровању егзистирају у контексту свих непосредних појава које се одигравају у самој природи, а којима „господари” снага сунца или месеца, душе предака, односно имагинарна митска бића. Неопходно је напоменути да се и у домаћој научној литератури, последњих година, све више појављују радови који указују на директну повезаност између процеса на Сунцу и поремећаја како у атмосфери, тако и у осталим географским сферама наше планете [Ducic *et al.*, 2008; Миловановић и Радовановић 2009; Radovanović *i dr.*, 2009; Radovanović *i dr.*, 2010; Radovanović *i dr.*, 2013]. Осим тога, поларизација свакодневице и законитости које владају у култури и друштву на добро и зло, дан и ноћ, лепо и лоше манифестована је и на атмосферске појаве. Киша је добра за усеве, она доприноси рађању, али у исто време киша уз грмљавину и севање муња је опасна атмосферска појава јер може проузроковати ватру која у овом случају има снагу уништења. Понашање људи који су изграђивали свој однос према природи и њеном одуховљењу, у време када су земљорадња и сточарство представљали две водеће привредне гране у „сељачком” друштву, какво је било српско до краја Другог светског рата, одређивало је и законе у култури

а самим тим утицала је и на карактер контекстуализације модела живљења (слика 4).

Из скице празничних дана у току условно речено „летњег” полугођа, према народном веровању „опасност” се по заједницу повећава од Ђурђевдана (6. мај), најинтензивније дејство сагледано је у јулу од празника Ивањдана, Петровдана до почетка августа, односно Св. Илије. Након тога, око Преображења када се веровало да се природа „преображава” и да се припрема „долазак” зиме, све је мање табуисаног понашања и магијских радњи усмерених ка заштити усева. Опасности од града, сматра Душан Бандић, никада нису били изложени само појединци и њихова имања него сва домаћинства унутар сеоске заједнице. Уклопљено у веровање када „прети опасност” од елементарних непогода, на пример у крајевима северозападне Србије и данас су видни одређени симболи. Тако на пример, од Спасовдана (40 дана после Ускрса, у четвртак) подизани су на раскрсницама тзв. „крстови од времена” (Рађевина, Јадар, Мачва), а на ограде кућа и привредних зграда постављани су крстићи начињени од леске (околина Београда). „Крстови од времена” и крстићи од леске представљали су апотропејоне којима је улога заштита од удара грома. Као заштитници од града према народном веровању могу се јавити људи, животиње и имагинарна бића [Bandić 1997].

Слика 4. Црквени празници у току летњег периода

У народу је био познат и назив „градобранитељи” за људе који се боре с облацима како би одбранили своје село од града тј. леда. Забележено је да су такви, избрани, посебни људи одлазили из насеља на прве знаке да ће бити непогоде, а враћали се поцепани и изнурени када невреме прође [Јефтић 1958]. На основу проучавања народних предања, Душан Бандић је извео закључак да се градобранитељи појављују двојачко – као

врачеви и као шамани. Они који су означени као врачеве најчешће се називају градобранитељи али се чују и други називи попут ветровњаци, времењаци, облачари. У народу се сматра да овакви људи поседују некакво тајно знање као и да поседују нарочите магијске вештине. Ови други, називају се здухаћима (стуха, стија), а имају моћ да падну у транс баш као шамани. Верује се да тада њихова душа напушта тело и одлази у висине, ка облацима, како би се борила с бићима која доносе град [Bandić 1997]. Запис наратива из села Вранић наомак Београда илуструје структуру народног сећања о црним облацима, а преноси у својој прикупљеној грађи Биљана Сикимић: „Кад наиђе облак црн и град ... моја свекрва је викала дављенике, поименце виче: Маро, ил’ како се већ ко зове, те који су се удавили: Вуците облаке на Саву! Вуците облаке на Саву! Покојна Наталија ... стара била жена ... узме соли и нож и избаци напоље ... да стане град. А моја свекрва, а то сам чула и од бабе покојне, чим почне град оне су одбројавале тако, те викале, али само ко се удавио. Само те дављенике” [Сикимић 2000: 57].

У подавалским селима, на основу истраживања Милине Ивановић Баришић у последњим деценијама 20. и на почетку 21. века, сачуван је наратив да Св. Илија вози кола по облацима а „тада под точковима његових кола, у која су упрегнути коњи, севају варнице. А када гром удари у дрво, онда се верује да је гром гађао ђавола који се ту сакрио”. У овим крајевима, као што је то случај и у београдској посавини па и шире, легенде везане за Св. Марину, у народу прозвану Огњена Марија (30. јул) као и Блага Марија (4. август) сматрају се сестрама Св. Илије, које га одвраћају од дана када се он светкује (2. август), јер од силне радости би громовима уништио летину [Ивановић Баришић 2007: 208].

Осим поменутих дескрипција и наратива распрострањено је било и коришћење одређених апотропејона који припадају свакодневной, профаној структури организације куће, попут синије. Наиме, када се уочи да долази невреме, жене су у северозападној Србији и северној Шумадији износиле испред куће синије на којима је део несагореле славске свеће, сланик, парче божићне чеснице, „поскурник” или слово, венчани прстен, јаје – чуваркућу, док се поред синије постави усправно коса или оштрица секире [Јефтић 1958]. Ово се све чинило како би се разбили тамни облаци, спречили грмљавина и севање муња. Дакле, сви предмети материјалног, употребног карактера у датом моменту постају оруђе одбране, апотропејони и амајлије којима се утицало на жељени исход магијским радњама. Оно место у које би ударио гром у народу се сматрало светим и веровало се да припада громовнику (околина Чачка). Често су се таква места и прскала богојављенском водом или китила босиљком [Зечевић 2008] у знак посебног поштовања.

ЗАКЉУЧАК

Извршена анализа грмљавина и муња за Београд и околину указује да су ове појаве карактеристичне за летњу половину године. Такође, по-

казало се да су такве појаве учесталије током ноћи. У том смислу постоји сагласје с народним предањима и веровањима, која се столећима преносе са генерације на генерацију и из сеоских у градске средине.

Насупрот томе, очекивања која би показала нпр. да се громови јављају (нај)чешће за време Св. Илије или неког другог празника, у односу на друге дане нису потврђена примењеном анализом. Код тумачења приказаних резултата свакако треба имати у виду:

- резултати анализе на некој другој станици, чак и за исти временски период, сигурно би показала одређена одступања, без обзира што се ради о релативно малој територији као што је Србија,
- за разумевање изложене тематике неопходно је имати у виду да климатске промене постоје не само у блиској прошлости, него да су се изузетно радикалне климатске промене дешавале далеко пре појаве човека,
- традиционална народна веровања, која су се формирала у претходним столећима, настала су у периодима када је српско становништво доминантно насељавало сеоска подручја.
- контекст сачуваних веровања у атмосферске појаве, посебно у снагу грома и муња, омогућава и праћење процеса миграција и демографских прилика на ширем простору Србије па и подручју у насељима околине Београда.

Осим тога, дубље социолошке и етнолошке анализе друштва и односа према природи, што су показала и проучавања религије Емила Диркема и представници тзв. француске социолошке школе, јесте да је у неку руку религијска свест развијана не због законитости у природи него због законитости које поставља друштво. Природни објекти и појаве попут облака, кише и невремена не поштују се сами по себи него они представљају симболе друштвених сила, којих народ није свестан, али осећа њихово деловање посредством онога што се дешава у природи [Dirkem 1982].

Из свега изложеног можемо закључити да је у народу од давнина постојала свест о учесталости одређених електричних пражњења, као и потреба да се живот и имовина заштити од таквих неопогода. Везивање појединих квази-сингуларитета са црквеним празницима вероватно је у одређеним временским периодима и у појединим деловима Србије имало бољу усаглашеност него што је та веза приказана за период од 1975. до 2009. године за Београд и околину.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Жикић, Бојан (2012). *Мисао, култура, идентитет*, Београд: Српски генеалогски центар.
- Зечевић, Слободан (2010). *Српска етноисторија*, Београд: Службени гласник.
- Ивановић Баришић, Милина (2007). *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Јефтић, Милан (1958). Одбрана од града, *Гласник Етнографског музеја*, књ. XXI, Београд, стр. 281–292.

- Јовановић, Бојан (2000). *Дух њаганског наслеђа у српској традиционалној култури*, Нови Сад: Светови: Арт принт.
- Марјановић, Весна. (2013) Животни циклус обичаја код становништва општине Смедерево, *Смедеревски зборник*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 4: 117–151.
- Миловановић, Бошко; Милан Радовановић (2009). Повезаност Сунчеве активности и циркулације атмосфере у периоду 1891–2004, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić SASA*, 59(1): 35–48.
- Опра, Љерка (1998). *Девећ храсинова, записи о историји српске мејереологије*, Београд: Републички хидрометеоролошки завод Србије, Музеј науке и технике САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Сикимић, Биљана (2000). Обичаји и веровања у селу Вранић код Барајева, *Расковник, часопис за књижевност и културу*, Београд: Народна библиотека „Вук Караџић”, XXVI, 99.
- Цобел, Штефка (1974). Обредна јела и хлебови у годишњим обичајима, *Зборник радова Народног музеја, Чачак: Народни музеј*, 113–143.
- Bandić, Dušan (1990). Komunikacijski asprekt religije. U: *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Beograd: Biblioteka XX vek, 7–31.
- Bandić, Dušan (1997). Gradonosci i gradobranitelji. U: *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Beograd: Biblioteka XX vek, 193–201.
- Dirkem, Emil (1982). *Elementarni oblici religijskog života*, Beograd: Prosveta: biblioteka Karijatide.
- Dučić, Vladan; Milan Milenkovic i Milan Radovanović (2008). Contemporary climate variability and forest fires in Deliblatska Pescara, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić SASA*, 58: 59–73.
- Kovačević, Ivan (1985). *Semiologija rituala*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radovanović, Milan; Boško Milovanović, Fernando Pereira Gomes Joao, (2009). Endargement of undeveloped areas of Serbia by forest fires, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić SASA*, 59(2): 17–35.
- Radovanović, Milan; Milan Stevančević, Dragana Milijašević, Saumitra Mukherjee, Željko Bjeljic (2011). Astrophysics Earthquake Analysis of Kraljevo (Serbia) 3 November 2010, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić SASA*, 61(3): 1–15.
- Radovanović, Milan; Yaroslav Vykyuk, Ana Jovanović, Darko Vuković, Milan Milenković, Milan Stevančević, Natalia Matsiuk (2013): Examination of the corelations between forest fires and solar activity using Hurst index. International Conference: Natural Hazards – Links between Science and Practice, 8–11. October, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić SASA*, 63(3): 23–31.

THUNDER AND LIGHTNING IN FOLK BELIEFS IN BELGRADE
AND ITS SURROUNDINGS

MILAN RADOVANOVIĆ
Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA
Đure Jakšića 9, Belgrade, Serbia
milan.geograf@gmail.com

VESNA MARJANOVIĆ
Ethnographic Museum
Studentski trg 13, Belgrade, Serbia
vesna.marjanovic@etnografskimuzej.rs

NEDELJKO TODOROVIĆ
Republic Hidrometeorological Service of Serbia
Kneza Višeslava 66, Belgrade, Serbia
nedeljko52@yahoo.com

SUMMARY: Transmission of folk traditions and beliefs related to lightning strikes, the appearance of lightning, lightning in the sky, etc., as far as we know, has not been noted in our literature in terms of foundation on the real, observed data. In order to determine how much the traditions related to the mentioned phenomena are based on the reasonable grounds, the analysis of the occurrence of thunder and lightning was carried out for the period 1975–2009 for the Meteorological Observatory in Belgrade. The results should be taken conditionally, because the relatively limited space they refer to, as well as because of the climate changes that reflected differently, particularly in relation to the observed period of time.

KEYWORDS: folk beliefs, thunder and lightning, Belgrade

ДА ЛИ СУ СКЛАВИНИЈЕ БИЛЕ ДРЖАВЕ?

ЂОРЂЕ ЂЕКИЋ

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Ђирила и Методија 2, Ниш, Србија
djekicdj@ptt.rs

САЖЕТАК: У досадашњој литератури се сматра да склавиније, које су настале до почетка VII века, нису биле државе. Када се говори о њима, користе се разни појмови нпр. формације али то не даје одговор на питање њиховог друштвеног уређења. Полазећи од става да државу чине три елемента: власт, територија и народ, рад истиче да су и склавиније имале своје владаре још крајем IV века, а њихова лична имена су позната тек од друге половине VI века (Даурентије, Мусоки, Ардагаст и Пирагост). Било је могуће и постојање династије (Идаризија и његових синова, Мезамира и Келагаста). У историјским изворима, од владарских титула наводи се само један рекс. Забележени појам Ардагастова земља указује да је територија којој је Ардагаст владао била тачно одређена. Да су владари имали народ којим су владали види се по појму *ѿоданици* који се јавља за становништво потчињено Мусокију. У прилог тези да су склавиније државе, изнета је и претпоставка о постојању четвртог елемента државности – имену, које представља део државног идентитета поданика, а које су ове државе добијале по имену владара, а не по територији или етничким карактеристикама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: склавиније, Словени, државност, елементи државности

Појам склавиније први пут се јавља почетком VII века у делима Теофилакта Симокате [Баришић и Марковић 1955: 125] и у Чудима Св. Димитрија I [Баришић 1955: 177] и везују се за Словене насељене на левој обали Дунава. Једнодушно је, међутим, мишљење у литератури да се то односи на уређење територијалних заједница код Словена.

Јиречек, пишући о словенском друштвеном уређењу у VI веку каже да се они групишу по родовима, са наследним владарима (краљевима или кнежевима) који, притом, немају велику власт и могу да наређују само у незнатним стварима, док код свих важнијих питања одлучује скуп народа [Јиречек I 1990: 41]. Даље у тексту, он не прави разлику између склавинија које су постојале од VII до X века и њихових помена склавинија у XV веку [Јиречек I 1990: 63–64]. Како подаци о Словенима с леве обале Дунава

сведоче да су њихови владари одлучивали о рату и миру и слали војску у војне походе,¹ никако се не може прихватити Јиречеков став који ове активности карактерише као *незнайине сѣвари*.

Ферлуга за склавиније каже да нису државе, него „формације” које су, под одређеним условима, могле да прерасту у државе [Ферлуга 1968: 55] при чему није одредио шта значи појам „формације”. Међутим, јасно је да их је сматрао нечим што претходи држави.

Историја српског народа понавља чињеницу да су склавиније постојале на левој обали Дунава, каже да их је било много („безброј малих целина”), да су биле слабо повезане и несложне, да су Византинци куповали савезништво појединих склавинија, желећи да спрече настанак јаке централне власти тј. монархија. Услови за јаче повезивање нису постојали, а јединство због већих ратних операција наметали су Авари као покретнији и чвршће организован елеменат [Ћирковић 1981: 143]. Међутим, ту се превиђа једна чињеница да бројност склавинија, њихова величина и међусобни односи не изражавају њихово друштвено уређење, тј. не увиђају се њихова веза и утицај, да ли су оне биле државе или не. Државе постоје веће и мање, да ли је нека заједница мирољубива или не, не утиче на то да ли је она по свом карактеру држава или неки облик преддржавних формација. То што су Авари утицали на Словене да буду сложнији и успевали да их организују, сведочи да су они имали бољу организацију, бољу војску, јачи ауторитет власти, односно да су даље одмакли у развоју државности и сл.

Благојевић је у књизи *Историја српске државности* једно поглавље насловио *Од склавиније до државе*, из чега јасно произилази да склавиније не сматра државама. Пишући о склавинијама на левој обали Дунава, тврди да су код њих видљиви елементи државности али да то нису државе. По њему, нису постале државе ни након насељавања на Балкан по Тракији и Македонији. Склавиније налази на Балкану све до 799. године [Благојевић и Медаковић 2000: 25–27].

Да ли је то баш тако? Настојаћемо овим радом да одговоримо на питање да ли су склавиније у другој половини VI века на левој обали Дунава биле државе или не, односно које су елементе државности имале и у којој мери. Слободан Јовановић наводи да државу чине три елемента: власт, територија и људи. Власт државе од друштвене разликује се по томе што државна власт може људе на нешто принудити, док друштво то може у ограниченом обиму. Територија је због тога што свака држава мора имати своје границе које је јасно одвајају од друге и што никаква сила не може да држи људе на окупу ако они нису обједињени и неком територијом. Да у држави мора бити људи, каже Јовановић, јасно је из саме чињенице да је у питању људска заједница [Јовановић 1990: 30].

Према томе, ако су склавиније биле државе, односно неки облик државне творевине, онда су морале да имају барем неке од наведених елемената.

¹ О томе види даље у тексту.

Власт. Када се говори о постојању власти, говори се пре свега о постојању врховног државног поглавара. Најранији подаци који сведоче о постојању владара код Словена на левој обали Дунава су они Псеудо-Цезарија који се односе на крај IV века. Наиме, он прво наводи да Словени немају поглаваре, да би потом додао да их убијају [Барешкић 1955: 5–6]. Ова неусаглашеност података сведочи о односу потчињених према владарима, која искључује, посредно, њихово непостојање. С обзиром да се наводи да су их убијали, то може да сведочи да тада још увек траје процес настанка власти, чему се становништво опире, што доводи до тога да се лица која се покушавају наметнути као владари — убијају.

О постојању владара податке доноси и Менандар Протектор и они се односе на шездесете године VI века. Поменути аутор наводи Мезамира, Идаризијевог сина, Келагастовог брата код Анта [Крекић и Томић 1955: 86]. Притом, помен оца који има два истакнута сина наводи на закључак о постојању династије. Навођење само две генерације упућује да се ова породица скоро уздигла.² Други податак који наводи Менандар из 578/579. године помиње Даурентије³ и оне који су на челу народа. Дакле, Даурентије је владар, али поред њега постоје и други [Крекић и Томић 1955: 92], што директно упућује да су ти други такође органи власти у заједници којој је поменута личност на челу.

Теофилакт Симоката помиње тројицу словенских владара: Мусокија, Ардагаста и Пирагоста [Барешкић и Марковић 1955: 108, 113–120].⁴ За Ардагаста се посредно, анализом расположивих података, може закључити да влада најмање девет година, с обзиром да се први пут помиње 585. године, а последњи 594. године [Барешкић и Марковић 1955: 108, 113]. Наравно то не значи да није почео да влада пре, нити да није владао после ове године. Да су ови владари имали титуле, сведочи и податак који наводи Симоката бележећи *Мусокија ѿакозваноѿ рекса* [Барешкић и Марковић 1955: 114]. Циљ овог разматрања није да се упуштамо у решавање питања да ли је он био или не рекс, односно како је добио ову титулу, нити којој словенској титули је одговарала титула рекса. Циљ нам је да укажемо на могућност да су Мусоки, а самим тим и остали владари које смо навели, имали своје титуле.

Поставља се и питање да ли су ови владари имали своје органе власти и докле је ишла њихова власт. Већ смо навели да се приликом помена Даурентија наводе и они који су на челу народа. Дакле, Даурентије је владар, али поред њега постоје и други који такође владају [Крекић и Томић 1955: 92], што указује на постојање нижих органа власти од владара или на друге владаре Словена, могуће равноправне Даурентију. Међутим, постоји и много прецизнији податак. Наиме, Симоката наводи

² Али то није одговор да ли је било других породица, које су биле владарске пре њих.

³ На другом месту га спомиње као Дауритија. Да ли је Даурентије или Дауритије не утиче на смисао онога што је тема овога рада.

⁴ У литератури се сматра да њихова имена нису имала облике који су записани, него да су записани искварени облици њихових имена. С обзиром да то нема значаја за тему којом се бавимо, та питања остају изван сфере нашег интересовања.

да је 594. године Ардагаст послао гомиле Словена у пљачку [Барешић и Марковић 1955: 113]. Како их је он послао, то значи, да он не командује њима непосредно, него то чини неко други у његово име. Чињеница да их је послао Ардагаст упућује да је он лично именовао војног заповедника на овом походу, који ће заповедати његових одредима, заповедника којег ће војници слушати и извршавати његова наређења, као што би слушали и извршавали наређења самог Ардагаста. Овај податак, дакле, указује да је владар имао право да именује свога заменика, који има иста овлашћења као и он. То сигурно указује на постојање нижих органа власти. Нисмо, међутим, у прилици да проверимо да ли су они били трајни или не.

Може се поставити питање када је почело чвршће повезивање Словена на левој обали Дунава у државне целине, односно када се код Словена појављују најстарији органи власти. Сматрамо да је то забележио поменути Псеудо-Цезарије почетком V века. Како је он живео на хиљаде километара од леве обале Дунава, свакако је морало да прође барем неколико деценија, док подаци о Словенима на овом простору нису доспели до њега. То би значило да средину IV века треба сматрати периодом када настају и стабилизују се прве државе на овим просторима. У прилог томе може да се наведе да Псеудо-Цезарије помиње да Словени убијају своје вође [Барешић 1955: 4–5], а то управо сведочи о отпору који постоји против наметања државне власти.

На питање да ли је постојала наследна власт односно монархија може да сведочи Менандар када спомиње Мезамира, Идаризија и његова два сина, Келагаста и Мезамира који је изабран да представља Анте у преговорима. Може се претпоставити да је Мезамир владар јер вођење преговора тј. спољне политике спада у најстарија овлашћења владара. Други податак се односи на Србе у прапостојбини, односно на почетак VII века. Константин VII Порфирогенит каже да су два брата од оца наследила власт. Затим додаје да су поделили власт тако што је један наследио половину народа, док је други, логично, добио другу половину [Ферјанчић, 1959: 46]. Поузданост ових података прихвата и Благојевић који их тумачи као предање чувано код Срба након досељавања (Благојевић и Медаковић 2000: 13).⁵ Такође ови подаци сведоче да се држава доживљавала као власништво владара, па се тако после његове смрти делила на онолико делова колико је имао наследника. То би и значило да су ове државе биле нестабилне категорије и да су лако нестајале.

Територија. Да су Словени имали територију на којој су живели није и не може бити спорно. Спорно може да буде да ли су те територије биле организоване у оно што се зове држава, односно државна целина, односно да ли је она имала своје границе или не. Симоката наводи појам Ардагастова земља [Барешић и Марковић 1955: 113]. Под овим појмом свакако подразумева територију на којој влада Ардагаст, што сведочи да су склавиније имале јасно одређену територију на којој се простирала власт једнога

⁵ О ранијим мишљењима у српској историографији видети: Никола Радојчић, Проучавање списка Константина VII Порфирогенита у српској историографији, *ЗРВИ* 6 (1960), 1–14.

владара. Може се онда претпоставити да су и остали владари имали одређену територију којом су владали. То значи да је био испуњен и други услов да бисмо могли да говоримо о државности.

Народ. Трећи елемент који чини државу је народ. Наравно, овде када говоримо о народу, говоримо о становништву које признаје некога за свог владара – господара. Податак о томе такође даје Симоката. Наиме, наводећи заробљене Словене он каже за њих да су били поданици рекса Мусокија [Барешић и Марковић 1955: 114]. Појам *поданици* јасно изражава став о Мусокију као владару, који има себи потчињене људе, односно становништво, које се налази под влашћу рекса Мусокија.

На питање колико су могле да буду бројне ове склавиније имамо само један посредан податак. Пишући о сукобу између Пирагастових војника и византијске војске, Симоката наводи да је Пирагастова војска побила 1.000 византијских ратника [Барешић Марковић 1955: 119]. Ако се овај податак прихвати као тачан, мора се узети у обзир да су Словени били слабије наоружани и да би побили толике византијске војнике морали су бити неколико пута бројнији од њих. При томе, вероватно ни сви пирагастови војници нису морали бити присутни. Тако долазимо до претпоставке да је словенских војника морало бити око 5.000, што би значило да је укупно Словена било између 30.000 и 35.000, само под Пирагастовом влашћу [Благојевић и Медаковић 2000: 14–16].

Дакле, постојање сва три елемента државности која наводи Слободан Јовановић може се доказати код Словена крајем VI века.

Треба се осврнути на још један став у литератури, а то је да склавиније нису могле да буду државе зато што државе не постоје у сеоби [Благојевић и Медаковић 2000: 25].

Словени који бораве на левој обали Дунава не налазе се у сеоби него су ту настањени у својим селима. Они који упадају, ратују, пљачкају па се враћају су мушкарци – војници, а у селима живе жене, деца, стари. Споменути Ардагаст је слао своје људе у пљачку на византијску територију али када су поход завршили они су се враћали. Дакле, њихов поход није био бесповратан. Словени се не селе све до 602. године. То се објашњава чињеницом да су се бавили земљорадњом и да су имали стална насеља. Према томе став да они нису могли да имају државу јер су се селили, а да у сеоби државе не постоје, просто не стоји.

Оно што С. Јовановић не наводи је – да држава мора да има име – име које представља део државног идентитета како њеног владара тако и становништва које живи у њој.

О томе директно сведоче два податка. Први је помен Ардагастове земље. Овај појам као што се може приметити састоји се из две речи. Први је име владара који њоме влада, а други је земља. То директно упућује да је држава добила назив по владару, односно да је имала статус владареве својине. Та се тврдња може доказати податком да је после смрти владара Срба сваки син наследио власт над половином народа [Ферјанчић 1959: 46]. Да није доживљавана као владарева својина не би се држава тако ни делила.

Други помен који сведочи о имену државе је изјава заробљених Словена да су поданици рекса Мусокија. Дакле и овај појам се састоји од две речи: прва означава титулу и друга име владара. И у овом случају кључно одређење је име владар – Мусоки, а други појам је само у функцији првог. Одређивање титуле, коју он као владар носи. Он је, међутим, могао да буде владар и са нижом титулом. Сматрамо да употреба титуле уместо земље означава већи степен апстракције код државног идентитета. Затим на постојање више титула међу којима се јасно издваја она највиша – рекс. Дакле, у оба случаја владарево име део је државног идентитета, а не етничка категорија којој се припада.

Анализом смо установили да су склавиније имале све елементе државности: власт, владаре, владарске титуле, династије, затим одређену територију и народ који се сматрао подаником конкретног владара. Име су добијале према владару који им је владао. Према томе оне су биле државе.

Након досељавања Словена на Балкан у првој половини VII настају нове државе. Византијски извори и за њих користе назив склавиније. Оне ће се одржати вековима и настаће у битно другачијем окружењу, на њих ће Византија много више утицати него раније, док су били северно од Дунава. Словени више неће кретати у пљачку као до тада, неће се више сами селити, када једном буду запосели територију. На новом простору ће примити хришћанство и трајно се задржати.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Барешић, Фрањо (1955). Псеудо-Цезарије, *Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, обрадили Фрањо Баришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић и Лидија Томић. ур. Г. Острогорски. Византолошки институт САНУ, Београд, 1–6.
- Барешић, Фрањо (1955). *Migaculi s. Demetri I, Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, обрадили Фрањо Баришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић и Лидија Томић. ур. Г. Острогорски. Византолошки институт САНУ, Београд, 173–184.
- Барешић, Фрањо и Мирослав Марковић (1955). Теофилакт Симоката, *Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, обрадили Фрањо Баришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић и Лидија Томић. ур. Г. Острогорски. Византолошки институт САНУ, Београд, 103–126.
- Благојевић, Милош и Дејан Медаковић (2000). *Историја српске државности*, књига I, *Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Огранак САНУ у Новом Саду, Беседа, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа. Нови Сад.
- Живковић, Тибор (2004). *Црквена организација у српским земљама*. Историјски институт, Службени гласник, Београд.
- Лиречек, Константин (1990). *Историја Срба, политичка историја до 1537. год.* књига I, Култура, Београд.
- Јовановић, Слободан (1990). *О држави, Основи једне правне теорије*, четврто издање, БИГЗ, Југославија публик, Српска књижевна задруга, Београд.
- Крекић, Бариша и Лидија Томић (1955). Менандар, *Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, обрадили Фрањо Баришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић и Лидија Томић. ур. Г. Острогорски. Византолошки институт САНУ, Београд, 85–98.

- Ћирковић, Сима (1981). Образовање српске државе, у: *Историја српског народа*, прва књига, од најстаријих времена до Маричке бијке [1371], ур. Сима Ћирковић, Српска књижевна задруга, Београд, 141–155.
- Ферјанчић, Божидар (1968). Спис о народима, *Византијски извори за историју народа Јужославије*, том II, обрадио Божидар Ферјанчић, Византолошки институт САНУ, Београд, 9–74.
- Ферлуга, Јадран (1968). Византија и постанак најранијих јужнословенских држава, *Зборник радова Византолошког института* XI, 55–65.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

WERE THE SCLAVINIAS STATES?

ĐORĐE ĐEKIĆ

University of Niš, Faculty of Philosophy
 Ćirila i Metodija 2, Niš, Serbia,
 djekicdj@ptt.rs

SUMMARY: Literature has thus far denied that the Sclavinias, established in the 7th century, were states. Various terms have been used to denominate them (e.g. formations), but they have not been precisely defined. Considering that a state consists of three elements: government, territory and population, this paper shows that the Sclavinias had their rulers as early as late 4th century, and we know them by their names in the second half of the 6th century (Daurentius, Musokios, Ardagast and Peiragastos). Musokios is called a rex, which a title of sovereignty. There may even have been a dynasty (Idarisios and his sons, Mezamiro and Kelagastes). There is a record of a term 'Ardagast's land', which points to a fact that the lands which Ardagast ruled over were quite definite. The rulers exercised their authority over a certain population which is evident from the term 'subjects' used to denote the population subjected to Musokios. There is even an assumption that there was the fourth element of state, a name, which constitutes a part of the state subjects' identity. Based upon an analysis, it has been concluded that the states were named after their rulers and not after the lands or ethnic characteristics. Therefore, a conclusion can be drawn that the Sclavinias were states.

KEYWORDS: Sclavinias, Slavs, statehood, elements of state

ТЕОЛОШКЕ ОСНОВЕ АСКЕТСКЕ ТРАДИЦИЈЕ ЕВАГРИЈА ПОНТИЈСКОГ

АЛЕКСАНДАР ЂАКОВАЦ

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 5, Београд, Србија
adjakovac@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Евагрије Понтијски један је од најзначајнијих представника древне хришћанске аскетске традиције на Истоку. Током векова, његово дело извршило је снажан утицај на теологију и аскетску праксу хришћанства. Међутим, теолошка основа његове аскетике никако није неупитна. У овом раду истражују се Евагријеве теолошке позиције и њихов однос према његовој аскетици, како би се његов утицај могао проценити на одговарајући начин.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Евагрије Понтијски, аскетизам, христологија, оригенизам, молитва

Током векова, у хришћанству су се развиле разноврсне аскетске традиције. Развој ових традиција био је условљен историјским збивањима али и теолошким позицијама које су њихови промотери имали. Иако је хришћанска аскетика имала веома различите изразе, овде ћемо размотрити традицију која се везује за име и дело Евагрија Понтијског, а која је оставила нарочит траг на формирање хришћанског идентитета. Поред ове традиције постојале су и друге, које су се међусобно преплитале и прожимале, укључујући често у себе и различите елементе нехришћанске аскетске теорије и праксе, који су делимично или у целости модификовани и прилагођавани посебностима хришћанског веровања. Утицаји на овом пољу нису били једносмерни – хришћани су преобликовали античко аскетско наслеђе, али су и нехришћанске аскетске теорије и праксе остављале трага на самопоимању хришћана. Диверзитет хришћанских аскетских теорија и пракси једним делом је последица прихватања одређених аскетско-филозофских становишта. То није чудно, с обзиром да су у време раног хришћанства стоички и новоплатонски светоназори представљали део општег културног наслеђа хеленског света. И други утицаји – попут персијског и семитског – не могу се пренебрегнути, с тим што су се сви ови утицаји мешали и преплитали, тако да њихова коначна

идентификација представља мукотрпан а често и узалудан посао [Rubenson 1998: 50].

Ми се овде нећемо бавити овом врстом утицаја, него даљим развојем хришћанске аскетике у периоду након престанка прогона и делимичног прихватања хришћанства као вере Римског царства. Хеленски и источњачки утицаји продирали су у хришћански етос који је у основи био семитски, што је водило стварању нарочитих облика аскетских пракси и њиховог теолошког утемељења. Крајњи исход био је развој више паралелних традиција, које су се међусобно прожимале и које се нису нужно међусобно искључивале, али чији се теолошки елементи веома разликују и које су, свака на свој начин, оставиле дубок траг у каснијем развоју хришћанске теологије и целокупне црквене праксе, суштински утичући на општи културни развој друштава у којима је хришћанство било доминантно, па чак и на развој исламске, пре свега суфијске теологије [O’Laughlin 1999: 224].

Гонсалес [Gonzalez 1999] је у својој запаженој студији предложио три основна типа аскетског развоја. Први је нормативни – који се везује за Тертулијана, други је духовни – који се везује за Оригена, и трећи је оваплоћенски – који се везује за Св. Иринеја Лионског. Трећи тип би можда било исправније назвати евхаристијским, пошто оваплоћење у мањој мери од Евхаристије представља специфичност овог типа. Иако је свака подела ове врсте осуђена на уопштавање и редукционистичку симплификацију, она може да буде од користи за стицање опште представе о историјско развојним токовима. У оваквој подели, Евагрије свакако припада другом типу.

Древна Црква је Евагрија Понтијског осудила као јеретика оригенисту, што је квалификација која никако није неоснована. Штавише, управо је евагријанска верзија оригенизма допринела осуди самог Оригена *post mortem*. С друге стране, такође је неоспорна чињеница да је евагријанска аскетска традиција преживела осуду те да је инкорпорирана у монашко аскетско предање Цркве. Чак су и Евагријеви списи сачувани, некада под другим именима, а врло често под његовим. Рукописна традиција Евагријевих списа врло је сложена, тако да истраживачи с разлогом претпостављају да ће и у будућности бити проналажени његови текстови који нам сада нису доступни. Евагријеви списи се махом налазе у различитим антологијама и цитатима, под именима других аутора. У критичком издању *Clavis patrum graecorum* до сада је објављено – у целисти или у фрагментима – 69 Евагријевих дела, међу којима се налазе: *Practicus et epistula ad Anatolium* (Λόγος πράκτικος); *Gnosticus* (Γνωστικὸς ἢ Πρὸς τὸν καταξιωθέντα γνώσεως); *Kephalaia gnostica* (Ἐξακόσια προγνωστικά προβλήματα); *Capita cognoscitiua* (Σκέμματα); *Antirrheticus* (Ἀντιρρητικός); *Sententiae ad monachos* (Πρὸς τοὺς ἐν κοινοβίοις ἢ συνδοίαις μοναχοὺς); *Sententiae ad Virginem* (Παραίνεσις πρὸς παρθένον); *De oratione* (Περὶ προσευχῆς ἢ Λόγος εἰς ὀνύ’ κεφαλαῖα διελημμένος); такође су доступни и многобројни егзегетски фрагменти као и значајан број текстова чије аутор-

ство није са сигурношћу утврђено. Очигледно је да је у односу према Евагрију и његовом наслеђу постојала одређена двојност.

Покушаћемо да истражимо да ли ова двојност у односу према евагријанском наслеђу показује да је Евагријева осуда била неоправдана или да је била оправдана у неком одређеном сегменту док су други њени елементи теолошки прихватљиви и представљају аутентични израз искуства Цркве, или – трећа претпоставка – да су сви елементи Евагријевог учења неприхватљиви а да очување његове аскетске традиције представља аномалију у црквеном предању.

* * *

Евагрије Понтијски (умро 399) [Dysinger 2005: 7–47] представља значајну и контроверзну фигуру у историји Цркве и посебно у историји подвижништва. Он је духовни живот интерпретирао у категоријама, за шта је основу нашао код Климента, којег Лаут с правом назива „хришћанским платонистом Александрије” [Louth 1996: 24]. Евагрије је постао вођа интелектуално настројених монаха. Многи истраживачи сматрају га једним од најбоље филозофски образованих људи у раном монаштву [Ramelli 2013: 462]. Како нас извештава Созомен [Historia Ecclesiastica: 6, 30], Св. Григорије Богослов био је тај који га је образовао у филозофији и Светом писму. Он је аскетском предању пустиње дао један виши теолошки израз, а сматрају га и једним од најпроницљивијих психолога антике [Tugwell 1986: 169]. Евагрија Чедвик чак назива „оцем наше духовне литературе” [Chadwick 1968: 36]. Аскетске хришћанске праксе датирају од новозаветног доба, далеко пре појаве институционалног монаштва 4. века. Црква је била спремна да прихвати њихове најразличитије праксе, чак и онда када су биле веома екстремне и бизарне. Оно што је у случају Евагрија изазивало отпор и сумњу јесте његов оригенизам, због којег је касније и био осуђен. Он је прихватио Оригеново учење према којем је стварање материјалног света последица пада духовних бића, те се спасење заправо тиче „душе” која треба да се врати у пређашње стање, што представља васпостављење свега – *apokatastasis pantôn*. Главни Оригенов аргумент који је Евагрије прихватио био је, како примећује Рамели, да је *било када зло није постојало и да ће стога бити када зло неће постојати* [Ramelli 2013: 47]. Наравно, ово „било” односи се на првобитно стање духова пре стварања материјалног света. Његово прихватање, па чак и посебно инсистирање на Оригеновим „специфичним” учењима, попут оног о преегзистенцији душа, о паду душа пре стварања материјалног света, о души Христовој и апокатастаси, удаљило га је од ортодоксије и предања које је Црква примила [Harnmeless 2001: 501].

Оваква ктисиологија, која је подразумевала одговарајућу христологију и антропологију, детерминисала је Евагријево схватање подвижништва. Централно место тог схватања је да се контемплативном молитвом може постићи јединство са Богом. Пошто спасење представља повратак у првобитно Царство нематеријалних духова, у духовном животу је акценат стављен скоро искључиво на напоре ума који кроз очишћење од свега

материјалног треба да се припреми за повратак у своје изворно стање. Оваква теолошка позиција не само што релативизује онтолошку утемељеност оваплоћења, него доводи у питање сам његов смисао. Иако Евагрије настоји да у својој теологији обезбеди христолошко упориште, стиче се утисак да је то додатак без којег би његова аскетска грађевина могла без проблема да постоји. У Евагријевим списима Христос се спомиње мало а Литургија још мање. Чак ретко говори и о Духу Светоме, због тога што његово дејство супституише анђелским силама [Scully 2011: 287–305]. Можда би се оваква тврдња могла довести у питање позивањем на чињеницу да многи његови текстови нису сачувани, посебно они који се баве спекулативном теологијом, или чак тврдњама да су текстови који су сачувани можда претрпели редакторске измене на том пољу. Иако оваква могућност не може бити сасвим искључена, остаје чињеница да из теолошких становишта која су нам позната тешко можемо да извучемо неку конвергентну христологију или еклисиологију. Фон Балтазар, доста оштро, примећује: „Без сумње, Евагријев мистицизам, строго изведен из његових претпоставки, по својој се суштини јавља као ближи будизму него хришћанству” [Balthasar 1939: 31–34]. Насупрот Балтазару, Брајовић [Брајовић 2002: 12] сматра да су платонски елементи померили хришћански идентитет Евагријевог учења, али наглашава тријадолошку основу његовог мистицизма, који има снажну светотајинску димензију. Нисмо баш уверени да је оваква интерпретација тачна. Упадљиво мали број места код Евагрија која би ово подупрла лако могу сведочити и о супротном – да се она ту налазе више као „декор”, као спољашњи додатак. Заиста, стиче се утисак да би Евагријев аскетски систем сасвим добро могао да функционише и без тријадолошке и чак христолошке основе на којој се наводно базира.

Иако је Евагрије након смрти осуђен, прво од локалног сабора, а касније и од Константинопољског (553. г.), утицај његових дела у монашким круговима се наставио [Aumann 1985: 43] а његови списи су и даље радо читани, било под његовим именом или под именима других Отаца, због чега га Бује сматра „једним од најзначајнијих имена у историји духовности” [Boeyer 1982: 37]. Тако је Евагријево дело *De oratione* било приписано Нилу а његово *Epistula fidei* сачувано је као *Осмо Писмо* Св. Василија Великог [Dysinger 2005: 1; Kalvesmaki 2012: 113–139]. Преко Руфина, и Јована Касијана [Ramelli 2013: 467], оригенистичке идеје су се шириле и на Западу. У Паладијевом *Лавсаику* 38 налазимо податак да је Евагрије, након што је напустио Константинопољ, отишао у Руфинов манастир у Јерусалиму. Веродостојност ових података је несумњива, пошто је Паладије био непосредни Евагријев ученик и писац његове биографије. О дубокој повезаности ове двојице сведоче евагријански списи сачувани на сиријском [Toth 2009: 613–621]. Неки елементи Евагријевог учења, као онај о помислима, постали су саставни део хришћанске духовности [Gribomont 1985: 105]. Евагријанска аскетика је и након његове осуде прихваћана у црквеним круговима, док су његове метафизичке спекулације од-

бациване, што ипак није било до краја могуће, пошто се његова аскетска практика теоријски заснивала на његовој оригенистичкој теологији.

Евагријева схема духовног живота је троделна [Louth 1996: 35–38]. Први ступањ је, према Евагрију, практички, и он нема значење ангажовања у свету као код старих Јелина, него представља напор ка сузбијању страсти и стицању врлинског живота. То је *подвижничка борба* којом се Евагрије много бави, описујући њене различите аспекте и дајући мноштво савета како да се она успешно води. За овим ступњем следи природна (φυσική) контемплација или созерцање, при чему је „очишћени ум способан да созерцава природни поредак и његову унутрашњу структуру” [Louth 1996: 36]. Након овог ступња следи теолошки (θεολογική), с тим што теологија није схватана као рационално или академско знање, нити као литургијско опитовање, него као контемплативно сагледавање – созерцавање Бога, којим се ум приближава Богу и тиме се обожује.

Код Евагрија је подвижничка борба заправо припрема за молитву. Та борба води ка бестрашћу – ἀπάθεια – за које Евагрије каже да представља „цвет подвижничке борбе” [Logos Praktikos: 81]. Овај се појам среће у источном подвижничком предању и не означава просто одсуствовање страсти, него пре стање које би се могло назвати просветљеношћу. Порекло овог појма везује се за стоицизам и у вези је са појмом εὐπάθεια који означава исправну употребу страсти. У том смислу ἀπάθεια не треба да буде схваћена као уништење емотивног живота, што Плутарх наглашава у свом *De virtute morali*, него као пут ка εὐπάθεια [Buch-Hansen 2010: 106; Sorabji 2000: 64]. Иако Евагријево учење о помислима, као и његове антрополошке и психолошке анализе, није обавезно нетачно и јеретичко, метафизичке претпоставке на којима се темељи то јесу.

Евагрије није негирао постојеће црквене праксе, пре свега Евхаристију. Сам је био ђакон, а његов ученик Паладије извештава нас да се причешћивао. Иако се код њега могу наћи осврти на Евхаристију [Gnostikos: 14], видимо да он евхаристијско сједињење са Христом не види као крајњи циљ хришћанског живота, него као помоћно средство којим се душа припрема за контемплацију виших стварности: „Јер ми једемо Његово тело и пијемо Његову крв, постајући кроз Његово оваплоћење и чулни живот учесници Логоса и Премудрости. Јер он назива своје тело и своју крв својим мистичним присуством и открива учење установљено делатним животом, природном контемплацијом и теологијом, којом се душа негује и припрема чак и сада за контемплирање бића” [Epistula fidei: 4, 16–22]. Евагрије Евхаристију разуме алегорички, као слику једне више стварности. Он је не одбацује, али ју је тумачио у оквиру сопственог система у којем одређује молитву као „разговор ума са Богом” [Casiday 2013: 137]. Штавише, молитва је за њега право „причешће ума Богом” [Sinkewicz 2006: 275] као превасходно и најзначајније дејство ума. У склопу његове оригенистичке концепције, која је у основи платонистичка, Евагрије молитву види као пут ка сећању на Бога, што нас поново враћа на оригенистички основ његове метафизике. И онда када упозорава на опасност погрешног осећаја самодовољности молитвеника, то се односи

само на неопходност благодати Божије [Casiday 2013: 139], а не на заједницу. Касиди [Casiday 2013: 140] наглашава „интерперсоналност” молитве код Евагрија, указујући на места где он говори о социјалном аспект молите, где услов успешне молитве јесте морално одношење према другим људима итд. Међутим, све ово не говори у прилог стварне интерперсоналности молитве код Евагрија. Управо супротно, молитва је за њега сасвим индивидуална ствар, где се све остало, па и односи са другим људима, мери могућношћу да допринесе или омете молитву. Заједница за њега има квалитативну а не онтолошку важност, и представља услов да би молитва могла да се обавља. Он не препознаје да заменица множине у *Оче наџ* указује на то да је аутентична хришћанска молитва дело (литургијске) заједнице, а не индивидуе. Молитва је за њега била превасходни пут ка Богу, и утолико што и Литургија јесте молитва она је за њега прихватљива. Али Литургија никако не заузима централно место у његовом систему. Касиди примећује [Casiday 2006: 35] да док је за Св. Василија Великог, па и Оригена, заједничко богослужење имало централну улогу у духовном животу, за Евагрија је то индивидуална аскетска пракса. То што код њега налазимо одређени број литургијских израза и аналогии [Casiday 2013: 144–145] говори нам само о томе да је то било окружење у којем је живео, традиција коју је баштинио, али која је код њега радикално значењски прекомпонована.

Спасење је заложено у индивидуалним напорима којима се кроз ослобођење од страсти достиже јединство са Богом. Иако Евагрије неспорно прихвата тријадологију Кападокијаца па донекле и њихову христологију, све то за њега нема одлучујућу важност у духовном животу, па се стога тим питањима он много и не бави. Тек у новије време, открићем другог сиријског превода његових *Гносџичких сџослова*, можемо тачније да реконструисемо његову христолошку позицију. Евагрије се упознао са Оригеновим наслеђем преко великих Кападокијаца, који су га на пољу христологије очистили од субординационизма. Евагрије је одбацивао евномијанство као и аполинаризам. Међутим, његова везаност за Оригена водила га је ка схватању христологије које се веома удаљава од учења Цркве. Заједно са Оригеном, Евагрије је инсистирао на души Христовој која је преегзистентна и која је са божанским Логосом сједињена учествовањем [Kephalaia gnostica: V, 48]. Оваква христологија је у себи носила врло јасне и снажне опасности да буде протумачена на несторијански и чак аријански начин [Grillmeier 1975: 380]. Бог је схваћен као божанска Монада [Kephalaia gnostica: IV, 18], коју Христос, изједначен са Умом, спознаје до одређеног степена [Kephalaia gnostica: I, 77]. Субјекат оваплоћења је Ум који се назива Христос због тога што је помазан познањем Монаде. Оваква христологија, изложена највише у *Гносџичким сџословима*, вероватно је послужила као основа петнаест анатема против Оригена 553. године [Grillmeier 1975: 381].

Мишљења стручњака подељена су када је у питању Евагријева тријадологија. Углавном је преовладавало становиште да је код Евагрија присутан субординационизам који је прихватио од Оригена. С друге стране,

Касиди сматра да не постоје довољни докази да је то заиста тако [Casiday 2013: 206–217], те да аргументација изнета у корист такве тезе није одржива. Један од доказа Евагријевог субординационизма је његово учење о два Царства, Царству Христовом и Царству Божијем или Небеском. Он каже да је Христово Царство „*πᾶσαν τὴν ἔνυλον γυνῶσιν* – читаво од материјалног знања” док је Царство Бога Оца контемплативно и нематеријално и, ако би се тако могло рећи, созерцање самог нескривеног божанства – *τὴν ἄϋλον καὶ, ὡς ἂν εἴποι τις, αὐτῆς γυμνῆς τῆς θεότητος θεωρίαν*” [Epistula fidei, 7, 22]. Касиди сматра да читање ширег одломка може да покаже да овде није реч о субординационизму. Између осталог, Евагрије говори да је Бог Отац крај свих ствари али да је то и наш Господ с обзиром на свет [Epistula fidei: 7, 23]. Даље каже да васкрсење о којем је реч у Јовановом јеванђељу [Јн. 6, 40], означава „преображај из материјалног знања у нематеријално созерцање”. Христос је тај који омогућава преображај материјалног знања у нематеријално, Он је тај који је створио тела [Epistula fidei 7]. Касиди ово наводи у прилог тези да Евагрије Христа заиста види као Творца. Међутим, Евагрије јасно говори о томе да је Христос „творца тела” а не читаве творевине. Таква тврдња се уклапа у његов теолошки дискурс, где је материјални свет виђен као последица пада духова, а Логос, којег заиста назива *ἡ ἐνὰς καὶ μόνος*, преузима на себе дело спасења, стварајући материјални свет – „тела” – и потом се и сâм оваплоћујући како би осталим палим душама показао пут спасења које је изједначено са савршеним (богопо)знањем, које претпоставља избављење од материје. Евагрије је разликовао теологију и икономију, и субординационизам се јавља само на икономијском плану, док остаје могућност да на плану теологије он исповеда исправно учење о Светој Тројици. Заправо, ми немамо експлицитно изложено тријадолошко Евагријево учење, него само назнаке из којих видимо да он прихвата учење о Светој Тројици, пошто говори о томе да је познање Свете Тројице највише знање пред којим ће знање овога света ишчезнути као непотребно, као што ће медицина нестати када не буде било болести [Casiday 2013: 218]. То нам ипак не говори довољно о самој природи тријадологије коју је исповедао. Он, да тако кажемо, кад год је могуће, пасивно прихвата тријадологију па чак и христологију онако како је научио од Кападокијаца, али због своје оригенистичке (антиматеријалистичке) антропологије и ктисиологије неизбежно не успева да са њима буде конвергентан. Оваква тријадологија свакако није једноставно субординационистичка попут аријанске. Она не говори просто да је Логос мањи од Оца. Али – а то сасвим јасно произлази из Евагријевог оригенистичког учења – сама материја је другоразредна, па се због тога Царство Христово, утолико што је материјално, сматра различитим и мањим од Царства Божијег које је нематеријално. Евагријев субординационизам тиче се његовог антиматеријализма. Он у начелу нема проблем да исповеди Логоса или Духа Светога као једносусштне Оцу, али не може да прихвати да је људско тело Христово заиста Тело Логоса. То показује да га је управо његова оригенистичка антропологија водила на криви пут

и у погледу тријадологије и у погледу христологије, углавном у правцу несторијанства и аријанства.

Из изложеног се јасно види колика је међусобна зависност Евагрије-ве теологије и аскетике. Читав његов аскетски систем, који је у великој мери утицао на каснији развој подвижништва у Цркви и на Истоку и на Западу, утемељен је на теолошким претпоставкама које нису могле да прођу рецепцију Цркве и које су одбачене. Евагрије није само усвојио Оригенове погрешне метафизичке спекулације него је отишао и корак даље, развијајући их на теоријском плану са јасним импликацијама у практичном аскетском делању. Чињеница да је део евагријанског аскетског наслеђа задржан и прихваћен у црквеној подвижничкој традицији водио је појави различитих аномалија у црквеном животу. Те аномалије се односе превасходно на индивидуалистичко поимање спасења, где је труд појединца једино мерило и гарант успеха. Индивидуални труд, чији је циљ поправљање појединца, водио је занемаривању аутентичних хришћанских пракси, пре свега Литургије, као и увођењу и утврђивању пракси које припадају општем религијском искуству. Схватање оваплоћења као превасходно онтолошког догађаја, код Евагрија је замењено онтологизацијом индивидуалног напора. Аскеза, која је у искуству ране Цркве имала карактер припреме за учешће у заједници, постаје циљ којем заједница може да послужи. Перспектива је сасвим окренута и суштинско значење појмова и пракси је реконтекстуализовано тако да је специфично хришћанско поимање у доброј мери изгубљено. Оно што је хришћанство чинило посебним у односу на друга религијска искуства, у евагријанској традицији је у највећој мери одстрањено, иако је сачуван хришћански дискурс.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Брајовић, Б. Б. (2002). *Арејолоџија Еваџрија Понијског*. Јасен: Никшић.

Aumann, J. (1985). *Christian Spirituality in the Catholic Tradition*. Ignatius Press/Sheed & Ward.

Balthasar, Hans Urs von (1939). *Metaphysik und Mystik des Evagrius Ponticus*, *Zeitschrift für Ascese und Mystik* 14.

Bouyer, Luis (1982). *History of Christian Spirituality I. The Spirituality of the New Testament and the Fathers*. New York: Seabury.

Buch-Hansen, Gitte (2010). The Emotional Jesus: Anti-Stoicism in the Fourth Gospel?, у *Stoicism in Early Christianity* (eds. T. Rasimus, T. Engberg-Pedersen, I. Dunderberg). Baker Academic.

Casiday, Augustine (2006). *Evagrius Ponticus*. Routledge.

Casiday, Augustine (2013). *Reconstructing the Theology of Evagrius Ponticus – Beyond Heresy*. Cambridge University Press.

Chadwick, O. (1968). *John Cassian*. Cambridge.

Dysinger, L. (2005). *Psalmody and Prayer in the Writings of Evagrius Ponticus*. Oxford: Oxford University Press.

Gonzalez, Justo (1999). *Christian Thought Revisited: Three Types of Theology*. Orbis Books.

- Gribomont, Jean (1985). Monasticism and Asceticism: Eastern Christianity, in: *Christian Spirituality: Origins to the Twelfth Century* (eds. Bernard McGinn and John Meyendorff). Crossroad, New York.
- Grillmeier, Aloys (1975). *Christ in Christian Tradition. Volume one: From the Apostolic age to Chalcedon (451)*. John Knox Press, Atlanta.
- Harmeless, W. and Fitzgerald, R. (2001). The Sapphire Light of the Mind: The Skemmata of Evagrius Ponticus. *Theological Studies* 62.
- Kalvesmaki, Joel (2012). The Epistula fidei of Evagrius of Pontus: An Answer to Constantinople. *Journal of Early Christian Studies* 20.
- Louth, Andrew (1996). *Maximus the Confessor*. Routledge, New York.
- O'Laughlin, Michael (1999). Evagrius Ponticus in Spiritual Perspective. *Studia Patristica*, vol. XXX.
- Plasted, Mark (1999). Macarius and Diadochus: An Essay in Comparison. *Studia Patristica*, vol. XXX.
- Ramelli, Ilaria (2013). *The Christian Doctrine of Apokatastasis: A Critical Assessment from the New Testament to Eriugena*. Leiden: Brill.
- Rubenson, Samuel (1998). Christian Asceticism and the Emergence of the Monastic Tradition, in: *Asceticism*, eds. V. L. Wimbush, R. Valantasis, Oxford university press.
- Scully, Jason (2011). Angelic Pneumatology in the Egyptian Desert: The Role of the Angels and the Holy Spirit in Evagrian Asceticism. *Journal of Early Christian Studies*, Volume 19/2.
- Sinkewicz, Robert E. (2006). *Evagrius of Pontus: The Greek Ascetic Corpus*. Oxford University Press.
- Sorabji, R. (2000). *Emotion and Peace of Mind: From Stoic Agitation to Christian Temptation (The Gifford Lectures)*. Oxford University Press.
- Toth, Peter (2009). Lost in Translation. An Evagrian Term in the Different Versions of the Historia Monachorum in Aegypto. *Origeniana IX* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 228). Louvain: Peeters.
- Tugwell, S. (1986). Evagrius and Macarius, in: *The Study of Spirituality* (eds. Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright Edward Yarnold, SJ). New York: Oxford University Press.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THEOLOGICAL BASIS OF ASCETIC TRADITION OF EVAGRIUS PONTICUS

ALEKSANDAR ĐAKOVAC

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 5, Belgrade, Serbia
adjakovac@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: Evagrius Ponticus is one of the most significant representatives of ancient Christian ascetic tradition of the East. His work had a strong impact on theology and Christian ascetic practice in the past centuries. However, the theological basis of his asceticism is certainly not unquestionable. In this article the author examines Evagrius's theological position and its relation to his asceticism, so that his work could be appropriately evaluated.

KEYWORDS: Evagrius Ponticus, asceticism, Christology, Origenism, prayer

ЛИЧНА ИМЕНА ПРИПАДНИКА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА И ЊИХОВО СЛУЖБЕНО ПРИЗНАВАЊЕ

ВЛАДИМИР ЂУРИЋ

Институт за упоредно право
Теразије 41, Београд, Србија
djuric.vim@gmail.com

САЖЕТАК: Овај рад бави се правним регулисањем употребе и службеног признавања имена припадника националних мањина на мањинском језику у међународном праву и праву Републике Србије. Службено признавање имена на мањинском језику може да буде суочено с три врсте изазова који изискују правно тумачење и решавање: начином на који име из мањинског језика и писма треба да буде транскрибовано у језик и писмо који су у службеној употреби, могућношћу дуалне употребе имена и изводљивошћу промене имена и правном легитимацијом њеног захтевања, у случајевима када су органи власти таква имена насилно променили. Право и пракса држава, ставови међународних тела, теоријска тумачења и схватања Европског суда за људска права у вези с изложеним питањима су различити. Република Србија определила се за модел дуалне употребе имена чиме је омогућила службено признање именима на мањинским језицима. С друге стране, законска решења о праву на промену имена и пракса њиховог спровођења не онемогућавају злоупотребу овог права. Концепт самоуправе мањина која се и у области службене употребе језика и писма остварује посредством националних савета, отвара питање да ли би се, позивањем на правила мањинског језика утврђеним од стране савета, могла захтевати промена свих презимена припадника мањина која се завршавају словенским наставцима „ић” и „вић”, као што се појединим примерима наговештава. Закључак је да такви покушаји не би били допуштени са становишта људских права.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: имена припадника мањина, мањински језик, промена имена

УВОД

Поводом обележавања 11. маја, Дана бошњачке заставе, празника бошњачке националне мањине у Републици Србији¹, председник Нацио-

¹ Дан бошњачке заставе потврђен је као празник бошњачке националне мањине Одлуком о потврђивању националних симбола и празника бошњачке националне мањине у Републици Србији (ОПНСПБНМ) коју је усвојио Савет Републике Србије за националне мањине.

налног савета те мањине, најавио је „дугорочни национални пројекат од изузетног значаја” којим је предвиђено да ће њени припадници из својих презимена „одстранити наметнуте им додатке „вић” и „ић” који су насилно придодати њиховим презименима у последњих стотину година од 1912. године од када је Санџак у саставу Србије...”² Таква најавица наишла је на осуду многих политичара, активиста у области људских права и верских вођа. Иако сложни у критици, коментари и оцене кретали су се у широком луку нијансираних разлика које су у први план истицале различите аспекте спорне изјаве, од тврдњи да је реч о „репресији над сопственим народом”³, преко става да овлашћења Националног савета „свакако нису да одређује како ће се ко презивати” и да је најавица „опасна, јер задире у право на приватност и озбиљно крши људска права грађана”⁴, до квалификација да су „у духу словенских језика суфикси који означавају припадност – ић, вић, ов”, да „је било систематског мењања презимена демантују ... многа бошњачка презимена без додатака ‘спорних’ суфикса”, као и да „нема ни сумње да се није нарушила бошњачка исламска традиција у бројним презименима са спорним, деградирајућим суфиксима...”⁵ Било како било, председник Националног савета бошњачке националне мањине променио је 14. августа 2014. своје презиме⁶.

Не улазећи у политичке, или политикантске мотиве изложених изјава и поступка, којих свакако има, а с којима у раду који има, или бар претендује да има научни карактер, не може, нити сме бити полемике, ипак се мора истаћи да они садрже и поједине аспекте веома сложеног питања правног регулисања одређивања, употребе, и промене личног имена припадника националних мањина и њиховог званичног признавања који изискују шире научно сагледавање.

ЛИЧНО ИМЕ ПРИПАДНИКА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА И ПРАВНИ ПОРЕДАК

Nomen nest omen, говорили су стари Латини. У многим културама лично име није искључиво средство идентификације индивидуе, него изражава и жеље и наде родитеља у погледу живота и карактера детета, симбол је части, поштења и знамења која се штите од љаге и срамоте, чији се спомен обезбеђује племенитим делима и храбром жртвом, јер човек заиста умире када његово име ишчезне из људског сећања. Иза сваког имена, један је људски живот и, попут живота који симболизује, име је и неотуђиво право човека.

² <http://www.sandzacke.rs/izdvojeno/dzudzevic-bosnjaci-vracaju-svoja-izvorna-prezimenabez-sufiksa-vic-i-ic/>

³ <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/464937/Omerovic-Dzudzevic-najavljuje-represiju-nad-sopstvenim-narodom>

⁴ <http://www.sandzacke.rs/vijesti/politika/aida-corovic-dzudzevic-me-nece-natjerati-damijenjam-prezime/>

⁵ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Drusvo/1598379/Jusufspahic+kritikuje+Dzudzevica..html>

⁶ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1672499/Dzudzevic+bez+vić..html>

Име означава и породичну, а може да изражава и указује на националну и верску припадност једног лица. Породице га носе кроз генерације, оно је корен који нас дубоко повезује с онима којима дугујемо своје лично и национално постојање. Свако одвајање од тог корена, без обзира да ли је језичко, национално, или верско, било да је последица личне одлуке услед тражења среће, смисла постојања, или спашавања голог живота, било да је исход ширих историјских (не)прилика, мучно је и тешко. Историја стављања језика, вера и нација људског рода и свакаких болних деоба које су по шавовима, вазда другачијим у својој ширини и дубини, у различитим епохама раздвајале друштво и уже заједнице у њему, испољавала се, између осталог, и у променама имена. С друге стране, разумна је и оправдана тежња свакога ко је незадовољан, било да је реч о незадовољству именом, или било којим аспектом свог идентитета који се именом изражава, да име промени, или да га, с променом или превазилажењем онога чиме је незадовољан, прилагоди новом стању.

Правни поредак људског друштва организованог у државу, суочава се с феноменом људског имена на различитим нивоима и у различитим аспектима, од уставноправног јамчења права на име, јер се рођењем и именом стиче правни субјективитет [Human Rights Committee, General Comment 17, Article 24, 1994],⁷ преко законског регулисања стицања имена, начина на који се право на име и његову употребу остварује, вођења различитих јавних евиденција о личним именима и издавања исправа с личним именима, до предвиђања посебног поступка у којем је могуће променити нечије име.

У склопу односа правног поретка према личном имену, веома значајно и сасвим је посебно питање јамчења и остваривања права на име припадника националних мањина. Правно уређивање појединих аспеката права и остваривања права на лично име припадника националних мањина представља специфичан и, на извешан начин, симболичан аспект заштите националних мањина која није увек била обезбеђена. Теоријско класификовање негативних политика према мањинским језицима у погледу имена и презимена, истиче да њихови мотиви могу да буду националистички (полонизација немачких имена након Другог светског рата у Пољској), политички (забрана имена Осама бин Ладен и Бенјамин Нанџаху у Јордану од 2002), културни (доминантна култура се схвата као супериорна), религиозни, односно атеистички (забрана религиозних имена за време режима Енвера Хоџе у Албанији), бирократски (наметање Јеврејима сталних презимена), или комбиновани [Walkowiak 2011: 371–372]. Ефекат таквих политика може да буде асимилација (словенских имена у Грчкој за време војне хунте, или у Италији за време фашизма, као и турских и помачких имена у Бугарској у социјализму), дисимилација (за време нацистичке окупације Пољске постојале су листе немачких и пољских

⁷ Комитет за људска права УН стао је на становиште да је смисао одредбе чл. 24, ст. 2 Међународног пакта о грађанским и политичким правима, према којој свако дете, одмах после рођења, мора бити уписано у матичну књигу рођених и носити неко име, промовисање правног субјективитета детета.

имена која су искључиво смела да се дају деци одговарајуће националности) и криптоизација (јавно коришћење имена која припадају већини и приватно употреба мањинских имена, као што је то био случај с исламизованим хришћанима на Балкану који су званично користили муслиманска имена, а приватно своја хришћанска) [Walkowiak 2011: 372–373].

Будући да заштита мањина представља саставни део међународне заштите људских права, анализу правног регулисања одређивања, употребе, па и промене личног имена припадника националних мањина најпре треба започети сагледавањем међународноправног оквира релевантног за изложена питања.

МЕЂУНАРОДНО ПРАВО И ЛИЧНО ИМЕ ПРИПАДНИКА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА

Дуго времена у међународном праву људских права, нарочито у пракси комитета који делују под окриљем УН, питања личног имена припадника мањина сагледавана су у контексту права на приватни живот и забране дискриминације. Сматрало се да право на приватни живот и забрана дискриминације штите индивидуалне језичке преференције у њиховим приватним манифестацијама, што се односи и на питања имена. Водећи случај у пракси комитета који делују под окриљем УН у вези с овим питањем, а у којем је јасно истакнуто да право на лично име, у језичким стандардима другачијим од стандарда званичног језика, проистиче из права на приватност био је *Coeriel and Aurik v. Netherlands*. У том случају, Комитет за људска права стао је на становиште да: „презиме и име једног лица чине важну компоненту идентитета и да заштита од арбитрарног и противправног мешања у нечију приватност обухвата и заштиту од арбитрарног и противправног мешања у право да се изабере и промени лично име” [*Coeriel and Aurik v. Netherlands*, Communication No. 453/1991]⁸.

С развојем савремене међународноправне заштите националних мањина деведесетих година 20. века, како у актима тзв. меког права (*soft law*), тако и у обавезујућим међународноправним инструментима, поја-

⁸ Представку су поднела лица хинду религије која су желела да се у Индији образују за хинду свештенике и промене своје презиме. У захтеву који су упутили Министарству правде Холандије, ова лица су тврдила да је свако ко жели да постане хинду свештеник у обавези да прихвати хинду име. Министарство је одбило захтев са аргументацијом да није у складу с условима који су садржани у тадашњем Упутству за промену презимена из 1976. којим је, у складу са законом, било предвиђено да се презиме, мимо случајева предвиђених законом, може променити само у изузетним околностима. Према мишљењу Министарства, такве околности нису постојале, будући да званична презимена не представљају препреку за изучавање хинду религије. У спору који су након тога подносиоци представке покренули пред Државним саветом, Савет је одбивши њихов захтев стао на становиште да презимена нису морала бити правно промењена да би та лица имала прилику да постану хинду свештеници и да би, у друштвеном животу, ипак могли да користе хинду презимена, без промене свог званичног презимена. Комитет је стао на становиште да такво поступање представља повреду права на приватни живот из чл. 17 Међународног пакта о грађанским и политичким правима.

вљује се концепција *права припадника мањина на име и презиме на свом језику*, као и *права на званично прихватање и признавање таквих имена и презимена*. Први акт меког права који је то предвидео био је Инструмент Централноевропске иницијативе за заштиту права мањина из 1994. Према чл. 11 тог акта, сви припадници мањина имаће право да користе своје презиме и име на свом језику, као и право на званично прихватање и регистровање таквих имена и презимена. Препорукама из Осла о праву националних мањина на употребу сопственог језика Високог комесара за националне мањине (ВК) ОЕБС из 1998. такође је предвиђено да припадници националних мањина имају право да користе своја лична имена на матерњем језику, у складу са својом традицијом и језичким правилима, и да та имена морају бити службено призната и коришћена од органа власти.

Обавезујући међународноправни инструменти који регулишу ову проблематику су Европска повеља о регионалним или мањинским језицима из 1992 (ЕП) и Оквирна конвенција за заштиту националних мањина из 1995 (ОК). ЕП у чл. 10, ст. 5 као једну од обавеза која је странама уговорницама понуђена на избор,⁹ предвиђа и обавезу држава да допусте употребу и усвајање породичних имена на регионалним или мањинским језицима. Будући да се чл. 10 ЕП односи на административне власти и јавне службе, у коментарима се истиче да је релевантни аспект ове одредбе да те власти и службе морају да дозволе употребу породичних имена у њиховом раду, док се у ширем смислу, одредба тиче правног уређења породичних имена [Woehrling 2005: 199]. ЕП употребу и усвајање имена на регионалним или мањинским језицима своди на *породична* имена. У коментарима се међутим, на основу системског тумачења, истиче да се изложено решење мора односити и на лична имена, како због тога што само оба имена упућују на одређену особу и њену припадност породици, тако и због тога што одредба не би имала смисла уколико се односи само на презимена, будући да би комбинација личног имена на службеном и презимена на мањинском језику водила дискриминацији у означавању појединаца [Engbers 2012: 360].

У нешто другачијем облику, ово право предвиђено је ОК. Према чл. 11, ст. 1 ОК, стране уговорнице се обавезују да признају право сваког припадника националне мањине да користи своје презиме и име на мањинском језику и право на њихово званично признавање по модалитетима утврђеним у њиховом правном систему. Већ на први поглед, уочава се да се изложена одредба ОК, у односу на акте меког права и ЕП, разликује у делу који предвиђа да се званично признавање имена и презимена на мањинском језику од стране уговорница врши *по модалитетима утврђеним у њиховом правном систему*. У Коментару одредаба ОК, тим поводом, јасно се истиче да је одредба чл. 11, ст. 1 формулисана тако да омогући уговорницама да је примене у светлу сопствених посебних околности,

⁹ ЕП предвиђа широку палету мера и обавеза од којих државе треба да преузму најмање 35 за језике које прецизирају у време ратификације.

али и да се подразумева да ће се том погледу испоштовати међународна начела о заштити националних мањина [Explanatory Report to the FCNM, 1995, par. 68].

У пракси примене ОК и ЕП, као и у релевантним научним радовима посвећеним њиховом тумачењу, истиче се да се у вези с правом на званично признавање имена и презимена на мањинским језицима, иако је, бар што се ЕП тиче, реч о најмање контроверзној одредби [Thorneberry *et al.*, 2004: 153], могу јавити три групе питања у којима долази, или може доћи, до његовог кршења.

Прву групу чине питања у вези с правописом, транскрипцијом и тешкоћама у вези с алфабетом. У државама у којима су не само службени језик, него и писмо другачији од мањинских језика и писама, поставља се питање на који начин лично име треба у службеним регистрима и документима да буде транскрибовано из једног писма у друго. Државе у којима се прибегло пракси признавања имена према њиховом фонетском изговору, а на основу ортографије службеног језика, поступале су, према схватању Саветодавног комитета који помаже Комитету министара СЕ у праћењу остваривања ОК, у складу с ОК [Varennes 2006: 333]. С друге стране, у државама у којима је службени језик различит од мањинског језика, али у којима оба језика имају исто писмо, као што је то случај с латиницом која у различитим језицима може да има другачије знакове, фонетско транскрибовање знакова (слова) којих нема у службеном писму према њиховом изговору подстакло је Саветодавни комитет да изрази жаљење, али није квалификовано као повреда ОК. Из тога би изгледа следило да, док год је транскрипција фонетски адекватна, одредба чл. 11. ст. 1 ОК не намеће државама уговорницама обавезу да усвајају знакове из писма (односно оног његовог вида) које није у званичној употреби [Varennes 2006: 334].

Питања у вези с правописом, транскрипцијом и тешкоћама у вези с алфабетом имају још једну димензију. У савременим условима намеће се дилема да ли би, употребом нових технологија, имена припадника мањина било могуће званично употребљавати и признавати на мањинском језику, то јест исписивати с апсолутном тачношћу? У релевантним коментарима ОК и научним анализама праксе Саветодавног комитета, истиче се да би се, иако дословно читање чл. 11, ст. 1 не води закључку да је то строги захтев, аргумент у прилог такве могућности могао заступати у случају да се захтевају мања прилагођавања у алфабету, што је у сагласности с општим приступом ОК према коме државе треба позитивно да се придржавају својих обавеза докле год је то практично оствариво [Varennes 2006: 334–335]. С друге стране, таква могућност отвара питање у којој мери је верзија имена на мањинским језицима позната и истакнута у службеној употреби, дакле у званичним документима, и, сагласно томе, да ли је могућа дуална употреба различитих верзија имена и презимена, како на званичном, тако и на језику и писму припадника мањина, или, пак, из ОК следи искључива употреба имена и презимена на мањинском језику? У коментарима се истиче да органи државне власти имају обавезу

зу да признају и користе име на мањинском језику, али и да ОК није јасна у погледу могућности дуплог коришћења. Примећујући да до таквих случајева може доћи само у државама у којима су званично писмо и писмо мањинског језика различити, коментари ОК упућују да и тада, у верзији имена на службеном језику и писму, државни органи треба да поштују име и презиме припадника мањине приближавајући, колико год је то могуће и за ту прилику, правопис језика у службеној употреби правопису који се користи у мањинском језику [Varennnes 2006: 335–336]. Закључујући да ОК не забрањује дупло коришћење, коментари ипак истичу да одредба чл. 11, ст. 1 искључује разлоге за такво поступање, будући да имена на мањинском језику морају бити званично призната и имајући у виду да би званично признавање имена на мањинском језику и коришћење различитог имена на језику који је службени било збуњујуће [Varennnes 2006: 340]. Такав приступ, међутим, имплицира својеврсно напуштање употребе службеног језика у случају мањинских имена, што свакако није жељени циљ мањинске заштите.

Посебно питање у вези с поштовањем имена и презимена припадника мањина у верзији на званичном језику и писму односи се на културолошке разлике, као и на и граматичке разлике које могу да постоје између језика у службеној употреби и мањинског језика, чак и у случају да су њихова писма истоветна. У пракси примене ОК изложено питање посебно је разматрано у контексту појединих пракси и законских решења у Словачкој и Чешкој у којима је својевремено, и поред законске, или начелне могућности да се име и презиме припадника мањина користи и буде званично признато на мањинским језицима, презименима жена које припадају мањинским заједницама додаван суфикс „ова“, односно „а“. Саветодавни комитет је сматрао да таква пракса у Словачкој није у складу с обавезом која проистиче из чл. 11, ст. 1 ОК [Advisory Committee Opinion on Slovakia, 2001, par. 37], док је Чешка у свом Извештају о спровођењу Конвенције из 1999. истакла да су законска решења која су предвиђала да званична регистрација презимена жена треба да буде извршена према правилима граматике чешког језика, ако подразумевају промену презимена лица која припадају мањинама супротно начину на која их она разумеју и доживљавају, представљала дискриминаторно ограничење њихових језичких права [Czech Republic State Report, 1999, par. 32]. С друге стране, Европски суд за људска права (ЕСЉП), чије одлуке могу да буду од значаја за тумачење ОК, је у случају *Mentzen also known as Mencena v. Latvia* стао на становиште да званична регистрација презимена која је извршена према правилима језика који је у службеној употреби, а на начин којим се мења изворни облик презимена, представља задирање у право на приватни живот, али да у конкретном случају није представљала повреду Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода (ЕКЉП), будући да је извршена у складу са законом и да је била оправдана. Занимљиво је да је став тужене државе, у конкретном случају, био да су фонетска транслитерација и граматичка адаптација страних имена по разним основама у функцији потребе да се очува интегритет правила граматике и право-

писних традиција језика који је у службеној употреби. Суд је, сматрајући да је таква интервенција оправдана, суштински прихватио аргументацију тужене државе, заснивајући свој став на тврдњи да је језик који је у службеној употреби једна од основних уставних вредности и да су државе слободне да наметну и да регулишу употребу свог службеног језика у личним исправама и другим званичним документима [Mentzen also known as Mencena v. Latvia – Application no. 71074/01]¹⁰.

Последње питање у вези с изложеним одредбама ОК и ЕП, односи се на право и могућност припадника мањина да промене своја имена у случајевима када су у прошлости, као последицу асимилаторске политике и услед забране коришћења изворног облика имена, органи власти таква имена променили. Одредба чл. 11, ст. 1 ОК не садржи било какво изричито решење за то питање, док одредба ЕП прописује да ће се употреба и усвајање породичних имена вршити *на захтев оних који су заинтересовани*. То, према појединим тумачењима Повеље, значи да државе својим законодавством треба да предвиде враћање породичних имена која су била изобличена или преведена на званични језик против воље њихових носилаца [Woehrling 2005: 200]. У неким коментарима Повеље истакнуто је да би се, у случају асимилације која је вршена забраном употребе изворних облика личних и породичних имена, могло предложити да се примене ауторитативне мере поновног успостављања изворних имена, чак и без сагласности заинтересованих лица, али се ипак закључује да је разумније да се то чини на захтев, будући да воља заинтересованих лица мора имати приоритет у персоналној сфери [Poggeschi 2012: 186]. У Објашњењу Препорука из Осла ВК ОЕБС за националне мањине које су издате након усвајања ОК, наводи се да би лица које су органи власти присилили да се одрекну свог изворног имена или имена предака, или чија су имена промењена против њихове воље, морала да имају право на повраћај имена без икаквих трошкова [Explanatory Note to The Oslo Recommendations regarding the Linguistic Rights of National Minorities, 1998]. Изложено објашњење отвара, међутим, дилему ко би могао бити титулар права на повраћај имена и у којим случајевима би до остваривања тог права заиста могло да дође. Наиме, док је неспорно да су лица чија су имена промењена против њихове воље, или која су присиљена да се одрекну свог имена, носилац овог права, дотле није јасно да ли би лица која припадају мањинама имала право на повраћај презимена, у случајевима у којима су у прошлости презимена промењена њиховим прецима?

¹⁰ Случај се није односио на припадника мањине, него на држављанку Летоније која је, након удаје, узела супругово презиме Mentzen и захтевала да јој се изда нови пасош у којем би ново презиме било коректно транскрибовано. Летонске власти су јој издале пасош са презименом Менсена заснивајући свој поступак на Уредби бр. 174 о транскрипцији и идентификацији личних имена и презимена у документима, која је предвиђала да ће се сва презимена и лична имена репродуковати „у складу са правописним правила летонског књижевног језика” и „што ближе њиховом изговору на оригиналном језику”. Иако се случај не односи на припадника мањине, будући да је реч о аналогној ситуацији, јасно је да схватање Суда може да буде од значаја за ово питање.

У вези с изложеним питањем треба истаћи да је Саветодавни комитет ОК стао на становиште да се право на промену имена не односи само на лица која су непосредно била приморана да промене своје име, него и на ситуације када су невољном променом имена били обухваћени њихови преци [Advisory Committee Opinion on Norway, 2003, par. 48]. У коментари-ма ОК истиче се да, чак и у случају да су промене извршене у прошлости, приступ Саветодавног комитета, правац ОК и Објашњења уз њу сугеришу да временски фактор не треба да ограничава право неког лица да власти исправе и користе његово име у одговарајућој лингвистичкој форми [Varennnes 2006: 339]. С друге стране, коментари ЕП упућују да је, с обзиром на општи интерес за стабилношћу презимена, вероватно легитимно да њихова промена подлеже објективним захтевима [Woehrling 2005: 200].

У међународном праву људских права овим се питањем бавио и Европски суд за људска права (ЕСЉП) у случају *Sjerna v. Finland* у којем је једно лице, припадник шведске мањине у Финској, поднело представку због тога што му надлежни органи нису дозволили промену презимена у изворни облик који су користили његови преци сматрајући да презиме није било „установљено” у смислу Закона о презименима који је уређивао ту материју.¹¹ Подносилац представке стајао је на становишту да поступање финских органа представља повреду права на поштовање приватности и породичног живота које је гарантовано чл. 8 и забране дискриминације прописане чл. 14 ЕКЉП. Суд није нашао да постоји повреда тих чланова, између осталог, будући да је:

„последњи предак који је носио то име умро више од две стотине година пре него што је подносилац представке захтевао промену презимена” и да се „без обзира на осећања подносиоца представке у погледу тога да је његов потомак, на основу чињенице да је предак живео толико давно у прошлости, тим везама не може дати никаква специфична тежина у смислу чл. 8, ст. 1 Конвенције” [*Sjerna v. Finland – Application no. 18131/91 par. 43*].

Иако је у описаном случају презиме које је носио подносилац представке задржало шведски „призвук”, ипак се може поставити питање да ли би Суд стао на другачије становиште да је у питању био нешто краћи историјски период између подносиоца представке и последњег претка који је носио захтевано презиме, или је, будући да је карактер везе одлучујући чинилац, за постојање повреде права у таквим случајевима неопходно да лица која захтевају промену докажу специфичну тежину својих односа с лицем којем је презиме промењено (на пример, тако што су га лично

¹¹ Подносилац представке г-дин. *Sjerna* захтевао је од Окружног управног одбора промену презимена у изворни шведски облик *Tawaststjerna*. Последњи предак подносиоца представке који је носио то презиме умро је 1773. док је његов ванбрачни син рођен 1764. већ носио измењени облик презимена који је одговарао презимену подносиоца представке. Управо на основу те чињенице, надлежни орган утврдио је да презиме није било „установљено” у смислу Закона о презименима и одбио је захтев.

познавала)? Било како било, будући да је ОК прописано да ће се сматрати да су права и слободе садржане у њој, уколико су предмет одговарајуће одредбе у ЕКЈП, тумачити у складу с одредбама те Конвенције, јасно је да је ЕСЈП својим резонавањем у случају *Sjerna v. Finland* поставио извесна ограничења праву на промену, то јест повраћај имена. Можда је због тога у свом Тематском коментару о праву на употребу језика припадника националних мањина на основу ОК из 2012, Саветодавни комитет изоставио изричито истицање права на промену, односно повраћај имена које су невољно променили преци припадника мањина. У том Коментару, Саветодавни комитет је иначе стао на становиште да се:

„у случајевима у којима су припадници националних мањина морали да промене своја имена или да одустану од њих, чл. 11 ОК захтева да треба омогућити да се у пасошима, личним документима и изводима из матичних књига рођених дода и њихов оригинални облик”, и да би „до уписа требало да дође на захтев лица које је у питању или његових/њених родитеља” [Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Thematic Commentary no. 3, 2012].

ПРАВО РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И ЛИЧНО ИМЕ ПРИПАДНИКА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА

Несумњиво је да је први сусрет правног поретка с идентитетом једног лица тренутак његовог рођења. Чл. 64, ст. 2 Устава прописано је да свако дете има право на лично име, упис у матичну књигу рођених, право да сазна своје порекло и право да очува свој идентитет.

Колико је име важан елемент идентитета показује и одредба чл. 79 Устава према којој, у оквиру групе права на очување посебности, припадници мањина имају право да на свом језику користе своје име и презиме. Будући да Устав предвиђа право *коришћења* имена и презимена на мањинском језику, а не и његово званично признавање, отворено је питање да ли је и на који начин Република Србија, као страна уговорница ОК и ЕП извршила своје обавезе у погледу званичног признавања и усвајања имена на мањинским језицима.

Коришћење имена и презимена на мањинском језику и њихово званично признање регулисано је у правном поретку Републике Србије Породичним законом (ПЗ), Законом о заштити права и слобода националних мањина (ЗЗПСНМ) Законом о матичним књигама (ЗМК), Законом о личној карти (ЗЛК) и Законом о путним исправама (ЗПИ).

Право на лично име стиче се, по чл. 13, ст. 2 ПЗ, рођењем. Према чл. 342 ПЗ, лично име се састоји од имена и презимена, уписује се у матичну књигу рођених и свако је дужан да се њим користи. Име детету одређују, према члану 344, ст. 1 ПЗ родитељи, док презиме, према чл. 345, ст. 1 ПЗ, одређују родитељи према презимену једног, или оба родитеља. Припадници националних мањина имају, према чл. 9 ЗЗПСНМ право на слободан

избор и коришћење личног имена и имена своје деце, као и на уписивање ових личних имена у све јавне исправе, службене евиденције и збирке личних података према језику и правопису припадника националне мањине, што не искључује паралелан упис имена и по српском правопису и писму. Према чл. 344, ст. 2 ПЗ, родитељи имају право да се име детета упише у матичну књигу рођених и на матерњем језику и писму једног или оба родитеља. Из изложене одредбе следи да се лично име може уписати и на два мањинска језика, уколико су оба родитеља припадници националних мањина. Разуме се да се упис имена на мањинском језику у матичну књигу односи и на презиме. Чланом 17, ст. 1 ЗМК прописано је да се лично име у одговарајућим матичним књигама (рођених, венчаних и умрлих) уписује на српском језику, ћириличним писмом, а да припадници националних мањина имају право на упис личног имена према језику и правопису припадника националне мањине, што не искључује паралелан упис личног имена на српском језику, ћириличним писмом. Према чл. 80 истог Закона, на основу матичних књига издају се изводи и уверења која садрже поједине податке уписане у матичне књиге. Будући да се према чл. 81, ст. 1 ЗМК изводи и уверења издају на основу података садржаних у изворнику матичне књиге, јасно је да ће се у њима наћи и лична имена уписана према језику и правопису припадника националне мањине. Према члану 9, ст. 3 ЗЛК, у образац личне карте подаци о имену и презимену уписују се у изворном облику, онако како су уписани у изводу из матичне књиге рођених, а подаци о презимену и имену припадника националних мањина паралелно се уписују и по српском правопису и писму. Судећи према изложеним решењима, у правном поретку Републике Србије званично признавање имена на мањинским језицима извршено је посредством модела дуалне употребе различитих верзија имена и презимена на српском језику и ћириличком писму и на језику и писму припадника мањина. Разуме се да верзија имена на српском језику и ћириличном писму треба да у највећој могућој мери одговара српском фонетском изговору изворног облика имена на мањинском језику.

Посебно питање међутим настаје у вези са ЗПИ који у чл. 26, ст. 1 прописује да се обрасци путних исправа попуњавају на српском језику латиничним писмом, док у ст. 3 истог члана предвиђа да је орган надлежан за издавање путних исправа дужан да обезбеди техничке могућности за уписивање података о презимену и имену припадника националних мањина у изворном облику, према језику и правопису припадника националне мањине. На основу изложених одредби ЗПИ није јасно да ли уписивање података латиничним писмом отвара могућност да се у путним исправама искључиво употребљавају имена и презимена на мањинским језицима чије је писмо латиница?¹² Без обзира на евентуалну забуну коју би могло да изазове паралелно коришћење два облика имена исписаних латиничним писмом, треба стати на становиште да и у путним исправа-

¹² Са друге стране, изложено решење омогућава да се припадницима мањина чије је писмо ћирилица имена у путну исправу уписују и тим писмом, док такво право немају лица српске националности што свакако представља нарушавање принципа једнакости грађана!

ма треба вршити упис имена припадника мањина како према српском језику и правописној употреби латиничног писма, тако и према правопису мањинског језика, јер постоје значајне граматичке и знаковне разлике између латиничног писма у српском и другим језицима.

Последње питање у оквиру анализе правних аспеката коришћења и признавања имена на мањинским језицима у Републици Србији односи се на промену имена. Према чл. 346 ПЗ право на промену имена има свако лице које је навршило 15 година живота и које је способно за расуђивање. Промена имена врши се у посебном управном поступку на основу захтева о којем, у првом степену, одлучује општински орган управе према месту пребивалишта, односно боравишта подносиоца захтева, док у другом степену, по жалби, одлучује министарство надлежно за породичну заштиту. Право на промену имена, према чл. 347 ПЗ, нема лице против кога се води кривични поступак за дело за које се гони по службеној дужности, лице које је осуђено за кривично дело за које се гони по службеној дужности док казна није извршена односно док трају правне последице осуде, лице које променом личног имена намерава да избегне неку своју обавезу, као и лице које намерава да промени име у погрдно име, име којим се вређа морал или име које је у супротности с обичајима и схватањима средине.

Разуме се да право на промену имена имају и припадници националних мањина, али се то право може сагледати у различитим равнима посматрања. Најпре се поставља питање да ли се оно односи на могућност припадника мањина да промене своја имена у случајевима евентуалне забране употребе изворних облика личних и породичних имена. У Републици Србији нема, нити је у ближој прошлости било примера асимилаторске политике чија је последица била насилна забрана коришћења изворних имена припадника мањина, баш као што нема ни већег броја тврдњи да се прибегавало таквој пракси. Колико је аутору познато, једини случај таквих тврдњи потиче управо од председника Националног савета бошњачке мањине који је њима образложио „дугорочни национални пројекат од изузетног значаја”, као и свој лични чин у том правцу, који су описани у уводу овог рада. У историјским изворима, као ни у озбиљним историографским радовима, нема указивања на случајеве да су презименима припадника бошњачке националне мањине „додаци *вић* и *ић* насилно придодати ..у последњих стотину година...”. Чак ни у издањима која су, према речима председника Националног савета бошњачке националне мањине, „од неизмјерне помоћи свима који се баве националним питањем Бошњака у Санцаку, односно у Србији”, а која смо овом приликом користили, нема података о наводном насилном мењању презимена [Imatović 2007: 1–634].¹³ Штавише, и да историографија, из неког разлога, није забеле-

¹³ Напротив, указује се да је однос српске војске по уласку у Нови Пазар 1912. „био коректан, што је на новопазарско становништво оставило веома повољан утисак”, да је „понашање српских војника у свему било примјерено” и да је „српска војска стекла одређено повјерење и углед код Бошњака у том дијелу Санцака”. „Послије уласка српске војске”, наводи се у истом делу, „није забиљежен ни један случај убиства или пљачке у Новом Пазару”.

лежила или описала такве случајеве, односно да је такве насилне промене презимена и било, било би отворено питање да ли би, с обзиром на несумњиви бошњачки карактер бошњачких презимена која се завршавају наставцима „ић” и „вић”, као и с обзиром на историјску дистанцу од стотину година, захтеви за промену имена били у складу с међународним стандардима људских права, будући да је ЕСЉП поставио извесна ограничења овом праву у погледу веза које треба да постоје између предака и њихових потомака. У том смислу, чини се да промена презимена која би се састојала у одстрањивању суфикса „ић” и „вић” из бошњачких презимена, не само да не би имала историјско утемељење, него би била једнако бесмислена као што би, примера ради, били захтеви за промену таквих презимена која су, једним делом, несумњиво насилно промењена у процесу исламизације словенског живља на Балкану и њихово враћање на „изворне” облике који су постојали пре исламизације.

Друго питање које у вези с правом припадника мањина на промену имена завређује посебну пажњу односи се на предмет те промене. У том смислу, законска решења намећу дилему да ли припадници мањина имају право на промену имена које је у матичну књигу уписано на мањинском језику, или и на промену имена које је у матичну књигу уписано на српском језику? Начелно посматрано, ништа не онемогућава да се ово право припадника мањина односи како на име на српском језику, тако и на име на мањинском језику. Проблем, међутим, може да настане уколико се стане на становиште да је захтевана промена у супротности с граматичким правилима, или с обичајима и схватањима средине, што је, као што је изложено, један од разлога за ускраћивање тог права. У српском језику нема посебних граматичких правила о грађењу презимена. Већина презимена, међутим, завршава се наставцима „ић” и „вић”, али то свакако није обавеза, нити представља одређено граматичко правило. Отворено је питање да ли би се евентуално уклањање таквих наставака могло сматрати супротно обичајима и схватањима средине, нарочито у случају да припадник мањине реши да промени своје презиме у верзији имена на српском језику уклањајући наставак „(в)ић”, баш као што је то у описаном случају учинио председник Националног савета бошњачке националне мањине. Наиме, у том случају надлежни орган је, како је то у средствима јавног информисања објашњено, донео решење којим се одобрава промена јединог презимена које је уписано у матичну књигу, дакле презимена које је у матичну књигу уписано на српском језику. С друге стране, да је надлежни орган одбио промену презимена, примера ради с аргументацијом да захтевано презиме не одговара правописној традицији српског језика, или да је другостепени орган укинуо такво решење по основу службеног надзора (чл. 253 Закона о општем управном поступку) с аргументацијом

Посебно се истиче да су, по избијању Првог светског рата, „многи Бошњаци, као српски и црногорски грађани, мобилизирани у српску војску, где су се лојално и храбро борили”, као и да се „међу санџачким Бошњацима сачувала традиција да је незнани јунак чији споменик стоји на Авали уствари један Бошњак из Санџака, Сулејман Балић, који се истакао храброшћу, погинувши у борби против аустроугарских чета” [Imamović 2007: 458–459].

да је њиме очигледно повређен закон, јер захтевано презиме не одговара правописној традицији српског језика, такво поступање не би представљало повреду људских права подносиоца захтева, будући да би било извршено у складу са законом и оправдано, јер је, према схватању ЕСЈП, језик који је у службеној употреби једна од основних уставних вредности, а државе су слободне да регулишу његову употребу у личним исправама и другим званичним докуменатима, између осталог, и у циљу очувања правописних традиција тог језика.

Уколико би се захтевана промена имена припадника националне мањине односила на промену имена које је у матичну књигу унесено у верзији на мањинском језику, утолико би питање да ли је захтевана промена у супротности с граматичким правилима, или с обичајима и схватањима средине, била сведена на оцену граматичких правила мањинског језика и обичаја и схватања средине под којом би, за ту прилику, превасходно требало сматрати мањину којој подносилац захтева припада. У том смислу, могло би се стати на становиште да припадник мањине не би могао да има право на промену имена у верзији на мањинском језику у облик који не одговара граматичким правилима тог језика, као ни у облик који је у изразитој супротности с обичајима и схватањима мањине којој припада (што наравно не искључује могућност промене имена у облик који одговара другом мањинском језику, сагласно променама у осећају националног идентитета). Посебно питање је да ли би се граматичким правилима одређеног мањинског језика могле имплицирати измене постојећих презимена које су у матичне књиге унесене на тим језицима. Управо се у том питању „крије” могућност алармантне основе „дугорочног националног пројекта од изузетног значаја” који је председник Националног савета бошњачке националне мањине најавио и својим личним примером започео. Наиме, уколико би национални савет бошњачке, или неке друге националне мањине чији припадници имају презимена која се завршавају наставцима „ић” и „вић”, као тело које према чл. 75, ст. 3 Устава представља институционални израз права на самоуправу припадника мањина, између осталог и у сфери службене употребе језика и писма (односно као тело које према ЗЗПСНМ представља читаву мањину у области службене употребе језика и писма), стао на становиште да граматика језика мањине чију самоуправу изражава не познаје наведене наставке у презименима, утолико би се поставило питање да ли би сви припадници националне мањине, или надлежни органи, били у својеврсној обавези да промене презимена која су у матичне књиге уписана на мањинском језику?

Према Закону о националним саветима националних мањина, та тела немају овлашћење да стандардизују језик мањине, нити да утврђују граматичка правила мањинског језика, али могу да предузимају мере и активности за унапређење службене употребе језика и писма националне мањине. Могло би се резонovati да нема ничег природнијег него да тела која представљају институционални израз самоуправе припадника мањина у области службене употребе мањинског језика и писма тај језик стандар-

дизују и утврђују његова граматичка правила и правопис, тим пре што ЕП у чл. 7, ст. 4 предвиђа да државе чланице треба да охрабре говорнике одређених језика да установе одговарајућа тела која би се бавила саветовањем власти *о свим њиховим* која се тичу регионалних или мањинских језика. Чини се, ипак, да такво резонување не би било оправдано, јер колективна права и самоуправа чији је национални савет репрезент не сме да угрозе, нити да се остварују науштрб индивидуалне слободе изражавања идентитета, укључујући и најосетљивији део тог идентитета који представља име и презиме једног лица. Али, тиме се залази у шире питање односа колективних и индивидуалних језичких права мањина које овом приликом не можемо продубљеније разматрати. Ваља само указати да се у теорији истиче да би, будући да је Комитет за људска права УН стао на становиште да су језичка права мањина есенцијално индивидуална [UN Human Rights Committee, General Comment no. 23, 1994. p. 6.2], обликовање језичких права мањина као колективних носило ризик по индивидуално уживање и захтеве за индивидуалним уживањем права у случаја да одлука заједнице противречи вршењу одређеног права [Vieitez 2004: 27]. Република Србија је одабрала другачији пут мањинске заштите и тиме омогућила да тешко решива питања односа између колективних и индивидуалних права искрсну у различитим сферама друштвеног живота, па чак и у погледу избора и званичног признавања имена припадника мањина на мањинским језицима.

ЗАКЉУЧАК

Правно уређивање права на лично име припадника националних мањина представља базичан и симболичан сегмент заштите националних мањина. У међународном праву, из права на приватност и породични живот и начела забране дискриминације, развија се концепт права припадника мањина на име и презиме на мањинском језику, као и права на званично прихватање и признавање таквих имена. Званично прихватање и признавање имена припадника мањина на мањинском језику може у практичном остваривању да буде суочено с три врсте изазова који изискују правно тумачење и решавање: питањем начина на који име из мањинског језика и писма треба да буде транскрибовано у језик и писмо који су у службеној употреби, могућношћу да се имена припадника мањина званично употребљавају и признају (и) на мањинском језику, а следствено томе, и могућношћу дуалне употребе имена припадника мањина, као и остварљивошћу промене имена и правном легитимацијом њеног захтевања, у случајевима када су асимилаторском политиком органи власти таква имена променили.

Право и пракса држава, ставови комитета који прате остваривање обе конвенције, тумачења садржана у теоријским коментарима и схватања ЕСЉП у вези с изложеним питањима донекле су различити. Док се, с једне стране, фонетски адекватна транскрипција у службеном језику и писму не сматра повредом права на званично признавање имена припад-

ника мањина, што донекле подржава и схватање ЕСЉП према коме је оправдана званична регистрација имена према правилима језика који је у службеној употреби, на начин којим се мења изворни облик имена (будући да је језик једна од основних уставних вредности и да су државе слободне да регулишу употребу свог службеног језика у исправама и документима), дотле се, с друге стране, препоручује да се у случају истоветности писама, у званичном писму изврше мања прилагођавања којима би се омогућило да се име припадника мањине исписује с апсолутном тачношћу, или се стоји на становишту да би дуална употреба различитих верзија истог имена била збуњујућа. Разлике су приметне и у погледу могућности припадника мањина да промене своја имена у случају да су органи власти таква имена изменили. Док се, с једне стране, стоји на становишту да временски чинилац не треба да ограничава ово право, чак и у случају да је име промењено прецима, дотле се, с друге стране, упућује да је, због интереса стабилности презимена, легитимно њихову промену подвргнути објективним ограничењима, у које би, према пракси ЕСЉП, могли да буду сврстани временски период између лица коме је презиме промењено и лица које захтева измену и, у светлу тог периода, карактер и значај веза које, у смислу права на приватни живот, постоје између тих лица.

Република Србија определила се за модел дуалне употребе имена припадника националних мањина, односно за паралелни упис у матичне књиге и коришћење у званичним документима имена у изворном облику и на српском језику и писму, чиме је заиста доследно омогућила остваривање овог права. Законодавство Републике Србије омогућава и промену имена припадника мањина, али је отворено питање да ли у правном оквиру и пракси његовог спровођења постоје делотворна решења којима би се онемогућила злоупотреба права на промену имена, тим пре што у Републици Србији нема, нити је у ближој прошлости било асимилаторске политике чија је последица била насилна забрана коришћења изворних имена и имајући у виду да се таква промена заиста може остварити на штету, ако не граматике, а онда правописне традиције српског језика. Такође, концепт колективних права припадника националних мањина и постојање националних савета који су институционални израз Уставом зајамчене самоуправе у области службене употребе језика и писма, а чија овлашћења у тој области нису ни прецизно, ни системски квалитетно уређена законом, отвара питање да ли би се позивањем на наводна граматичка правила и правописну традицију мањинског језика које би утврдио национални савет, у светлу разних „дугорочних националних пројеката од изузетног значаја” могла захтевати промена свих презимена припадника мањина која се завршавају словенским наставцима „ић” и „вић”. Чини се да би такви „пројекти”, ако већ сами по себи нису довољно нерационални, били потпуно неосновани са становишта људских права и следствено томе правно недопуштени у правном систему Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Закон о личној карти (ЗЛК). *Службени гласник РС*, бр. 62/06 и 36/11.
- Закон о матичним књигама (ЗМК). *Службени гласник РС*, бр. 20/09.
- Закон о националним саветима националних мањина (ЗНСМ). *Службени гласник РС*, бр. 72/09, 20/14 – Одлука Уставног суда и 55/14.
- Закон о путним исправама (ЗПИ). *Службени гласник РС*, бр. 90/07, 116/08, 104/09, 74/10 и 62/14.
- Закон о заштити права и слобода националних мањина (ЗЗПНСМ). *Службени лист СРЈ*, бр. 11/02, *Службени лист СЦГ*, бр. 1/03 – Уставна повеља и *Службени гласник РС*, бр. 72/09 – др. закон и 97/13 – одлука УС.
- Одлука о потврђивању националних симбола и празника бошњачке националне мањине у Републици Србији (ОПНСПБМ). *Службени гласник РС*, бр. 23/06.
- Породични закон (ПЗ). *Службени гласник РС*, бр. 18/05 и 72/11.
- Advisory Committee Opinion on Slovakia, ACFC[INF]OP/I (2001) 001
<<http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3FCNMdocs/PDF1stOPSlovak-Republicen.pdf>>10. 10. 2014.
- Advisory Committee Opinion on Norway, ACFC[INF]OP/I (2003) 003
<http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3FCNMdocs/PDF1stOPNorwayen.pdf>
10.10.2014.
- Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Thematic Commentary no. 3, The Language Rights of Persons Belonging to National Minorities under the Framework Convention, ACFC/44DOC(2012)001 rev
<http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_fcnmdocs/PDF_Commentary-Language_en.pdf>10.10.2014.
- Czech Republic State Report, ACFC[SR (99) 6,1999.
<http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_1st_SR_Czech-Republic_en.pdf>10.10.2014.
- Engbers, Jutta. Article 10, y: A. Nogueira López, E. Javier Ruiz Vieytez, I. Urrutia Libarona (ed.). *Shaping Language Rights: Commentary on the European Charter for Regional or Minority Languages in light of the Committee of Expert's evaluation*, Strasbourg: Council of Europe, 2012: 337–373
- Explanatory Report to the Framework Convention for the Protection of National Minorities, CAHMIN h (1995)010 <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/1_AtGlance/PDF_H%2895%2910_FCNM_ExplanReport_en.pdf> 10.10.2014.
- Explanatory Note to The Oslo Recommendations regarding the Linguistic Rights of National Minorities, February 1998 <<http://www.osce.org/hcnm/67531>> 10.10.2014.
- Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Predgovor Esad Džudžević, Novi Pazar: Centar za bošnjačke studije, 2007.
- Poggeschi, Giovanni. The Use of Regional and Minority Languages in the Public Administration and the Undertakings of Article 10 of the European Charter for Regional or Minority Languages, *Revista de Llengua i Dret* (Journal of Language and Law), 57/2012: 163–205
- Thorneberry, Patrick and Maria Estèbanez. *Minority Rights*. Strasbourg: Council of Europe, 2004.
- UN Human Rights Committee, General Comment no. 17, Article 24, par.7. U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 23 (1994)
- UN Human Rights Committee, General Comment no. 23 (50) on Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights, of 6 April 1994 (Doc. CCPR/C/21/Rev. 1/Add. 5)
- Varennnes, Fernand de. Article 11, in: Weller, Marc. (ed), *The Rights of Minorities: A Commentary on the European Framework Convention for the Protection of National Minorities*. Oxford & New York: Oxford University Press, 2006
- Vieytez, Eduardo Ruiz. Official Languages and Minority Languages: Issues about Their Legal Status through Comparative Law, II Mercator International Symposium: Europe 2004:

- A new framework for all languages? <<http://www.ciemen.org/mercator/pdf/simp-vieyetz-ang.pdf>>12.10.2014.
- Walkowiak, Justyna. Minority Language Policy Regarding Personal Names – An Overview, *ESUKA – JEFUL* 2 – 1/2011, 367–382
- Woehrling, Jean-Marie. *The European Charter for Regional or Minority Languages, A Critical Commentary*, Strasbourg: Council of Europe, 2005.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE NAMES OF PERSONS BELONGING TO NATIONAL MINORITIES AND THEIR OFFICIAL RECOGNITION

VLADIMIR ĐURIĆ

Institute of Comparative Law
Terazije 41, Belgrade, Serbia
djuric.vim@gmail.com

SUMMARY: This paper deals with the regulation of the use and official recognition of names of persons belonging to national minorities in the minority languages in international and Serbian law. The official recognition of names in the minority languages could be faced with three types of challenges that require legal interpretation and resolution: the way in which the name from a minority language and script should be transcribed in the language and script which is officially used, the possibility of dual use of the name and the feasibility of changing the name and the legal legitimacy of such a request, in cases in which such names have been forcibly changed. The laws and state practices, the attitudes of international bodies, the theoretical interpretations and the perception of the European Court of Human Rights in connection with the above issues are different. The Republic of Serbia has opted for the model of dual use of names which allows the official recognition of the names in minority languages. On the other hand, the legal provisions on the right to change the name and practice of its implementation do not prevent the abuse of this right. The concept of minority self-rule which is exercised by minority national councils, among others, in the field of the official usage of the language and script also implies the question whether it could be possible, by reference to the minority languages rules as determined by the national council, to require a change of all national minority member names that end with Slavic suffixes “ić” and “vić”, as it was in the case at hand. The conclusion is that such attempts would not be allowed in terms of human rights.

KEYWORDS: the names of persons belonging to national minorities, the minority language, change of names

ЧЕМУ ЈОШ ОБРАЗОВАЊЕ?

ПРЕДРАГ КРСТИЋ

Универзитет у Београду, Институт за филозофију и друштвену теорију
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
krstic@instifdt.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Овај рад се усредсређује на неколико наивних питања која темељно оспоравају идеју образовања, а потом и њену модерну реализацију. Сугестија је да и даље постоје непропитани трошкови и прокријумчарене дилеме унутар неподељено прихваћене образовне стратегије Запада, који онда оптерећују и њене савремене диспуте нижег степена општости: опште или специјалистичко, културно детерминисано или универзално, стандардизовано или дерегулисано, униформно или плурално, привилеговано или свима доступно, елитно или „отворено” образовање? Верујемо да би тако заострено рашчишћавање појмовног терена указало на оне претпостављене сврхе, функције и исходе образовања због којих се инвестирање у њега непрестано детектује као незадовољавајуће, а оно само се приказује као да је у хроничној кризи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ образовање, просветитељство, знање, друштвена регулација, култивација, воља за истином

Наслов¹, наравно, асоцира на знаменити Адорнов (Adorno) текст „Чему још филозофија” из 1962. године и одговор Хабермаса (Habermas) под истим насловом девет година касније. Адорно тамо страхује за судбину филозофије која је, етаблирана, изгубила функцију критичког коректива стварности, а Хабермас да ће управо панкритичка филозофија за којом Адорно жали и у коју се и даље узда одузети себи властите садржаје и оперисати се од везе са системским мишљењем [Adorno 1997a; Habermas 1982]. Сличност с насловом под којим је критичка теорија сагледавала угроженост филозофије у савременом свету, који јој је наводно ненакло-

¹ Чланак је рађен у оквиру пројеката „Истраживање климатских промена и њиховог утицаја на животну средину, праћење утицаја, адаптација и ублажавање”, потпројекат „Етика и политике животне средине: институције, технике и норме пред изазовом промена природног окружења” [бр. 43007] и „Ретке болести: молекуларна патофизиологија, дијагностички и терапијски модалитети и социјални, етички и правни аспекти”, потпројекат „Биоетички аспекти: морално прихватљиво у биотехнолошки и друштвено могућем” [бр. 41004], које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

њенији него иначе, хотимична је, али се не обавезује ни њеној поставци нити њеним резултатима. Она је у том погледу више спољашња и ослања се на „мултипрактик” карактер немачке резигниране фразе *Wozi noch?*, малтене једнако драматичне колико и руско *Что делать?* Негде у дубоком залеђу ових питања налази се претпоставка кризе, невоље, губитка, излишности или застарелости нечег драгоценог (филозофије, критике, образовања, културе...). Та саморазумљивост проказује и већ одлучени, мада различито интонирани, одговор.

Ми, напротив, хоћемо да доведемо у питање саму такву запитаност која под видом упитне конструкције шверцује не само нерашчишћене рачуне и заметене обрачунае властитог држања, већ и једно подразумевано заступање које јој омогућује да, с удобне стражарнице неупитне вредности за чије акутно критично стање се тобож пита, излаже свет пред његово судиште. Усудили бисмо се, укратко, на дрскост да после великих претходника поново поставимо питање „Чему још”, али сада не претпостављајући пожељност онога за шта се питамо. Радије бисмо да се та дрскост види као она наивност коју Адорно промовише у непролазни момент филозофије и која обележава и његово „аматерско” питање о смислу њеног даљег постојања; упоредити: [Adorno, 1973: 96–98, 206–208; Adorno, 1997b; Adorno, 1997a: 459]. За разлику од његовог одговора, апстинирали бисмо од сваког проналажења његовог резервног положаја или новог лика, још и више од препорука у погледу статуса образовања, и задовољили бисмо се само евентуалним подстицајем за њега, само сигнализирањем непропитаности или недопитаности три питања која, изнова постављена, неминовно морају да зазвуче несавремено и јеретички.

ПРВО ПИТАЊЕ: ЗАШТО МАСОВНО ОБРАЗОВАЊЕ?

Масовно или што масовније, опште или што је могуће општије, макар основно, које би обухватило сву децу, обавезно, без изузетка – то данас изгледа као једно цивилизацијско постигнуће, а ако још није, свим силама треба настојати да се оствари. У сваком случају, пожељно стање ствари и аргумент да, ако је и у чему, онда је у том погледу могућ и видан напредак човечанства. Две су претпоставке које се овде подразумевају: да су људи бољи што су образованији и да је друштво утолико боље што је број образованих чланова већа. Ту „интелектуалистичку” претпоставку, којој се не види логички разлог, већ је довољно демантовала стварност на коју је волела да се позива. У њој је слика мисионара који не бира средства и злог или неодговорног научника одавно заменила слику мудрог колико и добронамерног мајстора мислиоца, а његове умне пројекције вовејек срећног друштва – *Kulturkritik* и дистопијске визије. Задовољимо се овде само указивањем да није увек и свуда било белодано да образовање аутоматски производи бољитак, нити да је напредак у његовом ширењу, као и напредак уопште, пожељан. То није био случај чак ни код оних аутора на које се заговорници обавезног масовног образовања најрадије позивају.

Идеја да ће редовни школски систем изградити боље појединце за срећније друштво обично се – без много права – везује за просветитељство. Ако се изузме специфични случај Кондорсеове (Condorcet) непоколебљиве вере у неограничену личну и друштвену еманципацију с напретком човечанства, која је образложена и пројектована из тријумфалне историјске перспективе [Condorcet, 1970: 40, 151], данас је готово неподељено мишљење да је међу гласовитим француским просветитељима једино Хелвеције (Helvétius) недвосмислено заступао неопходност универзалног васпитања; упоредити, на пример: [уводна поглавља у: März 1993; Pöggeler 1993]. Своје главно дело он оптимистички завршава изразом поверења у његову омнипотенцију: оно би могло, уколико је дело законодавца и што је мање могуће препуштено случају, „бескрајно умножити и врлине и способности” [Helvétius 1978: 488]. Став да „[н]ема човјека који би био посве-машња незналица” [Helvétius 1978: 472] послужиће као полазиште његовог постхумно објављеног списка *О човеку*. Народи сада треба да схвате и усвоје „велику истину” да је човек само производ свог образовања – не би ли у властите руке узели и усавршили науку о образовању: „оруђе своје величине и своје среће” [Helvétius 1791: 307].

Уместо да похитају да то учине, савременици, па чак и просветитељски саборци који су симпатисали Хелвеција, подвргнули су његову просветну утопију беспопштедној критици. Волтер (Voltaire) му је нарочито замерао „егалитаристичку” представу подједнаке (мада за различите ствари) надарености свих људи [Voltaire 1993a: 23; Voltaire 1993b: 247], а Дидро (Diderot) је у посебном осврту оштро оспорио „волунтаристичку” веру у неограничену моћ околине да образовном интервенцијом формира човека [Diderot 1875–1877]. Али и пре и независно од Хелвецијевих сугестија, просветитељи су побијали не само могућност универзалног школовања него, искушавајући и исцртавајући границе просветитељства, и исправност визије према којој би сви требало да буду образовани. Холбах (Holbach) указује да „глас ума” није ни упућен ни приступачан „човеку из масе – па чак ни највећем броју људи” [Холбах 1950: 481]. Дидро се вајка: „Плачимо и јадикujemo над судбином филозофије. Проповедамо мудрост глумима и заиста смо још далеко од доба разума” [према: Gay 1966–1969: 20]. Даламбер (d’Alembert) је чак и у програмског тексту просветитељског покрета убеђен да „[в]арварство траје вековима и изгледа да је то наш елемент, а разум и добар укус представљају само прелаз” [Даламбер 1955: 63]. Ламетри (Lammetrie) пише да мудрац мора имати смелости да каже истину „у корист малог броја оних који хоће и који могу да мисле”, будући да су други „добровољни робови предрасуда” којима је „таман толико могуће доћи до истине, колико и жабама да лете” [Ламетри 1955: 23]. А најаристократскији међу просветитељима, Волтер, нема никаквих илузија у погледу пожељности избављења свеколиког пука из мрака незнања и његовог изједначавања с просвећенима: „просвета није за олош лакеја, ципелара и слушкиња, ... већ за поштене људе!”; према: [Pejović 1978: 45].

Чини се да би, дакле, неупоредиво исправније било рећи да су мислиоци просветитељства, насупрот увреженом мишљењу [на пример: Talmon

1955: 28–29], имали веома мало поверења у народ и скоро нимало вере у могућност његовог универзалног и „аутохтоног” просвећивања. Мање узалудним су, додуше, сматрали залагање за просвећивање „одозго”, које су спроводили и речју и делом. Кант (Kant), међу осталима, сасвим директно у *Сиору међу факултетима*, на питање „у ком поретку се једино може очекивати напредовање ка бољем?”, недвосмислено одговара: „не током ствари одоздо на горе, већ одозго на доле”². Када је реч о могућности друштвених реформи, неупоредива већина „људи од пера” у немачким државама, Француској и, уопште, у континенталној Европи, у другој половини осамнаестог века своје наде је, попут Канта, полагала у онај „просвећени апсолутизам” који је пре свих оличавао, према идејама и личностима просветитеља веома гостољубиви, пруски краљ Фридрих II³.

Различита теоријска и историјска оправдања могу се пронаћи за упечатљиву чињеницу да је већина француских *philosophes* и немачких *Aufklärer* била против универзалног образовања, да су одбили да (се) инвестирају у концепцију према којој би просвећеност прожелла читаве народе и да су, штавише, вероватно продубили јаз између образованих и необразованих, ученог и „обичног човека”, владара и народа, образовање сматрајући нужним али не и довољним условом за просвећеност⁴. Благонаклоно, али не и потпуно објашњење сугерише да наглашена уздржаност просветитеља према масовном образовању није била (толико) визионарско, разложно и рефлектовано упозорење на друштвене трошкове обавезног општег образовања, чија оправданост је посведочена његовим увођењем после Француске револуције, колико рефлекс оних епохалних, пре свега материјалних и кадровских ограничења, из чије перспективе је свака његова доследна реализација морала да изгледа практично неостваривом. У свим европским земљама образовање је било и морало остати у рукама свештенства. Алтернатива монасима као учитељима нису били световњаци, него немонашко свештенство. Осамнаестовековна мисао, према овом тумачењу, није могла да замисли друштво кадро да установи, на страну да приушти, ма коју врсту лаичког система општег обра-

² И одмах наставља да оспорава изгледност узлазног смера вертикале: „Очекивати да ће образовање омладине у кућној настави и, даље, у школама, од нижих до највиших, коначно довести у духовној и моралној култури, појачаној још и верском наставом, не само до тога да се васпитају добри грађани, већ и до оног добра које ће моћи непрестано да напредује и одржава се, план је који не улива много наде у жељени успех.” [Kant 1968a: 92].

³ Те наде су неретко прерастале у неукусне удворичке похвале. Своје списе *Анти-Сенека* и *Ейшуров систем* Ламетри завршава одама Фридриху II, „модерном Јулијану, исто толико достојном да влада колико је то био антички, исто толико ученом, исто толико лепог духа, исто толико филозофа”, необуздано славећи слободу и напредак „његове” Прусије [La Mettrie 1796a: 47–48; La Mettrie 1796b: 229]. Кант у чланку „Одговор на питање: шта је просвећеност?” проглашава свој век „добом просвећености или веком Фридриха” и налаже и поколењима да га славе [Kant 1968b: 40]. Неодмерене похвале овом деспоту су, уколико је то оправдање, макар једним делом биле мотивисане прагматичним разлозима [Reed 1990: 70; Nedeljković 1961: 24–25]; упоредити: [Stricklen 1971; Melton 1979].

⁴ За расправу чувеног берлинског Друштва среде о (не)могућностима и границама народног просвећивања, којом се чини да је доминирао такав тон; видети: [Keller 1896: 75, 78, 81, 85, 86; упоредити: Hellmuth 1982: 322–323; Bürmann, Fiebert & Korte 2000; Thomas 1971].

зовања, а с образовањем у рукама свештенства – чинило се да нема наде да се народ просвети [Beales 2005: 22–23].

Проблем овог објашњења, међутим, и јесте благодатност. Патерналистичко увиђање епохалних ограничења заправо правда нешто што (хелвецијевски) сматра саморазумљивим: да обавезно универзално образовање по дефиницији мора бити пожељно сваком коме се открије или покаже његова могућност. Шверцовањем те претпоставке добронамерна критика постаје самокритика. Уз све оgrade, просветитељи ипак заслужују ону елементарну пристojност интерпретације која им даје кредит да су мислили – и промишљено одбили – идеју тоталног просветног инжењеринга. Разлози тог одбијања, упркос антикварном призвуку, чини се да могу бити драгоцени управо при оном обрачуна добити и трошкова његовог увођења које савремено образовање у хроничној кризи истрајно одбија. Просвећеност још увек можда значи нешто различито од обучености, а просветитељска концепција образовања је и данас можда упутнија од – просветне.

ДРУГО ПИТАЊЕ: ЗАШТО УЗГАЈАЊЕ?

Француска револуција је озбиљно схватила образовање, превасходно као употребну вредност за остварење политичких циљева, и тотално га поопштила. Оно је код јакобинских лидера постало пресудно средство одгајања за републиканску врлину, прво „оружје масовног уништења” у име политичке консолидације заједнице и имплементације патриотизма: уз општу војну обавезу, инсталирана је и образовна, и то као гарант јединства „једне и недељиве” нације и интегритета њене државе. Устав из 1793. и закони који су уследили дају дотад невиђен, а отада свуда уобичајен, простор и важност народном образовању. Доминација цркве је уклоњена, али тиме омогућена реформа образовања уопште није била тако радикална каквом се представљала. Од 22. марта 1791. године сваки школски наставник (као и свештеник) морао је да положи заклетву држави. Тиме је промењен статус наставника, али само утолико што су од „слушкиња” постали „службеници”, од асистената цркве – функционери државе. Пре наслеђујући него револуционишући образац господарења, превратнички режим је партизански остварио организациону амбицију свих *catch-all parties*. И као што је напао институционалне видове обожавања да би наскоро установио нове богиње и светковине, тако је критиковао католичку наставу а задржао њен метод као важну форму друштвене догматике. Старим методом нова причест се (од) сада одвија по школама кроз предмет који ни не крије да је контрапункт-реплика религијске визије „небеског града”: кроз „грађанско васпитање” или „грађански катехизис” [Becker 1932; Baker 1990: 4; Velicu 2010: 5, 12, 19, 35, 73, 89].

Али постоји нешто значајније од породичне свађе претендената на управљање друштвом који се, у намери да овековече своје вредности, отимају око надзора над школством. Чини се да представе култивације и, следствено, култиватора и култивисаних, једна пољопривредна метафо-

рика и вегетативна аналогija, претходно омогуће идеју централизованог просветног приступа, а можда и образовања уопште. У борби са, по људској мери, неуређеним и необрађеним светом, прелазак човечанства на земљорадњу по свој прилици је заиста засновао, и реално и симболички, цивилизацију какву познајемо. Али у прилог потиснуте номадске културе, уз примедбе које она након свега зачуђујуће живахно упућује свом конкуренту; најдалекосежније: [Deleuze 1977; Zerzan 2005], можда говоре и последице по моделу ратарства организованог образовања.

Грчка *paideia*, па и француско *formation*, исто као и наше „образовање”, везује се за замисао задобијања облика. Било да је у питању ћуп, скулптура или човек, увек је реч о умећу да се нешто обликује, као и о „нормативној слици која ономе ко образује лебди пред очима, *idea* или *typos*” [Jeger 1991: 11]. Фигура попримања образа, лика, вида, неодвојиво је здружена с праксом прописивања и тактикама подготовљења пожељне форме. Као и у случају других грчких термина, судбина *paideia* је изгледа запечаћена њеним превођењем на латински: постала је *cultura* или *humanitas*. Аналогija глагола *plateio*, који упућује на обликовање бдењем над растињем, постаје дословна и једноставна: као што је *agricultura* култивисање земљишта, тако је човеково образовање *cultura animi*. По пољопривредној аналогiji, тек одгајање очовечује.

Са људском природом се узима да је исто као и с нељудском. Као што је за успешну земљорадњу потребно добро земљиште, затим способан земљорадник и, најзад, добро семе, тако је и у васпитању: земљиште је људска природа, земљорадник – васпитач, а семе – учење и прописи који се преносе речју. Изреком уверавајући да су сва три елемента неопходна за успех подухвата, Плутарх у спису *О образовању деце* ипак фаворизује улогу васпитача. Изражујући своје чувено „педагошко тројство” – природа од које се мора почети, учење као подучавање и као вежбање и, најзад, навика – он на најдиректнији и најдалекосежнији начин инсталира за сваку будућу педагогију ту пољопривредну метафору у коју би да стане читава образовна делатност [Plutarch 1927: 2b–c]. Педагошки агрикултурализам, наизглед парадоксално, натуралистичким дискурсом легитимише противприродну господарску антропомахију и неограничени образовни оптимизам. За њега нема сумње да, као што ће вешти ратар успети да се избори и однегује биљну „културу” у било којим условима, тако ће и вешти васпитач небрушену природу сваког појединца моћи да „оплемени” подуком. Сам-свој-мајстор вртларство или хортикултура читавих плантажа, свеједно, засађивање, усађивање, окопавање, калемљење, заливање, то остају оријентири сваке педагошке теорије, док год је слике оне „људске” аморфије која неизоставно тек треба да се обликује, с обзиром на ову или ону „опредељеност”; упоредити, рецимо: [Kant 1968c: 441, 445; Kant 1968d: 119–121].

„Инстаураторски” или „рестаураторски”, реформски или револуционарни, прескриптивизам систематичних пројектаната јавног образовања западног образовног инжењеринга миленијумима неуморно понавља један исти хортикултурни Нацрт по обрасцу земљорадње: Платон одјекује

још у Сен-Жистовим (Saint-Just) дејим и омладинским грађанским уставима у којима је младеж, пошто је подојена, такође државно власништво за узгајање⁵. Брижни менаџмент ове или оне политике у поседу је визионарског познања „човечности” и непогрешиво се стара за јединствени образовни и животни циљ оних којима управља: да се постане добар или чак уопште човек — што је пак једном за свагда установљено да се онај боље постиже кроз институт принудног школовања у добро организованог школи у којој би се учило дозначеним врлинама [Platon 1990: 644a–654b; Platon 1983: 564a, 404d–412b]. Изгледало је да идеја образовања од тога не може ни да се одмисли.

И заиста. Ботаничка метафора узгајања не силази са сцене, у најбољем случају, све до артикулације пригушене и потенцијално увек друштвено субверзивне традиције разумевања образовања као самосврхе⁶. Пре би се, напротив, могло рећи да ескалира. Ако је код Грка, па на један патетичнији начин у том погледу и у манастирским училиштима и средњовековним универзитетима, начелно била реч о једној „лози”, о баштенској забави малог формата, па је упркос претензији на универзалност истине која се исповеда у принципу било могуће устројити или замислити много других таквих пирова, с глобалним вртларским (п)окретом који је изазвао толико нада и разочарања минуло је и сећање на време и праксу Диогена, Епикура или чак Фрање Асишког, а широке бразде су почеле да преоравају сву земљу докле год се власништво пружа.

Временом ће се слика сасвим изоштрити: методски ће то постати она машинска представа школства као меснопрерађивачке индустрије из *Another Brick In The Wall* Pink Floydа, а онтолошки визија надзираних ларви из којих се излежу (готова) људска бића из *Matrixa*, *Xfilea* и других научнофантастичних пројекција које доследно слуте интринсично вегетативни потенцијал замисли људске култивације. У недостатку таквих технологија, још увек сви морају да прођу скуп, дуготрајну и никад довољно поуздану обраду образовањем. Али производна интенција, дирекција и мера успешности ствари су јасне: што јефтиније и поузданије конфекцијско узгајање, којем се тепа да је одгајање.

⁵ „Деца припадају мајци до своје пете године, ако их је она дојила, а републици од пете па до смрти” [Sen-Zist 1987: 251].

⁶ То испрва стидљиво и колебљиво пре померање него промена значења „образовања” збива се у касном осамнаестом веку. Најављују га Хердер (Herder), Хумболт (Humboldt) и Гете (Goethe), заступају Арнолд (Arnold) и Ман (Mann), а практикују или са симпатијама тематизују Ниче (Nietzsche), Дилтај (Dilthey), Гадамер (Gadamer), Лиотар (Lyotard), Фуко (Foucault), Делез (Deleuze) и тако даље; видети: [Dobrijević & Krstić 2013]. Немачко *Bildung* отада макар једном својом димензијом одступа од оне педагошке визије коју су просветитељи имали у виду и постаје пре свега „самообразовање” (*Selbstbildung*), „само-култивација” (*Self-Cultivation*), „образовање самог себе” (*éducation de soi-même*); видети: [Bruford 1975; Koselleck 1985; Koselleck 2002: 198]. Могло би се рећи да је до доба просвећености образовање било асоцирано са формирањем и обликовањем душе кроз опонашање узора, да га просветитељи онда до краја осамнаестог века повезују са оним „циљно-оријентисаним васпитањем” које треба да произведе доброг грађанина [Vierhaus 1972: 509–512], а да се онда изненада губе и подражавалачки и елемент коначног циља. Семантички преокрет *Bildung* сада приближава процесу отвореног исхода и унапред неодређеног раста, било да се ради о појединцу, народу или нацији [Dumont 1991: 219; Vierhaus 1972: 511–516].

ТРЕЋЕ ПИТАЊЕ: ЗАШТО НЕ НЕОБРАЗОВАНOST?

Или је то прво питање које, пошто смо заборавили да смо га икада постављали, испоставља рачун. Необразованост се свети из срца форсиране идеологије образовања; на луцидан начин у: [Liessmann 2008]. У узнапредовалом „друштву знања” од омаловажене школе, за коју су њени апостоли веровали да ће „ојачати грађанске слободе, прогнати партикуларизме и спречити ратове”, више се не очекује да образује просвећене грађане, него професионалце који ће да постижу боље резултате: „Незнање више није грех, а стицање знања је професионална квалификација која обећава бољу плату” [Лиотар 1998: 176]. Не за аутономију него за операције „школован човек” постао је званична норма новог доба, а уместо образовне диверзије установљен је погон рутинског општеобразовног обрезивања. Тако је образовање изгубило и опсерваторско и критичко преимућство. Пројект масовног школовања се властитом инфлацијом претворио у карикатуру. Оно што је претекло од „напредних” импулса идеје просвећивања изашло је пред тотално подруштвљеним друштвом на зао глас и, као троми стожер и можда најсликовитији представник новог „старог режима”, без објаве запало у стечајну кризу.

Лексичка камуфлажа идеала образовања – из „тотално” образованог у „функционално” образованог човека – омогућила је да се, делатно га издајући, безболно преузме просветни рефрен по којем је једино разложно изабрати знање и одбацити јарам унапред приказаног незнања. А ипак је отворено заступање потоњег, насупрот јарму знања, одувек била паралелна традиција. Она није (само) тактичка дијалектика знања и незнања Сократа, ни слављење учености у свести о величини онога што тек треба сазнати Николе Кузанског (Nicolaus Cusanus), нити методски императив непретпостављања ничега Декарта (Descartes) – све то је већ ушло у елементарно држање сваког истраживања жудног да доспе до истине. Овде се ради о оспоравању те жудње, о побијању пожељности знања проистеклог из увида у његову деструктивност. Оно унесрећује, отежава живот, баца у депресију, води губитку поузданог ослоња и дезоријентацији, док је незнање, насупрот томе, блажено. „Јер гдје је много мудрости, много је бриге, и ко умножава знање, умножава муку” [Књига проповедникова, 1: 18]. Тако гласи разборито и, такорећи, на емпиријској евиденцији засновано упозорење Старог завета да срце – које је видело „много мудрости и знања” и претекло их све – мора на крају да призна да је њихово познање и разабрање „мука духу”.

На узалудност знања може се, међутим, указати и у модерном регистру, опомињући на оне „егзистенцијалне” опасности распомамљеног науковања, после којих једина делотворна одбрана остаје повратак незнању, апстиненција, одустајање од (само)прожидируће спирале сазнавања. У трећој књизи *Одбране Рејмона Себона* Монтењ (Montaigne) 1576. године приказује испразност и неутемељеност знања које филозофи мукотрпно стичу и бескорисност противречних учења, уосталом само „песничких спекулација”, које исповедају. Њему се чини читим да учење не доприноси ни здрављу ни срећи ни благостању филозофа, а да је, напротив, незнање

неупоредиво упутнија стратегија ако је до досезања оног мира и спокоја ума које и сами филозофи призивају. Истинска мудрост, лудост кадра да агитује као најоштрији интелект, лежи тек у коначном признању „незнања и слабост људског разума”, које увек изнова посведочује вазда „конфузна и непоуздана наука” [Montaigne 1959: 51]. За разлику од божје објаве, нашем разум(евањ)у и нашим конструисаним логичким системима измиче сазнање икакве извесности. Молећи природу да једнога дана отвори своја недра и припреми нам очи за откривење, Монтењ кличе и зариче се: „О Боже! Какве грешке, какве заблуде ћемо пронаћи у нашој јадној науци! У заблуди сам ако мислим да је наука иједну ствар схватила исправно – остаћу у незнању свега осим свог незнања” [Montaigne 1959: 40].

„Вечна мудрост” нас је оставила у „срећном незнању”, а онда смо предузели „охоле напоре” да изађемо из ње и платили цену у монети „лукуза, распуштености и ропства”, одазива се безмало два века касније Русо (Rousseau). Нисмо предодређени да се бавимо „узалудним истраживањима”, а кад смо већ забраздили, највише што можемо да учинимо је да по последицама судимо о „таштини и ништавилу” људског знања и – одустанемо од њега: „Народи, схватите већ једном да је природа хтела да нас поштеди науке, као што мајка отима из руку детета опасно оружје; да су све тајне које вам скрива заправо зла од којих вас штити, и да тешкоћа с којом учите није њено најмање добротинство. Људи су покварени, а били би још гори да су имали ту несрећу да се роде учени” [Русо 1993: 196]. Ученост и талент су понизили, потиснули и искоренили врлину; напредак наука и уметности нимало није увећао „праву срећу”, али је зато искварио морал. Мит о преимућствима наука и уметности је самохвала оних списа „из којих се шири морална поквареност нашег века”. За њих „у свом незнању и простоти наши оци уопште не би били способни”, а синови ће, „не буду ли безумнији од нас”, уместо да им суде, само „подићи руке ка небу и с горчином у срцу узвикнути: ‘Свемоћни Боже, ти који духове држиш у својим рукама, ослободи нас од просвећености и кобних уметности наших отаца и врати нам незнање, невиност и сиромаштво, једина добра која могу да нас учине срећним и која су вредна у твојим очима”’ [Русо 1993: 203–204].

Али уопште није неопходно залеђе или прибежиште свемоћног Бога, нити је најбитније у неком старом или новом наративу одлучити о пореклу легитимације незнања и лоцирати погрешно историјско скретање од њега или пад у оно друго. Изгледнијом и пробитачнијом се чини „иманентна” критика образовања, која му суди „хватајући га за реч”, проналази клице необразованости, следе мрље у самом језгру образовања, тамо где знање у које се куне нападно одбија да положи рачун о себи, тамо где понор незнања изнова одзвања из запитаности над знањем. Ту зналачку критику („окова”) знања у име живота, у име „слободе незнања”, „слободе од знања”, и даље додуше у кључу наглашене одбране вере, предузима Шестов када лаж пољопривредног модела образовања, сада по органској гастро-аналогији, разоткрива фигуром прождрљивости – поредећи држање филозофа с хомеостазом гладне стоке, која би да се засити знањем не

би ли уживала у оном супротном: у „душевном спокојству и миру као највишем и најдостојнијем циљу нашег постојања” [Шестов 1996: 92; Šestov 1990: 173].

Од прибављања знања гором се у међувремену показала управо увереност у његово поседовање. Ако ишта од амбициозне платформе школе која надраста пуку обуку још уопште може да преживи у савремености која то зна, она би морала да може да реинтерпретира општи феномен образовања у кључу драговољне абдикације од истине, религијске или друштвене, свеједно; да апстинира од једностране узурпације просветног легитимитета; одрекне се повластица самопрокламованог статуса, за вољу нечега што стоји с оне стране симбиозе школства и државе, монолитно наговештене Платоном, а фарсично реализоване тек просветном етатизацијом и милитаризацијом која уводи општу школску обавезу, без права на протест савести. Уз сав ризик да од ње, као школе какву знамо, ништа не остане. Тек таквим искушавањем, а не апологијом дозаченог статуса, показала би се лојалном оном образовању које је, у својим најбољим издацима, одувек налагало обавезу самопропитивања и условом властитог опстанка сматрало спремност да себе стави не коцку.

Ту савремену архидилему или парадокс образовања, као и многе друге, увео је и опрезно оставио савремености Ниче. Он се пита и не одговара, он сугерише отклон али не омогућава заклон, он отвара проблем и, с аристократском храброшћу коју заговара, неумољиво гледа у бездан који настоји да формулише, или који остаје после свих формула и форматирања. По њеном протоколу – упитна коначно постаје сама многохваљена „воља за истином”: суочавала нас је непрестано са „чудним, худим и спорним питањима”, па смо се од ње научили неповерењу и запитали над њом. „Ко је заправо тај што нам ту поставља питања? Шта у нама заправо хоће ‘истину’? Заиста смо дуго застајкивали пред питањем о узроку те воље, све док – најзад – нисмо потпуно стали пред још суштинскијим питањем. Поставили смо питање о вредности те воље. Претпостављамо да хоћемо истину, али зашто не бисмо радије хтели неистину? И неизвесност? И незнање?” [Nietzsche 1967: 6].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Библија или Светио ѿисмо Сѣароѣа и Новоѣа завјейѣа* (1981). Београд: Британско и инострано библијско друштво.
- Лиотар, Жан-Франсоа (1998). Гробница интелектуалаца, *Нова срѣска ѿолиѣичка мисао*, год. 5, број 1, стр. 173–177.
- Русо, Жан-Жак (1993). Да ли је обнова наука и уметности допринела поправљању морала. У: Ж.-Ж. Русо, *Друшѣивени уѣовор / О ѿореклу и основама неједнакости међу људима / Расѣрава о наукама и уметностима*. Београд: „Филип Вишњић”, стр. 185–208.
- Холбах, Пол (1950). *Сисѣм ѿприроде или о законима физичкоѣ и моралноѣ светѣа*. Београд: Просвета.
- Шестов, Лав (1996). *Аѿѿѿеоза искорењености: ѿокуцај недоѣмайскоѣ мишѣења*. Подгорица: ЦИД.

- Adorno, Theodor W. (1973). *Philosophische Terminologie: zur Einleitung*, Band 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, Theodor W. (1997a). Wozu noch Philosophie, in: *Eingriffe. Neuen kritische Modelle*. Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften, Band 10.2, Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 459–473.
- Adorno, Theodor W. (1997b). Über epische Naivität, in: *Noten zur Literatur*; Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften, Band 11, Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 34–40.
- Baker, Keith (1990). *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beales, Derek (2005). *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*. London: Taurus.
- Becker, Carl (1932). *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*. New Haven: Yale University Press.
- Bruford, Walter Horace (1975). *German Tradition of Self-Cultivation. Bildung from Humboldt to Thomas Mann*. London: Cambridge University Press.
- Bürmann, Ilse, Monika Fiebert & Petra Korte, yp. (2000). *Zeitalter der Aufklärung, Zeitalter der Pädagogik. Zu den Ambivalenzen einer Epoche*. Münster: LIT.
- Condorcet, Jean-Antoine-Nicolas de Caritat, marquis de (1970). *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Paris: Vrin.
- Dalamber, Žan (1955). *Uvodna rasprava u Enciklopediju*. Beograd: Kultura.
- Deleuze, Gilles (1977). Nomad Thought, in *The New Nietzsche: Contemporary Styles of Interpretation*, D. Allison (ed.) New York: Dell, pp. 142–149.
- Diderot, Denis (1875–1877). Réfutation suivie de l'ouvrage d'Helvétius intitulé l'Homme, in: *Oeuvres complètes de Diderot*, tom 2, J. Assézat & M. Tourneux (eds.) Paris: Garnier, pp. 263–456.
- Dobrijević, Aleksandar & Predrag Krstić (2013). Self-Education and University, *Synthesis Philosophica*, Vol. 28, No. 1–2, pp. 83–96.
- Dumont, Louis (1991). *Homo aequalis II. L'idéologie allemande: France-Allemagne et retour*, Paris: Gallimard.
- Gay, Peter (1966–1969). *The Enlightenment: An Interpretation*, tom 1. New York: Knopf.
- Habermas, Jürgen (1982). Čemu još filozofija, u: *Čemu još filozofija*, ur. Josip Brkić, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, str. 59–71.
- Hellmuth, Eckhart (1982). Aufklärung und Pressefreiheit: Zur Debatte der Berliner Mittwochsgesellschaft während der Jahre 1783 und 1784, *Zeitschrift für historisches Forschung*, Vol. 9, pp. 315–345.
- Helvétius Claude-Adrien (1978). *O duhu*. Zagreb: Naprijed.
- Helvétius, Claude-Adrien (1791). *De l'homme*, Oeuvres philosophiques, tom 2. Londres: bez oznake izdavača.
- Jeger, Verner (1991). *Paideia. Oblikovanje grčkog čoveka*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Kant, Immanuel (1968a). *Der Streit der Fakultäten*. Kants gesammelten Schriften, tom 7. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kant, Immanuel (1968b). Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?, in: *Kants gesammelten Schriften*, tom 8. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 35–42.
- Kant, Immanuel (1968c). *Pädagogik*, Kants gesammelten Schriften, Band 9, Berlin: Walter de Gruyter.
- Kant, Immanuel (1968d). *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Kants gesammelten Schriften, Band 7. Berlin: Walter de Gruyter.
- Keller, Ludwig (1896). Die Berliner Mittwochs-Gesellschaft. Ein Beitrag zur Geschichte der Geistesentwicklung Preußens am Ausgang des 18. Jahrhunderts, *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft*, Vol. 5, No. 3–4, pp. 67–94.
- Koselleck, Reinhart (1985a). *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Cambridge: MIT Press.

- Koselleck, Reinhart (2002). On the Anthropological and Semantic Structure of Bildung, in: R. Koselleck, *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, Stanford University Press, pp. 170–207.
- La Mettrie, Julien Offray de (1796a), *Système d'Epicure*, in: *Oeuvres philosophiques de La Mettrie*, tom 2. Berlin: Charles Tutot, pp. 1–48.
- La Mettrie, Julien Offray de (1796b). Anti-Senèque, ou Discours sur le bonheur, in: *Oeuvres philosophiques de La Mettrie*, tom 2. Berlin: Charles Tutot, pp. 139–231.
- Lametri, Žilijem Ofre de (1955). *Čovek mašina*. Beograd: Kultura.
- Liessmann, Konrad Paul (2008). *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*. Zagreb: Jasenski i Turk.
- März, Fritz (1993). *Macht oder Ohnmacht des Erziehers? Vom pädagogischen Optimisten, Pessimisten, Realisten*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt.
- Melton, James van Horn (2002). *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Montaigne, Michael de (1959). *In Defence of Raymond Sebond*. New York: Ungar.
- Nedeljković, Dušan (1961). *Lametri*. Zagreb: Naprijed.
- Nietzsche, Friedrich (1967). *Jenseits von Gut und Böse*, Werke: Kritische Gesamtausgabe, tom 6/2. Berlin: Walter de Gruyter.
- Pejović, Danilo (1978). *Francuska prosvetiteljska filozofija*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Platon (1983). *Država*. Beograd: BIGZ.
- Platon (1990). *Zakoni / Epinomis*. Beograd: BIGZ.
- Plutarch (1927). De liberis educandis, in: Plutarch, *Moralia*. Loeb Classical Library, Vol. 1. Cambridge: Harvard University Press, pp. 3–69.
- Pöggeler, Franz (1993). *Macht und Ohnmacht der Pädagogik*. München: Olzog.
- Reed, T. J. (1990). Talking to Tyrants: Dialogues with Power in Eighteenth-Century Germany. *Historical Journal*, Vol. 33, No. 1, pp. 63–79.
- Sen-Žist, Luj-Antoan (1987). *Republikanske ustanove*. Beograd: „Filip Višnjić”.
- Stricklen, Charles (1971). The Philosopher's Political Mission: The Creation of an Idea, 1750–1789. *Studies in Voltaire and the Eighteenth Century*, Vol. 86, pp. 137–228.
- Šestov, Lav Isaković, (1990). *Atina i Jerusalem*. Titograd: CID.
- Talmon, Jacob (1955). *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Secker and Warburg.
- Thomas, Keith (1971). *Religion and the Decline of Magic*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Velicu, Adrian (2010). *Civic Catechisms and Reason in the French Revolution*. Farnham: Ashgate.
- Vierhaus, Rudolf (1972). Bildung, in: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland Geschichtliche Grundbegriffe*, Band 1, O. Brunner, W. Conze & R. Koselleck (eds.) Stuttgart: KlettCotta, pp. 508–551.
- Voltaire (1993a). *Dictionnaire philosophique. Œuvres complètes*, tom 19. Paris: Gallimard.
- Voltaire (1993b). *Correspondance. Œuvres complètes*, tom 47. Paris: Gallimard.
- Zerzan, John (ed.) (2005). *Against Civilization: Readings and Reflections*. Los Angeles: Feral House.

WHY STILL EDUCATION?

PREDRAG KRSTIĆ

University of Belgrade, Institute for philosophy and social theory
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
krstic@instifdt.bg.ac.rs

SUMMARY: This paper focuses on a few simple questions that fundamentally challenge the idea of education, as well as its modern realization. The suggestion is that, within the undividedly accepted educational strategy of the West, there are still unsuspected costs and smuggled dilemmas. They then burden the contemporary disputes over education at a lower level of generality: general or vocational, culturally determined or universal, standardized or deregulated, uniform or plural, privileged or available to all, elite or “open” education, and so on. We believe that such thorough clearing up of conceptual field would point to those presumed purposes, functions, and outcomes of education which make its investments seem constantly unsatisfactory, and education itself appears chronically in crisis.

KEYWORDS: education, enlightenment, knowledge, social control, cultivation, will to truth

ЗАШТО СЕ ОД СРБИЈЕ ТРАЖИ ДА ПРИЗНА КОСОВО ИЛИ УПОРЕДНИ ПРИМЕРИ БАНГЛАДЕША И ТУРСКЕ РЕПУБЛИКЕ СЕВЕРНИ КИПАР

ДЕЈАН МИРОВИЋ

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица, Правни факултет
Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, Србија
mirovici@yubc.net

САЖЕТАК: У контексту међународног јавног права и односа начела територијалног интегритета и права на самоопредељење, независност Косова никада неће бити легална ако је не призна Србија. На такав закључак указују примери насилне сецесије Бангладеша и Турске Републике Северни Кипар. Зато Србија има право да пресудно одлучује о независности Косова и Метохије упркос потписивању Бриселског споразума и признању независности тзв. Косова од стране око 100 држава чланица УН.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: самоопредељење, Србија, сецесија, интегритет, Косово и Метохија, Бангладеш, Кипар, међународно јавно право

ОДНОС НАЧЕЛА ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ИНТЕГРИТЕТА И ПРАВА НА САМООПРЕДЕЉЕЊЕ

Још у време Бечког конгреса 1815. године велике силе су створиле неку врсту претече данашњег Савета безбедности УН. Основни циљ тог савеза или удруживања великих сила на Бечком конгресу (Русије, Велике Британије, Пруске и Аустрије) било је очување граница у Европи и гарантовање територијалног интегритета држава након слома Наполеонове Француске. Такав систем у Европи трајао је све до Кримског рата (1853–1856) када су Аустрија и Велика Британија искористиле ревизионизам Наполеона III за војни обрачун с Русијом (Наполеон III се нешто касније окренуо и против Аустрије и њеног територијалног интегритета стварајући нову државу, Италију¹). Коначно, начело територијалног интегритета био је и правни фундамент или основ Версајског уговора о миру из 1919. године².

¹ Видети више о томе у: [Палеолог 1938] и [Лекић 2011].

² Више о томе у: [Ле Фир 2010: 488].

Начело територијалног интегритета у модерном међународном јавном праву дефинише се у Повељи УН. У члану 2, ставу 4 забрањује се употреба оружане силе (или претње) против интегритета једне државе³. Из тога логично следи (ако се примени систематско и логичко тумачење) да територијалног интегритета и политичке независности не може бити ако не постоји суверенитет једне државе над одређеном територијом. С друге стране, сама сувереност може се дефинисати као врховна власт над једном територијом (или као власт изнад које не постоји ниједна друга).

Начело територијалног интегритета (и политичке независности) је гарантовано и у Завршном акту Конференције о безбедности и сарадњи одржане у Хелсинкију 1975. године (у даљем тексту КЕБС). Прецизније, у четвртном начелу КЕБС-а захтева се од држава чланица да поштују члан 2 Повеље УН који гарантује територијалну целовитост и политичку независност држава. Затим у четвртном начелу КЕБС користи израз „јединство” државе (и истиче се да се неће признати насилна окупација једне територије). Такође, КЕБС гарантује и суверенитет држава и повезује га с територијалним интегритетом и врховном политичком влашћу над неком територијом.

Нема сумње да Повеља УН из 1945. године и Завршни акт КЕБС-а спадају у основне изворе модерног међународног јавног права⁴. Зато регулисање и гарантовање територијалног интегритета (суверености и политичке независности) има првенство над правом на самоопредељење народа.

Прецизније, начело самоопредељења има много мању правну снагу у модерном међународном праву иако је „на историјску сцену” ступило још за време Америчке и Француске револуције у 18. веку. Ипак, оно је у универзалном међународном праву дефинитивно потврђено тек када је амерички председник објавио 14 тачака (тачније у говору који је амерички председник Вилсон одржао пред оба дома Конгреса у јануару 1918. године⁵). Вилсон у 14 тачака захтева слободу самоопредељења за народе унутар поражене Аустроугарске, за нетурске народе у Турској и коначно за Пољацима на територији бивше царске Русије⁶. Дакле, самоопредељење народа

³ Нема сумње да је Повеља УН најзначајнији извор међународног јавног права и да се може упоређивати с уставом у унутрашњем праву; видети о томе више у: [Крећа 2012: 526].

⁴ Без обзира на историјски контекст у којем су донети и који је био условљен тадашњом поделом света; уосталом о томе пише и један од твораца КЕБС-а амерички државни секретар Кисинџер. Видети више у: [Kisindžer 1999: 652].

⁵ Вилсон је 14 тачака објавио под снажним утиском Бољшевичке револуције која се одиграла неколико месеци раније крајем 1917. године. Зато се већ у 1. тачки говори о укидању тајних договора (бољшевици су то већ урадили с тајним уговорима царске Русије). Али 14 тачака је било донето и у години када је завршен Први светски рат или око 10 месеци пре примирја. О историји Пољске унутар Русије видети више у: [Оболенски и Оти 2003].

⁶ The people of Austria-Hungary, whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured, should be accorded the freest opportunity to autonomous development... The Turkish portion of the present Ottoman Empire should be assured a secure sovereignty, but the other nationalities which are now under Turkish rule should be assured an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development... An independent Polish state should be erected which should include the territories inhabited by indisputably Polish populations, which should be assured a free and secure access to the sea, and whose political and economic independence and territorial integrity should be guaranteed by international covenant.

у Вилсонових 14 тачака односи се на конкретне случајеве као што су Аустроугарска и Турска и бивша царска Русија. Оно без сумње, по Вилсону, није универзални принцип. Доказ за то је тачка 5 у којој се не даје слобода самоопредељења народима у колонијама Запада. Коначно, у последњој тачки наводи се и важност поштовања начела територијалног интегритета и захтева да се формира међународна организација (Друштво народа) која ће гарантовати то начело: „Мора се основати опште удружење земаља на основу конкретних споразума у циљу давања узајамних гаранција о политичкој независности и територијалном интегритету како великих тако и малих држава”, истиче Вилсон.

Дакле, Вилсонових 14 тачака, у суштини, гарантују само Пољској апсолутно и неограничено право на екстерно самоопредељење (у односу на Русију). С друге стране, само условно, даје се право на самоопредељење и народима у Аустроугарској и Турској. Коначно, самоопредељење народа у колонијама је још рестриктивније и зависи од западних метропола.

Међутим, постоји и *suī generis* у том периоду развоја права на самоопредељење. То је Балфурова декларација из 1917. године у којој се захтева „национални дом” за Јевреје у Турској (Палестини)⁷.

Коначно, и у модерном (и позитивном) међународном праву у Повељи УН прописује се у члану 1 да народи имају право на самоопредељење⁸.

⁷ Посебно је питање да ли се у писму британског министра иностраних послова мишљило на аутономију или унутрашње самоопредељење или је национални дом у суштини био синоним за екстерно самоопредељење. Британски министар иностраних послова лорд Балфур је 3.11.1917. године објавио документ о Палестини. У њему пише: „Влада Његовог Величанства са симпатијама гледа на успостављање националног дома у Палестини за јеврејски народ и употребиће сва средства за остваривање тог циља” (Документ је упућен олигарху Ротшилду). Објављивање тог документа узима се као почетак стварања Израела. На пример, бивши израелски премијер, Голда Меир сматрала је да је од тада „егзил завршен”. Подршку Балфуровој декларацији дали су и тадашњи британски премијер Лојд Џорџ као и Винстон Черчил. Лојд Џорџ је изјавио да је „ционизам важнији него жеље и предрасуде 700.000 Арапа који данас настанују ту прастару земљу”, а Черчил је отишао још даље од свог премијера у антиарапским изјавама (данас би се то назвало „говор мржње”): „Арапи су дошли у подручје након Јевреја, њихове су га велике исламске хорде уништиле, претвориле у пустињу... где Арапи дођу често је пустиња”. Говор мржње тадашњих највиших британских званичника ипак не даје одговор на питање зашто је Британија одлучила да подржи формирање јеврејске државе. Балфурова декларација донета је 1917. године, за време Првог светског рата и зато је веома тешко објаснити како је могуће да су у том тренутку приоритети британске политике били циљеви ционистичког покрета а не крвави рат који се одвијао у Европи. Није јасно ни зашто слична декларација није издата и за друге народе који тада нису имали своју државу. Над Јерменима је управо тада извршен геноцид и то од Британији непријатељске Турске (Јерменске жртве су биле огромне). Такође, на крају Првог светског рата у Палестини је живело 700.000 Арапа и само 60.000 Јевреја. У читавом блискоисточном региону (без Египта) процењивало се да је живело преко 10 милиона Арапа. Такође, за разлику од Арапа, било је веома мало Јевреја који нису били досељеници. Када је почео процес насељавања 1882. године, укупно је било само 24.000 Јевреја у Палестини. Око 50.000 је дошло из разних крајева света у периоду између 1882. и 1914. године. Видети више о томе у: [Булајић 1988; 202; Ovendale 1999: 9; Eginter 1996: 454; *Vojna enciklopedija*, knjiga 8, 1974: 616].

⁸ У оригиналном тексту Повеље УН донете 1945. године у Сан Франциску на енглеском пише: „To develop friendly relations among nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples, and to take other appropriate measures to strengthen universal peace.” Више о томе у: [Ракић 2008: 45–61]. Међутим, уношење тог начела треба тумачити у историјском контексту у којем је донета Повеља УН 1945. године. Пре свега, на

Међутим, сама та чињеница показује да се начело самоопредељења народа односило пре свега на афричке и азијске народе који су те 1945. године када је донета Повеља УН били под колонијалном управом западних држава. У том контексту треба тумачити и право на самоопредељење које се гарантује у Међународном пакту о грађанским и политичким правима из 1966. године (јер процес деколонизације ни тада још није био завршен).

ПРИМЕРИ НАСИЛНЕ СЕЦЕСИЈЕ ТУРСКЕ РЕПУБЛИКЕ СЕВЕРНИ КИПАР И БАНГЛАДЕША

Право на самоопредељење треба разликовати од појма сецесије. Сецесија се не може поистоветити с екстерним самоопредељењем. Прецизније, сецесија као одвајање делова територије од матице увек је недозвољена и у супротности је с међународним јавним правом јер се врши против воље централних власти. С друге стране, екстерно самоопредељење или (различито од интерног самоопредељења као врсте аутономије) одвајање једног народа и територије од матице, може бити у сагласности с међународним правом. На пример, такав пример је споразумно раздвајање Словачке од централних власти у Прагу 1993. године.

С друге стране, пример нелегалне сецесије је свакако проглашење независности такозване државе Косово 2008. године.

Међутим, поставља се и питање да ли сецесија одређеног дела територије може бити накнадно призната од УН?

Одговор се мора заснивати и на потпитању да ли се радило о насилној или мирној сецесији. У случају да се радило о оружаном сукобу, свакако је ситуација још сложенија за разматрање с аспекта међународног јавног права.

У том контексту, у међународном јавном праву често се наводи случај насилне сецесије Северног Кипра из 1974. године. Хронологија догађаја из 1974. године показује да је непосредан повод за турску инвазију на Кипар био преврат у Никозији који је организовала хунта из Атине. Тачније, уверена у подршку САД⁹ војна хунта из Атине је 15. 7. 1974. године свргнула с власти председника Кипра, архиепископа Макариоса. Већ 20. јуна 1974. године Турска је (САД су биле обавештене да ће доћи до напада, признаје Кисинџер у мемоарима) искрцала своје војне снаге на Кипар. Турци су убрзо освојили читав северни део острва. Два месеца касније, у августу 1974. године Турска крши успостављено примирје, и осваја још већи део острва, укључујући и луке где је грчко становништво било у већини¹⁰.

уношењу начела самоопредељења народа у Повељу УН инсистирао је СССР. Западне државе су се томе противиле.

⁹ „Хунта је водила рачуна да ничим не изазива америчке покровитеље и да верно извршава своје обавезе према НАТО” [Клог 2000: 163]. Овај проамерички режим је у новембру 1973. године масакрирао студенте атинске Политехничке академије који су демонстрирали. Тај догађај је узрок формирања терористичке организације „17. новембар”, која је деценијама после тога вршила терористичке акције против САД, Велике Британије и НАТО.

¹⁰ [Kisindžer 2000: 227]. Кисинџер покушава да објасни инвазију као „случајност”, иако каже да га је турски премијер претходно обавестио о њој. После окупације Северног Кипра у Грчкој и на Кипру долази до великог антиамеричког огорчења. Војна хунта је обобремена с власти у Грчкој, а на острву избијају демонстрације. Британски историчар Ричард

Турске снаге протерују око 200.000 Грка са северног дела острва. Након тога, Кипар је фактички подељен на два дела између којих су постављане мировне трупе УН. Или, данас од укупне површине острва на турски део отпада 3.335 km² (или око 36%) што је два пута више од турског удела у становништву.

Међутим, централне власти у Никозији (интересантно, и сецесионисти са северног дела формално тврде да је њихова престоница Никозија иако је у пракси то град Керинеја) никада нису признале насилну сецесију северног дела острва. Напротив, одбијале су чак и планове о поновном уједињењу који не би предвиђали повратак избеглица и одлазак турских војника. (На пример, пред улазак у ЕУ 2004. године Никозија је одбацила амерички план о уједињењу острва)¹¹. Зато насилну сецесију северног дела острва никада нису признале УН. Такозвану Турску Републику Северни Кипар (око 300.000 становника, од тога је велик број досељен из Турске) данас не признаје ниједна држава осим Турске и Пакистана¹².

Исте 1974. године када је дошло до насилне сецесије Турске Републике Северни Кипар, држава Бангладеш је примљена у УН (Ова држава налази се на другом крају планете, на територији која обухвата историјску област Бенгал и излази на Бенгалски залив или североисточни део Индијског океана.)

Хронологија показује да је, након укидања британске колонијалне власти, Бенгал 1947. године подељен на западни део који је припао Индији и источни део који је припао Пакистану (Исламабад је 1955. године променио име провинције из Источни Бенгал у Источни Пакистан). Међутим,

Клог пише: „На самом Кипру, трауматично искуство турске најезде, бекство скоро 200.000 грчких избеглица на југ острва и општи утисак да су САД током кризе „нагињале“ на турску страну, изазвали су жестоке демонстрације у којима је убијен амерички амбасадор. У Грчкој, Караманлис је брзо реаговао на талас противамеричког расположења, покренут колико одсуством воље узастопних америчких администрација да се учини нешто како би се обуздао Турска и њиховим благонаклоним ставом према војном режиму, доводећи у питање будућност америчких база и претећи повлачењем Грчке из војног крила НАТО”. Видети више у: [Клог 2000: 174]. „Искуство диктатуре и кипарске несреће нарушило је поверење у антикомунистичке, проамеричке и пронатовске крилатице 50-их и 60-их година”.

¹¹ Пред улазак грчког дела острва у ЕУ (мај 2004. године), САД и Велика Британија поново заузимају протурску позицију. Вашингтон и Лондон покушавају да кроз УН, наметну план о поновном „уједињењу” острва. План је био толико наклоњен турској страни, да је било извесно да ће га Грци одбацили и пре расписивања референдума (Наравно, Турци су прихватили план, за њега је гласало 65% турских гласача, а Грци су га одбацили са 76% гласова против). Тенетов колега из америчке администрације Ричард Бауер тада је у ултимативном тону поручио Грцима да бољег плана неће бити и да треба то што пре да схвате. За кипарске Турке Бауер је имао поруку сасвим другачије садржине. У име Стејт Департамента им је обећао да ће САД наставити да помажу и „подржавају” северни део острва. Бауер је био толико агресиван у заступању протурских ставова да је пре референдума четири пута подржао захтеве муслиманског дела острва.

Грци су последњу верзију плана од 9.900 страница добили само дан пред одржавање референдума (Овакав начин презентирања предлога подсећа на преговоре у Рамбујеу 1999. године). „Уједињење” Кипра по америчком сценарију требало је да легализује присуство турских трупа (око 40.000 војника) и 120.000 досељеника из Турске. Да су кипарски Грци прихватили овај амерички план, поставило би се и питање континуитета кипарске државе.

¹² Турска Република Северни Кипар има статус посматрача у Организацији исламске сарадње. О кризи на Кипру видети више у: [Kisindžer 2000: 205].

1971. године избија побуна у Источном Пакистану против централних власти (није постојала копнена веза између Западног и Источног Пакистана него је између њих била индијска територија дужине од око 1.400 км) изазвана и бруталним и крвавим акцијама пакистанске војске (такозваним Бангладешким геноцидом из марта 1971) и непризнавањем резултата избора на којима је победила Авами лига¹³. Кисинџер иронично наводи у мемоарима да је Исламабад тада покушао да с мање од 40.000 војника успостави војну власт над 75 милиона становника¹⁴.

Након што је пакистанска војска протерала око осам милиона људи у Индију, Њу Делхи (подржан од СССР с којим је потписао Уговор о пријатељству у септембру 1971) улази у рат у новембру 1971. године. Након две недеље борби Индија и сецесионисти из Бангладеша убедљиво побеђују пакистанску војску. Затим се проглашава држава Бангладеш (данас око 150 милиона људи, главни град је Дака).

Након завршетка рата, Бангладеш уз дипломатску помоћ Индије и СССР признаје око 100 држава. С друге стране, Пакистан уз помоћ Кине (први вето који је комунистичка Кина уложила у СБ УН је био онај поводом Бангладеша) и Саудијске Арабије покушава да спречи чланство Бангладеша у УН (Пакистан напушта и чланство у Комонвелту због признања Бангладеша 1972. године). Међутим, САД у том периоду напуштају свог савезника Пакистан и признају Бангладеш (Кисинџер то објашњава чињеницом да је „Индија много већа, има четири или пет пута више становника”) иако су те две државе имале споразум о помоћи из 1959. године¹⁵.

У том смислу и Пакистан 1974. у фебруару признаје Бангладеш (Пакистански премијер Зулфикар Али Буто посећује Бангладеш 1974. године а године 1976. успостављају се дипломатски односи)¹⁶. Заузврат, Бангладеш преузима половину пакистанског спољног дуга а Индија ослобађа око 90.000 пакистанских војника из заробљеништва и повлачи се са око 13.000 квадратних километара територије коју је заузела у Западном Пакистану¹⁷.

¹³ Не зна се тачно колико је људи погинуло, између 30.000 и 3 милиона, међутим треба бити опрезан у тим проценама. У сваком случају није реч само о верском сукобу, јер су муслимани већина у Бангладешу и Пакистану. Видети више о Бангладешу и рату у: [Kisindžer 1981: 58–135]. Кисинџер наводи и да је реч о јединственом случају сецесије јер нема копнене везе с матицом и да је Вашингтон прихватио аутономију као неизбежност а независност као могућност.

¹⁴ [Kisindžer 1981: 68]. Такође и да потисне Авами лигу и ухапси њеног лидера шеика Рахмана. Основни циљ лиге била је децентрализација, јер су они исто као и Муслиманска лига у Пакистану били муслиманска организација.

¹⁵ [Kisindžer 1981: 64]. За време рата САД шаљу носаче авиона у Бенгалски залив јер као што Кисинџер наводи у питању није био Бангладеш него опстанак Западног Пакистана и Кине ако се Москва умеша у рат на страни Индије (којој је Пекинг претио). СССР одговара слањем нуклеарних подморница које су имале задатак да униште америчку флоту. Ипак, тензије се смирују. Видети више о Бангладешу и рату у: [Kisindžer 1981: 58–135]. Кисинџер сматра да је између Бенгала и Пакистана била само једна веза, ислам.

¹⁶ Исламабад неколико година касније поклања и авионе Даки покушавајући да смањи индијски утицај.

¹⁷ Србија отплаћује косовски дуг ММФ и Светској банци од 2002. до 2008. године у износу од око 300 милиона долара а само у 2008. око 90 милиона долара.

Такви узајамни уступци „отварају врата” за чланство Бангладеша у УН. СБ УН у јуну 1974. Резолуцијом 351 препоручује Генералној скупштини УН да прими Бангладеш у чланство¹⁸ (Бангладеш се обраћа ГС УН са захтевом за чланство). ГС УН прихвата ту препоруку и 17. септембра 1974. Бангладеш постаје чланица УН¹⁹.

ПРИЗНАТА ОД СТРАНЕ УН СЕЦЕСИЈА БАНГЛАДЕША КАО ОПРАВДАЊЕ ЗА ПРИЗНАЊЕ НЕЗАВИСНОСТИ КОСОВА

Након (и непосредно пре) агресије НАТО на СРЈ која је извршена без дозволе УН у западној правној науци је настао читав низ „оправдавајућих” теорија (Бранко Ракић их назива „правном акробатиком” а судија Међународног суда правде Миленко Крећа „постмодернистичком теоријом”)²⁰. Прецизније, требало је некако оправдати агресију НАТО (која је извршена противно Повељи УН) и сецесију Косова. Нешто касније те теорије послужиле су и као „правни основ” за признање Косова²¹. На пример, познати професор међународног права с Кембрица (изабран за сталног судију МСП у новембру 2014. године) Џејмс Крофорд износи: „Ако међународно право не даје никакво право на једнострану сецесију изван колонијалног контекста по мом мишљењу оно то не чини – онда је једини начин на који нека целина може једнострано да се отцепи примена традиционалног средства које се састоји у победи у рату за независност – као што је Бангладеш учинио 1970–71. уз помоћ Индије...”²².

На основу овакве проблематичне и прешироко постављене аналогije Крофорд је заступао и став да је Декларација о независности Косова наводно у складу с међународним правом. Такав став је износио и 2008–2010. године као представник Велике Британије пред Међународним судом правде.

На пример, у наступу пред МСП Крофорд је 10. децембра 2009. године тврдио да СБ УН има наводно неутралан став према независности Косова само зато што није могло бити договора међу великим силама о осуди Декларације независности. (Дакле, за њега Резолуција 1244 СБ УН као да не постоји)²³. Затим је заступао такозвану агностичку теорију о

¹⁸ http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/351%281974%29. Без гласања усвојена Резолуција Иначе за време сукоба, САД су искористиле Резолуцију Уједињени за мир да у ГС гласају против Индије и СССР. Резултат је био 100 према 11.

¹⁹ Видети више о односима Пакистана и Бангладеша на: <http://newsweekpakistan.com/how-we-shortchanged-bangladesh/>

²⁰ Видети више у: [Ракић 2008] и [Крећа 2012].

²¹ О припремама за процес признања такозване државе Косово види [Кнежевић 2006]. Кнежевић наводи да је у суштини напад на СРЈ једна врста обнове колонијализма. Ова теза је врло интересантна јер руши западне правне теорије о самоопредељењу Косова. Кнежевић сматра да само Србија може да преда Косово и супротне теорије у Србији назива правним нихилизмом.

²² Крофордов извештај о унилателарној сецесији упућен Влади Канаде поводом случаја Квебека 1997. године, према: [Ракић 2009: 95]. Видети и текст из 1998. године овог Аустралијанца који предаје на Кембрицу [Crawford 1998: 85–117].

²³ Према РТС од 10. децембра 2009. године: „Други британски заступник, Џејмс Крофорд, упозорио је да је ’обмањујући’ приступ Србије, која би, по његовим речима, желела да суд оцени легалност декларације, занемарујући догађаје који су до ње довели. Међународно право

праву народа на самоопредељење према којој међународно право уопште нема никакав однос према сецесији (дакле у овој постмодернистичкој теорији нема више начела територијалног интегритета али ни права на самоопредељење него само закона просте силе). Дакле, према Крофорду сецесија се признаје само ако успе оружана борба (зато је важан случај Бангладеша). На основу тога он закључује да је косовска сецесија „успела” и да је зато треба признати.

ЗАКЉУЧАК

Када се претходни ставови имају у виду постаје јасно зашто западне државе тако упорно траже од Београда да и формално призна такозвано државу Косово. Тачније, није довољно било прихватање Еулекса и потписивање Бриселског споразума од стране Београда да би се заокружила независност Косова. Упоредни пример сецесије Турске Републике Северни Кипар и Бангладеша то јасно показују. Никозија 40 година од сецесије северног дела острва није признала Турску Републику Северни Кипар. Зато та сецесионистичка творевина није данас чланица УН. Њена независност с аспекта међународног права није заокружена (и далеко је од перфектне) и то је чињеница која се не може оспорити и поред фактичке турске окупације северног дела острва.

С друге стране, Пакистан је признао независност Бангладеша и неповратно изгубио половину становништва и државе. Заузврат му је отписана половина тадашњих спољашњих дугова и ослобођено је око 90.000 заробљеника и 13.000 квадратних километара територије коју је Индија контролисала у западном делу Пакистана.

Међутим, чак када би и следила пример Пакистана, Србији се не нуди ништа слично ради признања независности Косова. Дугове Косова према ММФ и Светској банци већ годинама плаћа Србија (Београд је пристао на такав однос). Такође, ако би признала независност Косова Србија би изгубила око 100.000 својих сународника који живе на тој територији као и 1.200 квадратних километара територије на северу Косова које фактички не контролише Приштина, јер без сумње за Приштину на северу Косова важи *nuda potestas* (Милош Кнежевић користи израз празна сувереност или *nuda potestas* када описује суверенитет којем недостаје простор деловања) [Кнежевић 2006: 173].

У том контексту, јасно је да је начело територијалног интегритета још увек јаче у међународном јавном праву од права на самоопредељење народа. Постмодернистичке теорије попут оне које заступа Крофорд имају циљ да сакрију ту чињеницу (која је неповољна за оне државе које највише крше интегритет држава). Уосталом, и сам Крофорд признаје да је једина

не фаворизује, али ни не забрањује право народа на самоопредељење и сецесију, после унутрашњих сукоба, што је потврдио и 'неутралан став' главних органа УН – генералног секретара и Савета безбедности – о декларацији о независности Косова, тврдио је Крофорд. Оцену да је декларација легална Крофорд је поткрепио и чињеницом да су 63 земље признале независност Косова, подвлачећи да „признања, а не декларација, чине државност“.

успешна оружана сецесија с аспекта међународног јавног права она коју је извршио Бангладеш. Али он, очигледно из политичких разлога, прећућује да је сецесија успела зато што су Индија и сецесионисти поразили пакистанску војску. Она је успела тек када је је Пакистан признао Бангладеш. С друге стране, кипарски Грци су доживели такође војни пораз 1974. године од стране сецесиониста и Турске. Али они никада нису признали Турску Републику Северни Кипар. Зато та сецесија није успешна и чак ни острашћени Крофорд не усуђује се да отворено заступа такву бесмислицу.

Због тога се може закључити да су кључеви независности такозваног Косова још увек у рукама Београда. Зато су и толико упорна настојања и непринципијелни притисци са запада да се и формално призна Косово. С друге стране, пример Кипра показује како се (применом начела територијалног интегритета) треба супротставити у оквиру међународног јавног права тим настојањима. Међутим, ако се Србија у будућности определи за приступ као Пакистан поводом сецесије Бангладеша, Косово ће бити неповратно изгубљено и то у тренутку када је јасно да се поново мења однос великих сила у свету. Зато би такав евентуални приступ Србије био не само исхитрен и погрешан него и апсурдан.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Клог, Ричард (2000). *Историја Грчке новог доба*, Београд: Сlio.
 Кнежевић, Милош (2006). *Ошмица Косова*, Београд: Институт за политичке студије.
 Крећа, Миленко (2012). *Међународно јавно право*, Београд: Правни факултет.
 Ле Фир, Луј (2010). *Међународно јавно право*, Београд: Правни факултет.
 Лекић, Миодраг (2011). *Историја Италије*, Подгорица: Вијести.
 Оболенски, Димитриј и Роберт Оти (2003). *Историја Русије*, Београд: Клио.
 Палеолог, Морис (1938). *Кавур*, Београд: Српска књижевна задруга.
 Ракић, Бранко (2008). *Србија пред Међународним судом*, Београд: Правни факултет.

- Bulajić, Milan (1988). *Povratak Židova u zemlju Izraelovu*, Globus, Zagreb.
 Crawford, James (1998). *State Practice and International Law in Relation to Secession* *British Yearbook of International Law*, Vol. 69, № 1.
 Etinger, Šarl (1996). *Istorija jevrejskog naroda*, Ginko, Beograd.
 Kisindžer, Henri (1981). *Memoari*, Mladost, Zagreb.
 Kisindžer, Henri (1999). *Diplomatija*, Verzal press, Beograd.
 Kisindžer, Henri (2000). *Godine obnove*, BMG, Beograd.
 Ovendale, Ritchie (1999). *The Origins of the Arab–Israeli wars*, Longman, London.
Vojna enciklopedija (1974). Tom: VIII Vojnoizdavački zavod, Beograd.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- <http://newsweekpakistan.com/how-we-shortchanged-bangladesh/>
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/351%281974%29

WHY SERBIA IS ASKED TO RECOGNIZE KOSOVO WITH COMPARATIVE EXAMPLES OF BANGLADESH AND TURKISH REPUBLIC OF NORTHERN CYPRUS

by

DEJAN MIROVIĆ

University of Priština – Kosovska Mitrovica, Faculty of Law
Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia
mirovici@yubc.net

SUMMARY: In the context of public international law and relations between principles of territorial integrity and right to self-determination, independence of Kosovo will never be legal if it is not recognized by Serbia. This can be concluded from the examples of violent secession of Bangladesh and Turkish Republic of Northern Cyprus. That is why Serbia still has a right to decide about the independence of Kosovo and Metohija despite signing Brussels Agreement and the fact that 100 UN member states recognized Kosovo as an independent state. Forty years after the secession of northern part of the island, Nicosia has not recognized Turkish republic of Northern Cyprus, which caused that this secessionist creation does not become a member of the UN. Its independence is not full from the perspective of international law, and this fact that cannot be disputed in spite of the factual occupation of the northern part of island by Turkey.

On the other side, Pakistan recognized the independence of Bangladesh and forever lost half of its population and state territory. In return, half of its foreign debt was written off, 90,000 prisoners were released and 13,000 square kilometers of territory in western part of Pakistan, controlled by India, were returned. However, no one is offering anything similar to Serbia to recognize the independence of Kosovo. Debts of Kosovo towards IMF and World Bank are paid by Serbia. In addition, if Serbia recognized the independence of Kosovo, Serbia would lose about 100,000 Serbs living on that territory and about 1,200 square kilometers of territory in the northern part of Kosovo which is not controlled by Priština. In that context, it is clear that principles of territorial integrity are still stronger in international law than right to self-determination.

Postmodernist theories have a goal to hide that fact. Key of the independence of so-called “Kosovo” is still in hands of Belgrade. That is why there are so many persistent attempts and strong pressures from the West to recognize the independence of “Kosovo”. Example of Cyprus shows how to resist those attempts within the framework of public international law (by applying the principles of territorial integrity). However, if in the future Serbia chooses the same approach as Pakistan in the case of Bangladesh, Kosovo will be lost forever. At that moment, it would be clear that the relations of great powers in the world have changed.

KEYWORDS: self-determination, Serbia, secession, integrity, Kosovo and Metohija, Bangladesh, Cyprus, public international law

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА: ЊЕНО ТЕОРИЈСКО УТЕМЕЉЕЊЕ И ЊЕНЕ ПРОТИВРЕЧНОСТИ

ВЛАДИМИР ЦАМИЋ

Универзитет Сингидунум
Данијелова 32, 11000 Београд, Србија
vdzamic@singidunum.ac.rs

САЖЕТАК: Глобализација је један од кључних појмова савремених друштвених наука. Иако, у рудиментарном облику, постоји готово откад постоји савремено људско друштво, интересовање науке за глобализацију најинтензивније је у последњих неколико деценија. Различити теоријски приступи феномену глобализације довели су до различитог виђења њеног карактера и утицаја на савремене друштвене, економске и политичке појаве, процесе и односе. У овом чланку аутор приказује најзначајније теоријске приступе глобализацији и указује на теоријске контроверзе о глобализацији и њеним противречностима. Истовремено, аутор указује на теоријско-епистемолошку разлику између глобализације и глобализма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: глобализација, глобализам, противречности глобализације, теорије о глобализацији

Глобализација представља релативно савремен појам у друштвеним наукама. До средине двадесетог века о глобализацији се није говорило у значењу у којем се она помиње данас у готово свим друштвеним и хуманистичким наукама. Захваљујући речнику енглеског језика, који је сачинио Дирк Меснер (Dirk Messner) 1961. године, када је први пут употребљен овај појам, глобализација је постала предмет интересовања савремених социолога, историчара, политиколога, културолога и економиста. Највеће интересовање за глобализацију у савременој науци везује се за период тзв. друге велике ере глобализације од краја Другог светског рада до краја другог миленијума, захваљујући усложњавању међународних полит-економских односа, али и друштва *per se*, те употреби савремених информационих и комуникационих технологија и ширења економских слобода, тј. економског либерализма.

Прва специфичност глобализације заправо јесте несклад између њеног конституисања као научног појма, средином прошлог века, и тренутка у коме се као свеобухватни друштвени процес појавила. О глобализацији

се може говорити од најранијих времена и оријенталних деспотија, преко античких цивилизација Грчке и Старог Рима, средњовековних монархија, до доба апсолутизма и новог века. Наравно, у рудиментарном облику и значењу, у виду ширења одређених идеја, веровања и вредности, али и облика социополитичког и економског поретка на великим удаљеностима.

Друга специфичност односи се на дуални карактер који прати појам глобализације. Данас је глобализација веома контроверзан научни појам. Контроверзе које прате глобализацију делимично се односе на неретку идеологизацију овог појма, чиме му се покушавају приписати позитивне или негативне карактеристике. Други део контроверзи се, пак, односи на изједначавање глобализације као општег друштвеног процеса и глобализма као тзв. савремене политичке идеологије 21. века. Разлика је јасна у теоријско-епистемолошком смислу, како формалном, тако и материјалном.

ПОЧЕЦИ ДРУШТВЕНОГ УЧЕЊА О ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ

Теоријски приступи глобализацији су различити, чак до потпуне супротстављености. Овакав теоријски плурализам не проистиче толико из оспоравања чињеница о глобализацији, колико из оспоравања да ли је она једна „квалитативно другачија ера или (...) представља наставак процеса који су већ покренути у модерном добу” [Neš 2006: 69]. О глобализацији постоји онолико теорија колико има теоретичара који су се њоме бавили, при чему ниједна од теорија не садржи све аспекте процеса глобализације. Управо зато, свака подела теорија о глобализацији релативна је и условна.

Упркос чињеници да се појам глобализације везује највише за период од 1980. године до данашњих дана, сама теоријска дебата о глобализацији почела је много раније. Они који су први размишљали на тему глобализације (наравно у оквирима времена у којем су живели), били су оснивачки социолошке науке – Карл Маркс (Marx), Емил Диркем (Emile Durkheim), Макс Вебер (Max Weber) и Сен-Симон (Saint-Simon). Иако су теоријске разлике међу овим мислиоцима биле велике, сви су делили уверење да је модерно друштво територијално организовано. Тако је још Сен-Симон уочио да процес индустријализације носи са собом „заједничке социјалне форме које сежу кроз различите културе Европе” [Ређујић 2002: 8]. Ову идеју Сен-Симон је надоградио идејом о постојању паневропске владе (једна од идеја о стварању уједињене Европе, промовишући тако наднационализам који ће своје отелотворење у европским интеграционим процесима доживети тек средином прошлог века). Занимљиво је да је оваква идеја изнета управо у часопису који се звао *The Globe*, што је једно од најраније коришћених значења преведене латинске речи *глобус*, од које је етимолошки потекла реч глобализација. Овакве идеје које су настале пре око две стотине година, нису биле усамљене. Развијаће их касније и отац социолошке науке Огист Конт (Auguste Comte), као и Диркем кроз своје идеје о подели рада, повећању међусобне зависности унутар друштва и проучавањем друштвених институција.

Један од најпознатијих социолога у историји ове науке био је Макс Вебер – његова теорија организације конзистентно изложена у његовом најпознатијем делу *Привреда и друштво* и данас заузима једно од најзначајнијих места на пиједесталу социолошке и економске науке. У својој теорији модерне организације Вебер је тврдио да се свака организација заснива на двома неодвојивим компонентама рационалног доношења одлука и хијерархијског унутрашњег организовања. Управо ови елементи, базични су елементи Веберове теорије бирократске организације, при чему је важно напоменути да је и сам Вебер тврдио да је свака модерна организација у бити бирократска. Повезаност ове теорије модерне бирократске организације лежи управо у чињеници, како је то својевремено уочио Мирослав Печујлић, да је сâм Вебер тврдио да ће такав модел организовања „преобликовати све европске културе” и „постати гвоздени кавез у коме ће живети сав модеран свет” [Реџиљić 2002: 9].

У савременом друштву често потпуно запостављена и стигматизована идеологија марксизма ипак је дала једну од првих дефиниција глобализације. Наиме, сам Карл Маркс тврдио је да су националне индустрије замењене новим индустријама, чији се производи продају и изван граница националних држава, у свим деловима планете. Ова идеја додатно је подупрта тврдњама о томе да је национална изолованост у индустријском друштву замењена идејом о универзалној међузависности нација. Истовремено, не треба занемарити значај Марксове идеје о комунизму као о идеалном бескласном друштвеном уређењу, која је постала интерконтинентална и простира се од Карипског мора до Далеког истока.

Иако су све ове идеје прилично рудиментарне, макар с аспекта савремене науке, њихов значај се не може оспорити из више разлога. Најпре, ове теорије настале су у време када је светски поредак доживео прву велику револуцију – индустријску револуцију. Последице ове прве велике револуције у свету осећају се и данас, у животима свих људи који живе на планети. У академском смислу, важно је знати да је наука покушала да одговори на питања која су се актуелизовала готово два века касније. Најзад, ови аутентични теоријски приступи били су први покушаји да се расветли једно од многобројних лица и наличја феномена глобализације, за које нико од помињаних аутора није могао са сигурношћу знати да ће бити једини оквир човековог битисања двесто година касније.

ТЕОРИЈА МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА

Теорија међународних односа веома је важан приступ феномену глобализације. Истраживања теоретичара међународних односа заснивају се на анализи настанка и развоја националних држава, као и њиховог ширења по европском континенту. За представнике ове школе мишљења, национална држава кључни је субјект свих односа у међународној заједници, како политичких тако и економских.

Ови односи заснивају се на интеракцији више држава које ступају и у интеракцију с међувладиним, односно међународним организацијама

[Stiglic 2002: 23]. Основна теоријска поставка је да процес глобализације условљава промене на нивоу националних држава, али и обрнуто. Наиме, главна карактеристика модерне (националне) државе јесте сувереност – највиша, јединствена, недељива и непреносива власт, онако како ју је дефинисао још Жан Боден (Jean Bodin) у свом чувеном делу *Шест књига о држави*¹. Модерна национална држава се, другим речима, заснивала на потпуној и ефективној власти унутар сопствених граница, над сопственим становништвом. Оваква теоријска и практична поставка узимала се и узима се и данас као доказ државности.

Међутим, сложеност међународних односа довела је до тога да европски систем држава, како тврде представници ове теорије, постане глобализован и комплексан. У пракси, то је значило повећање политичке, економске и других видова међузависности између постојећих националних држава на европском тлу. Зато се неретко баш за ову школу мишљења каже да је инсистирала на идеји „кретања према јединственом свету”. Овакво кретање највише се огледа у чињеници да суверенитет држава почиње ефективно да слаби, те држава постаје све мање једини контролор над сопственим политичким, економским и другим пословима.

Теорија међународних односа отвара важно питање. Уколико се може рећи да је глобализација довела до тога да се европски систем националних држава учини толико комплексним, да суверенитет престане да буде доминантна или макар очигледна одлика модерне државе, поставља се питање да ли то значи да данас, у савремено доба, живимо у свету у којем политички, па и економски суверенитет државе више не постоји. Другим речима, да ли су политичка и економска сувереност постали „истрошени” појмови које је модерност превазишла. Постојање све већег броја међународних организација које имају изразите наднационалне елементе, попут Уједињених нација или Европске уније, само додатно актуелизује поменуто питање. Постоји ли данас једна, највиша, јединствена и недељива власт која, у политичком и економском смислу, припада само држави? Да ли је данас могуће да било која од држава-чланица Европске уније не спроводи економску политику читаве Европске уније? Да ли је могуће рећи да ће новац из државног буџета бити трошен другачије него што то жели, на пример, Међународни монетарни фонд, уколико тај исти државни буџет зависи од новца добијеног од те светске финансијске институције? Каква је улога мулти- и транснационалних компанија које функционишу у готово свим државама савременог света? Ово су само нека од теоријско-емпиријских питања која захтевају истраживање да ли је економски суверенитет држава заиста остао у неком прошлом времену.

С друге стране, тај исти политички или економски суверенитет су државе својом слободном, аутономном вољом предале неким другим

¹ Боден је први употребио реч *souveraineté*, изводећи је од латинске речи *maiestas*, тј. врховништво. У класичном смислу, сувереност или суверенитет дефинише се као највиша, јединствена, недељива и непреносива власт, која нема ниједну власт изнад себе, нити себи равну. То је, дакле, највиша власт коју држава има на својој територији и једно је од главних обележја модерне државе настале у 16. веку.

међународним политичким и економским организацијама, те је тешко рећи да и одрицање од суверенитета није суверено право сваке постојеће државе. Многобројност отворених питања и непостојање апсолутно извесног одговора, само показују колико је глобализација са собом донела иновација у функционисању светског поретка. Од повећања броја субјеката у њему, до промене природе субјеката који утичу на савремене међународне политичке и економске односе – од националне државе до међународних организација и мултинационалних компанија.

ТЕОРИЈА СВЕТСКОГ СИСТЕМА

Дијаметрално супротстављена претходној, а ништа мање важна за изучавање глобализације, налази се теорија светског система, чији је главни представник Имануел Валерштајн (Immanuel Walerstein). Валерштајн прави јасну појмовну дистинкцију између ранијег периода и модерног доба, говорећи притом о тзв. светским економијама². Светске економије су постојале и у ранијим периодима људског друштва, али су, како каже, биле драстично различите у односу на светски систем, који је настао у последњих неколико векова.

Светске економије из ранијих периода заснивале су се на великим империјалним силама које су биле регионално распрострањене у одређеним деловима света, у којима је њихова моћ била огромна и доминантна. Како наводи Валерштајн, с настанком епохе капитализма, у шеснаестом и седамнаестом веку, настаје светска капиталистичка економија, заснована не више на империјалној моћи неке од држава, него на производним и економским везама, уз постојање више паралелних политичких центара. Сваки од ових политичких центара заправо је једна модерна национална држава. Како каже Валерштајн, „капитализам није никада дозволио да његове аспирације одређују националне границе” [Wallerstein 1979: 19].

Овај теоријски приступ се, дакле, заснива искључиво на анализи светске економије, односно на анализи економских утицаја. Због такве искључивости теорија светског система биће критикована као теорија која не може на адекватан начин да сагледа оне појаве на којима, рецимо, инсистирају теоретичари међународних односа, као што су питања националне државе, успона и пада њеног суверенитета. Друга линија критике Валерштајнове теорије је непоузданост економских показатеља у анализи моћи једне државе. Оваква критика је сасвим оправдана, будући да политичка и војна моћ нису увек концентрисане у центрима економске моћи, што се могло потврдити у случају Совјетског Савеза у време хладноратовског периода.

² Светска економија за Валерштајна заснива се на постојању изузетно густе мреже економских веза које су географски веома распрострањене.

САВРЕМЕНИ ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ

Једна од најзначајнијих типологизација теоријских приступа глобализацији јесте она коју је сачинио познати теоретичар Дејвид Хелд (Held), називајући ове теоријске приступе школама мишљења о глобализацији [Хелд 2003: 48]. Један од главних квалитета Хелдове типологије теоријских приступа глобализацији огледа се у њиховој идеолошкој независности.

Другим речима, школе мишљења о којима пише Хелд нису засноване на традиционалним идеолошким поставкама (неолибералним, конзервативним или марксистичким), између осталог и зато што унутар идеологија постоје значајне разлике у ставовима о глобализацији, која се ретко посматра као јединствени феномен. Хелд разликује три школе мишљења: хиперглобалисте, скептике и трансформационисте.

Хиперглобалисти глобализацију виде као једну потпуно нову епоху у којој су националне државе непотребне или чак економски неодрживе у глобалној привреди. Економска глобализација за хиперглобалисте попут Омаеа (Ohmae) довела је до денационализације економије кроз стварање транснационалних мрежа финансија, трговине и производње – концепт економије без граница. Захваљујући економској глобализацији настају потпуно нови облици друштвеног организовања који полако постају доминантне јединице политичког и економског живота, науштрб националне државе. У овим ставовима се хиперглобалисти не разликују драстично међу собом. Међутим, оно што их разликује јесте питање вредности које је економска глобализација донела са собом.

Неолиберални аутори међу хиперглобалистима тврде да је епоха економске глобализације довела до доминације *laissez-faire* економије, слободног тржишта и ширења људских и грађанских слобода и права на глобалном нивоу. С друге стране, хиперглобалисти неомарксисте, као велики противници капиталистичког уређења, тврде да је овај процес довео до све веће експлоатације и тлачења људи. Било како било, оба крила хиперглобалиста сагласна су да је нова епоха економске глобализације довела до тога да се све догађа у складу са захтевима економског менаџмента и да је читав свет почео да функционише у складу с принципима глобалне владавине (global governance), било да је реч о утицају Међународног монетарног фонда, Светске банке или економских сила тржишта.

Скептици, сматра Хелд, своју теорију заснивају на становишту да постојећи ниво економске међузависности уопште није без преседана и да је реч само о повећању интеракције највећих привреда на свету. Овакво становиште познатих скептика Хирста (Hirst) и Томпсона (Thompson) заснива се и на тврдњи да глобализација не постоји, она је само један мит. Скептици тако тврде да је степен интегрисаности светске привреде данас много мањи него раније, јер је економија под пресудним утицајем регионализације, што се најбоље види у постојању три велика трговачка блока – Европе, Северне Америке и пацифичког дела Азије. Ови блокови немају интегративну, него фрагментирајућу функцију. За разлику од хиперглобалиста, скептици ће тврдити да моћ националних држава не само да не

опада, него је у огромном порасту и остаје њихово главно обележје. Тако ће скептици прогнозирати да 21. век са собом не носи крај националне државе, него стицање независности и стварање нових држава.

Између две потпуно супротстављене школе мишљења о глобализацији, стоји трећа школа трансформациониста. За глобализацију се, по њиховом схватању, може рећи да је централна сила која покреће свет и да је то неизбежан ток историје. Новонастајући свет је онај којем сви морају да се прилагоде, а све до тада постојеће разлике на релацијама међународно – национално постају мање изражене. За разлику од претходне две школе мишљења, трансформационисти тврде да ће национална држава опстати, али да ће њена улога бити промењена и активнија, те ће држава тако постати главни стратег прилагођавања новом светском поретку. Одговарајући на питање судбине света: подела или интеграција, трансформационисти не дају прецизан одговор, тврдећи да свет може отићи и путем разједињавања и путем интегрисања.

Хелдова типологија теоријских школа мишљења о глобализацији има велик значај за савремену науку. Иако не пружа потпуно прецизну слику о глобализацији, она указује на кључне теоријске тачке спорења, које су од великог значаја за одговор на питање куда иде светска привреда, а с њом и читав, на њој заснован, нови светски поредак.

Различити теоријски приступи феномену глобализације покушавају да објасне њен настанак, али и да се вредносно одреде према самој глобализацији и њеним последицама. Модерна друштвена, социоекономска мисао о глобализацији, темељи се на потпуно новом приступу: глобализацији као вредносно-неутралном процесу.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ЊЕНЕ ПРОТИВРЕЧНОСТИ

О контроверзности процеса глобализације пише и нобеловац Џозеф Стиглиц који с правом поставља питање како је то једна сила која је донела толико добра постала тако контроверзна [Stiglic 2002: 18].

Које се то позитивне последице глобализације данас више него јасно уочавају? Прво, глобализација је са собом донела велико отварање међународне трговине и на тај начин несумњиво допринела повећању економског раста и побољшању економског стандарда многих држава савременог доба, пре свега оних које се сматрају државама „Трећег света”. Друго, управо захваљујући глобализацији животни век људи се продужио, посебно имајући у виду демографске показатеље држава у развоју. Треће, ако би се за поједине периоде људске историје могло рећи да су били испуњени изолационизмом и одељеношћу између држава, трећу велику еру глобализације у којој живимо свакако одликује повећање вишеструке међузависности држава, појава, процеса и односа у њима. Четврто, глобализација је неретко доприносила осећају заједништва унутар светског друштва. Тако су многобројни примери глобалне хуманитарне помоћи најугроженијим деловима света. Пето, глобализација је допринела ширењу оних вредности на којима почива савремени политички поредак – владавина

права (Rule of Law), правна држава (Rechtsstaat), људска права и грађанске слободе, слободно тржиште, демократија [Hantington 2004: 41] и друго.

Сви ови елементи јесу неспорно елементи (пост)неолибералног новог светског поретка у којем живимо, а за који ће многи рећи да је у економском смислу потпуно поражен најновијом глобалном економском кризом, највећом коју свет памти у савременој економској и политичкој историји.

Међутим, сви ови наведени параметри имају и лице и наличје. Иако се заиста може рећи на основу економских показатеља да је економска глобализација допринела повећању стандарда и економског раста многих држава на свету, не може се рећи да је она са собом донела успостављање економске уједначености, а да је економија обима настала глобализацијом управо најодговорнија за економски раст и развој³. Ако је глобализација донела само позитивне економске ефекте, како је могуће да се данас бруто друштвени производ развијених држава разликује од најнеразвијенијих неколико десетина пута.

С друге стране, уколико је стандард људи постао бољи, како се догодило да око седмина светске популације нема приступ води за пиће, те тај проблем постаје један од доминантних еколошких, економских и политичких проблема савременог доба. Најзад, ако је у економском смислу глобализација донела само добро, како је могуће да се догодила глобална економска криза несagleдивих размера, од које се државе и светске економске институције још увек опорављају.

* * *

С почетка 21. века све је чешће „постављање епитафа глобализацији” [Held and McGrew 2007: 1]. Ипак, глобализација није утихнула и не постоје назнаке да ће утихнути у скоријем периоду. Тако се може рећи да живимо у трећој великој ери глобализације [Milanović 2007: 13], коју најпре карактеришу ширење информационих и комуникационих технологија, значајан пад цене телекомуникација (пре свега мобилне телефоније) и рачунарске опреме, ширење мултинационалних компанија и њихова доминација у глобалној економији, али и све очигледнији губитак политичког и економског суверенитета држава, уз доминацију глобалних политичких и економских институција.

Многобројне академске полемике и дебате о глобализацији наговештавају да је поље теоријских приступа овом феномену веома богато. Различите теорије о глобализацији покушале су или ће покушати да дају одговор на питања попут оних када је настала глобализација, где су њени корени, а где јој је евентуални завршетак; какве позитивне и негативне последице овај феномен има на опстанак и развој човечанства, појаве, процесе и односе у савременом добу у којем живимо. На ова многобројна питања различити теоретичари су одговарали различито.

³ Овде је важно напоменути да постоје аутори који су истицали да повећање производње не доноси само по себи економију обима и да је, с друге стране, у економијама обима јако тешко конкурисати доминантним понуђачима одређене робе. Видети: [Reinert 2006: 62].

Ипак, глобализација се данас неретко изједначава с појмом глобализма. Упркос томе што је основа ова два појма слична, они се дијаметрално разликују. Глобализам је у условима новог светског поретка, систем (пројект) политичких и економских замисли који истиче важност умањења државног суверенитета у областима политичког, економског и правног поретка; идеју о брисању граница међу државама и стварање тзв. глобалног светског поретка на основу, како се често наглашава, „заједничких вредности, идеја или интереса”.

Овакав систем (или пројектовани поредак) заснива се на доминацији западних вредности, које су се прошириле на све остале континенте. Такве вредности уочавају се у политичком, друштвеном, економском и културном смислу – од економске либерализације и економских слобода, преко одређених образаца понашања, грађанских права и слобода, демократије као облика најбољег политичког поретка и доминације мас-културе. Неретко је реч о наметању ових вредности чак и оним друштвима за која су оне потпуно нетипичне и тешко прихватљиве. Стога би се могло рећи да постоје одређене вредности које се не могу извозити, те да чак ни демократски поредак, како је то у својим раним делима уочавао Монтескје (Montesquieu), није типичан за свако географско подручје⁴.

Глобализам, *in concreto*, подразумева и доминацију водећих држава света и њихових економија над средње и слабије развијеним државама. Ова доминација не мора увек имати манифестни облик – попут директног утицаја држава на бирање политичких режима у слабије развијеним државама. Напротив, постоје врло софистицирани начини латентне доминације кроз различите видове међународних организација. Ови аспекти глобализма (ре)актуелизују питање: да ли је глобализам постао највећа противречност глобализације?

Уколико је демократија тековина глобализације, што не оспоравају ни њени највећи критичари, главни носиоци демократије морају бити грађани. Уколико, пак, пресудни утицај на политичка, економска и остала друштвена збивања у слабије развијеним државама имају најмоћније државе, у таквим околностима реч је о, како наводи Хабермас, „демонтирању демократског поретка” у којем грађани постају само наивни субјекти свакодневице.

Отуда је као покушај отпора глобализовању света 1999. године у Сијетлу у Сједињеним Америчким Државама настао тзв. антиглобалистички покрет. Како то назив сугерише, овај покрет *није антиглобализацијски, већ англобалистички*, те би се могло рећи да је настао као својеврсна реакција на глобализам као својеврсну аномалију глобализације.

У савременим друштвеним наукама, пре свега савременој политикологији, глобализам и антиглобализам сматрају се политичким идеологијама 21. века.

Будући да овако схваћени глобализам има одређену идеолошку потку, не треба га изједначавати с појмом глобализације, који је, како то

⁴ У прилог томе сведоче неуспеси тзв. арапског пролећа и немогућност консолидовања демократије у државама Северне Африке и Блиског истока.

истиче Стиглиц, вредносно потпуно неутралан. Стиглиц истиче да се о процесу глобализације не може рећи ни да је добар, нити да је лош, јер је процес по себи вредносно неутралан, али да вредносно може да се одреди начин на који се управља глобализацијом [Stiglic 2002: 23].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Boden, Žan (2002). *Šest knjiga o republici*. Zagreb: Politička kultura.
- Fridman, Tomas (2007). *Svet je ravan*. Beograd: Dan graf.
- Giddens, Anthony (1973). *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson
- Giddens, Anthony (1977). *Studies in Social and Political Theory*. London: Hutchinson
- Giddens, Anthony (1979). *Central Problem in Social Theory*. London: Macmillan
- Giddens, Anthony (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self Identity: Self Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press
- Gidens, Entoni (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Giddens, Anthony (1999). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Hantington, Semjuel (2004). *Treći talas*. Beograd: Stubovi culture.
- Held, David (1993). Democracy: from city states to a cosmopolitan order. In: D. Held, *Prospects of Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Held, David, Mc Grew, Anthony (2007). *Globalization Theory – Approaches and Controversies*. Cambridge: Polity Press
- Hirst, Paul, Thompson, Grahame (1996). Globalization – A necessary myth? In: *Globalization in Question: The International Economy and Possibilities of Governance*. Cambridge: Polity Press
- Milanović, Branko (2007). *Dva lica globalizacije*. Beograd: Arhipelag.
- Neš, Kejt (2006). *Savremena politička sociologija: globalizacija, politika i moć*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pečujlić, Miroslav (2002). *Globalizacija – dva lica sveta*, Beograd: Gutembergova galaksija.
- Stiglic, Džozef (2002). *Protivurečnosti globalizacije*. Beograd: SBM-h.
- Stiglitz, Jozeph. (2004). *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*. Zagreb: Algoritam
- Vidojević, Zoran (2005). *Kuda vodi globalizacija*. Beograd: Filip Višnjić.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

REVIEW OF THE THEORETICAL FOUNDATION OF GLOBALIZATION AND ITS DISCONTENTS

by

VLADIMIR DŽAMIĆ
Singidunum University
Danijelova 32, 11000 Belgrade, Serbia
vdzamic@singidunum.ac.rs

SUMMARY: Globalization is one of the key concepts of modern social science. Although it almost exists for as long as human society, the scientific interest for globalization is the largest in recent decades. Different theoretical approaches to the phenomenon

of globalization have led to different perceptions of its character and influence on contemporary social, economic and political phenomena, processes and relations. In this article the author will present the most important theoretical approaches to globalization and emphasize the theoretical controversies about globalization and its discontents. At the same time, the author will identify the theoretical and epistemological distinction between globalization and globalism.

KEYWORDS: globalization, globalism, discontents of globalization, theories of globalization

ЖАН МАРСЕЛ ТИРОЛ: НАГРАДА ШВЕДСКЕ КРАЉЕВСКЕ БАНКЕ ЗА ЕКОНОМСКЕ НАУКЕ У СПОМЕН НА АЛФРЕДА НОБЕЛА ЗА 2014. ГОДИНУ

РАЈКО БУКВИЋ

Географски институт „Јован Цвијић” САНУ,
Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија
r.bukvic@mail.ru

Награду Шведске краљевске банке (Нобелову награду) за економске науке за 2014. годину добио је француски економист Жан Марсел Тирол (Jean Marcel Tirole), с Тулуског универзитета (Toulouse 1 Capitole University) „за анализу тржишне моћи и регулације”, како је истакнуто у образложењу. Жири Шведске Краљевске Академије наука у Стокхолму навео је да је Тирол „један од најутицајнијих економиста нашег доба”. У образложењу жирија истиче се и следеће: „Он је дао важан теоретски истраживачки допринос у више области, али више од свега он је разјаснио како разумети и регулисати делатности с малим бројем моћних фирми. У многим делатностима доминира мали број великих фирми или појединачни монополист. Ако се оставе нерегулисаним, таква тржишта често резултују социјално непожељним резултатима – вишим ценама које нису засноване на трошковима, или непродуктивним фирмама које преживљавају блокирајући улазак нових и продуктивнијих предузећа.”

Награда Шведске државне банке за економске науке

Године 1668, на тристогодишњицу свог оснивања (основана 1668. као Sveriges Rikes Ständers Bank, the Bank of the Estates of the Realm), шведска централна банка (Sveriges Riksbank), најстарија од данас постојећих централних банака, установила је награду у спомен на Алфреда Нобела, оснивача Нобелове награде. Ово је једина награда која није оригинално укључена у тестамент Алфреда Нобела, од 27. новембра 1895, али се популарно ипак назива Нобелова награда, као и остале. Награда се додељује почев од 1969, за разлику од осталих (за књижевност, медицину, физику, хемију и мир) које се додељују од 1901. године. Скоро полувековна традиција доделе премије за економске науке омогућава, наравно, занимљиве статистике,

од којих ћу поменути само неколико, које ми се за ову прилику чине најинтересантнијим.

Табела 1. Лауреати Нобелове премије за економске науке по земљама

	Земља	Број лауреата
	Аустрија	1
	Велика Британија	8
	Данска	1
	Израел	2
	Индија	1
	Италија	1
	Канада	1
	Немачка	1
	Норвешка	2
	САД	50
	СССР	1
	Холандија	2
	Француска	2
	Шведска	2

У периоду 1969–2014. награда за економске науке додељена је 46 пута и укупно ју је добило 75 лауреата, при томе 23 пута појединачно, 17 пута су је поделила два добитника, а шест пута три. Награду до сада нико није добио два пута. Просечна старост лауреата је 67 година (када су добијали награду), најмлађи добитник био је Кенет Ероу (51, 1972), а најстарији Леонид Хурвич (90, 2007). Једина жена добитник награде је Елинор Остром (2009). У моменту добијања премије 57 лауреата је живело или

радило у САД (укључујући и једног емигранта из Русије, тј. тадашњег СССР-а, Василија Леонтјева, 1973), 17 је живело и радило у Европи, а један у Израелу (Леонид Канторович, 1975). Од добитника награде данас је живо 43, док је 32 преминуло. Лауреате одликује прилична дуговечност: најмање година када су умрли имали су Тјалинг Купманс и Леонид Канторович, по 74, а највише Морис Але (99) и Роналд Коуз (102). Међу још живим лауреатима најстарији су Даглас Норт (94), Кенет Ероу (93) и Томас Шелинг (93).

Табела 2. Научне области за које је додељена Нобелова награда за економију*

Област економских наука	Број награда	Област економских наука	Број награда
Примењена теорија игара	1	Институционална економика	2
Економика развоја	2	Међународна и регионална економика	1
Економетрија	8	Међународна економика	2
Економика управљања	2	Међународна макроекономика	1
Економика раста	1	Економика рада	3
Теорија економског раста	1	Макроеконометрија	3
Економска историја	3	Макроекономика	9
Економска психологија	2	Наука о управљању	1
Економска социологија	1	Микроекономика	5
Економика информација	5	Рачуни националног дохотка	1
Експериментална економика	2	Парцијална и општа теорија равнотеже	2
Финансијска економика	8	Јавне финансије	1
Теорија игара	6	Теорија тржишних институција	1
Општа теорија равнотеже	3	Теорија оптималне алокације ресурса	2
Индустријска организација	2	Економика благостања	1
Инпут-аутпут анализа	1	Теорија благостања	2

* Напомена: Сви лауреати сврстани су у одговарајуће области. Један лауреат може се налазити у више области.

Табела 1 даје преглед лауреата Нобелове награде по земљама. Као што се види, заступљено је 14 земаља, од тога далеко највећи број лауреата је из САД (50), следи Велика Британија са осам, а остале земље представљене су са два или једним лауреатом. Очита је премоћ англосаксонских аутора.

У Табели 2 приказана је заступљеност појединих грана економске науке међу заслугама по којима је награда додељивана. Потпуна листа добитника награде Шведске Краљевске банке за економске науке дата је у Прилогу 1, с навођењем кључног образложења жирија.

Награда Шведске Краљевске банке за економске науке састоји се од медаље, дипломе и новчаног дела.

Медаљу је дизајнирао Гунвор Свенсон-Лундквист (Gunvor Svensson-Lundqvist, 1916–2009), шведски скулптор. Лице медаље (аверс) показује Алфреда Нобела, а горња половина уоквирена је речима *Sveriges Riksbank till Alfred Nobels Minne 1968* (*The Sveriges Riksbank, in memory of Alfred Nobel, 1968*). Испод Нобеловог лика приказани су укрштени банчини Рогови Изобилија. Друга страна медаље (реверс) показује Северну звезду (North Star), амблем Краљевске Шведске Академије наука, изнад којег је једна велика круна, а поред и испод ње још три мале. Горња половина уоквирена је речима *Kungliga Vetenskaps Akademien* (*Royal Swedish Academy of Sciences*, Краљевска Шведска Академија наука). Име лауреата угравирава се на ивицу медаље.

Диплома је уникатно уметничко дело, сваку од њих посебно креирају најпознатији норвешки и шведски уметници и калиграфи. Овде је илустрована управо диплома овогодишњег лауреата. Креирали су је уметник Сузана Јардебак (Susanne Jardeback) и калиграф Аника Рикер (Annika Rücker).

Новчани део награде износи 8 милиона шведских круна (око 1,1 милион америчких долара).

Жан Марсел Тирол

Жан Тирол је француски држављанин, рођен је 9. августа 1953. у месту Троа (Troyes), у старом граду на североистоку Француске (France) у департману Об (Aube). Завршио је 1976. Политехничку школу (École Polytechnique) у Паризу, и стекао звање инжењера. Исте године стекао је диплому и на

Универзитету Париз IX – Дофен (Paris IX – Dauphine University). Магистрирао је 1978. године на Националној школи мостова и путева (École nationale des ponts et chaussées) и у тој години одбранио је докторат трећег циклуса из математике на Универзитету Париз IX – Дофен, с темом *Essais sur le Calcul Economique Public et sur le Taux d'Actualisation* (*Essays on Cost Benefit Analysis and the Social Rate of Discount*). На Масачусетском технолошком институту докторирао је 1981. године (дисертацију под називом *Essays in economic theory* радио је под руководством Ерика Маскина, једног од лауреата Нобелове награде за 2007).

У периоду 1981–1984. био је научни сарадник Националне школе мостова и путева, 1984–1992. професор економике Масачусетског технолошког института. Од 1992. је научни руководилац Института теорије гранске организације на универзитету Тулуза 1 Капитол и професор Масачусетског технолошког института. Од 1995. је научни директор Више школе социјалних наука (École des hautes études en sciences sociales, EHESS). Од 2007. је научни директор на Институту индустријске економије (Institut d'Économie Industrielle) на Тулуској Економској школи (Toulouse School of Economics). Од 27. јуна 2011. члан је Академије моралних и политичких наука (Académie des Sciences Morales et Politiques), једне од пет академија, које чине Институт Француске (Institut de France). Од 2004. је директор наставног дела на Вишој школи социјалних наука и предводи катедру „Напредне теме у области корпоративних финансија”.

Тиrol је добио почасне докторате (*honoris causa*) од већег броја универзитета:

- Слободног универзитета у Бриселу (Université libre de Bruxelles) 1989,
- Лондонске бизнис школе (London Business School) 2007,
- Универзитета Монтреал (University of Montreal) 2007,
- Универзитета Манхајм (University of Mannheim) 2011,
- Атинског универзитета економике и бизниса (Athens University of Economics and Business) 2012,
- Универзитета Тор Вергата у Риму (University of Rome Tor Vergata) 2012,
- Хитоцубаши универзитета (Hitotsubashi University) 2013,
- Универзитета Лозана (University of Lausanne) 2013.

Изабран је за председника Економетријског друштва (Econometric Society) 1998, за председника Европске економске асоцијације (European Economic Association) у 2001.

Добитник је многобројних премија разних универзитета и економских организација. Награђен је премијом Европске економске асоцијације (Yrjö Jahnsson prize of the European Economic Association) у 1993. години. Добитник је награде у име Џона фон Нојмана (John von Neumann Award, Rajk Laszlo College for Advanced Studies, Budapest University) у 1998, почасне

награде као најцитиранији француски истраживач за економику и бизнис (Thomson Scientific Honors Laureate) у 2004. Добио је златну медаљу Националног центра научних истраживања Француске (Centre National de la Recherche Scientifique, CNRS) у 2007. години, награду Клод Леви-Строс (Prix Claude Lévi-Strauss) у 2010, велику награду Академије Окситаније (Grand Prix de l'Académie, awarded by Académie d'Occitanie) у 2012.

Члан је Француске Академије наука (2011), Извршног комитета Института перспективних истраживања у Тулузи (2011) и Савета стратешких истраживања (2013).

Од 1993. Тирол је инострани почасни члан Америчке академије уметности и наука (American Academy of Arts and Sciences) и Америчке економске асоцијације (American Economic Association).

Као професор по позиву држи предавања у Оксфорду (Oxford), Лозани (Lausanne), Тел-Авиву (Tel Aviv), Минхену (München), Принстону (Princeton), Илиноиском универзитету у Урбана-Шампејну (University of Illinois at Urbana-Champaign), Амстердаму (Amsterdam), Кембриџу (Cambridge) и Милану (Milan), као и сарадницима Банке Италије (Bank of Italy), између многих других.

Жана Тирола можемо у одређеном смислу третирати као наставак традиције француске школе инжењера-економиста, или економиста који су добили инжењерско образовање у тзв. великим школама (grandes écoles). Посебно место међу тим школама заузима Национална школа мостова и путева, основана 1747. године. У њој су током 1830-их предавали Навје и Мињар, који су поставили основе метода трошкови-користи (кост-бенефит анализа) и инспирисали чувене радове Дипуија. Овој традицији припада и Морис Але, који је завршио Политехничку а затим Националну рударску школу, као и његови ученици М. Дебре и Е. Маленво.

Дела Жана Тирола

Тирол је објавио 11 књига и око 220 чланака (од тога већину, око 180, на енглеском, и око 40 на француском језику), углавном у водећим светским часописима. Његова истраживања обухватају индустријску организацију, регулацију, теорију игара, банкарство и финансије, психологију и економију, међународне финансије и макроекономију.

За разлику од великог броја чланака, број његових књига није тако импозантан, али се мора подвући да је свака од њих догађај по себи. Његова *Теорија индустријске организације*, објављена 1988, доживела је више издања, преведена је на многе језике и служила је као уџбеник многим генерацијама економиста у области несавршене конкуренције. Многи основни ставови савременог антитрустовског регулисања засновани су на резултатима Тирола (као и његових коаутора). Тако, на пример, у области регулисања природних монопола разрађене су разне врсте специфичних уговора, као рецимо „трошкови плус”. После објављивања његових радова регулаторни органи заузимали су ставове о потреби да индивидуално приступају регулисању посебних грана, а не свим гранама с једним

истим регулишућим механизмом. *Теорију коријоративних финансија* Жана Тирола наградила је 2006. Асоцијација америчких издавача.

Објављене књиге Жана Тирола дате су у Прилогу 2. Оне су преведене на италијански, кинески, руски, јапански, француски, немачки и шпански језик.

Чланке је објављивао у најпознатијим и најутицајнијим светским часописима: *American Economic Review*, *Journal of Political Economy*, *Quarterly Journal of Economics*, *Review of Economic Studies*, *Econometrica*, *Journal of Political Economy*, *Rand Journal of Economics*, *Journal of Finance*, *Journal of Money, Credit and Banking*, *Journal of Economic Theory*, *Journal of Economic Literature*, *Journal of the European Economic Association*.

Као што се може видети из библиографије, значајан број Тиролових радова је коауторски. Међу његовим коауторима посебно се истиче рано преминули Жан-Жак Лафон (Jean-Jacques Marcel Laffont, 13. април 1947 – 1. мај 2004), којег је судбина вероватно омела да и он постане лауреат ове награде. Сам Тирол истакао је по добијању награде да је Лафон заслужио да признање подели с њим, одавши тако почаст своме учитељу и „драгом пријатељу”, једном од оснивача теорије регулисања. Други његови коаутори су Дру Фуденберг, Жан-Шарл Роше, Ерик Маскин, Матијас Деватрипон, Пол Џоскоу, Бенгт Холмстрем, Ролан Бенабу, Оливер Харт, Патрик Реј, Оливије Бланшар.

Преглед Тиролових важнијих публикација дат је у Прилогу 2.

Научно дело и научни допринос Жана Тирола

Иако је жири истакао да је Тирол један од најутицајнијих економиста данашњице, његов избор је у извесним круговима, пре свега у недовољно упућеним, дочекан као изненађење. Мада су, додуше, и ове године као већи фаворити важили други, ипак је чињеница да је његов избор наговештаван већ неколико година. Његово име, наиме, први пут се појавило у прогнозама Thomson Reuters Science Watch још 2007. године. Оно што је, вероватно, допринело утиску изненађења спада у одлике нашег времена – за разлику од многих других који себе и свој рад на разне начине рекламирају (поменимо рецимо Пола Кругмана, или Џозефа Стиглица), Тирол није јурио за популарношћу, због чега се с његовим именом асоцира појам кабинетског научника, појам који када је реч о економистима и није баш толико уобичајен и популаран.

Одсуство рекламе и популарности у ширим слојевима друштва, наравно, не значи и одсуство ауторитета у научној средини. Према индексу цитирања RePEc-а (Research Papers in Economics, Истраживачки чланци у економици), интернет пројекта систематизације истраживачких радова из економије, који се сматра веома ауторитативним и обухвата према последњој листи 42.652 аутора, Тирол заузима седмо место, при чему су двојица пласираних испред њега већ добили награду Шведске Краљевске банке – Џејмс Џ. Хекман (2000) и Џозеф Е. Стиглиц (2001), док је Роберта Е. Лукаса Јуниора (такође лауреата за 1995) на последњој листи (за децембар)

претекао. Према Google Scholar-у, Тиролов петогодишњи индекс Хирша (од 2009. године) износи 86, а укупан број цитата приближио се фантастичној бројци од 34 хиљаде!

Ранг листа (односно, првих тридесет ранжираних економиста Репекове листе) дата је у Прилогу 3.

Са своје стране одређене недоумице могло је да изазове и образложење. У њему је истакнуто да је награда додељена „за допринос анализи тржишне власти и регулисања”. Као што ћемо видети, Тирол је један од најсвестранијих савремених економиста, тако да оваква формулација ни издалека не одражава ширину његових истраживачких интересовања и његове резултате. То, са своје стране, значи да је он награду могао да добије и за доприносе у другим областима економских наука. Чињеница да је жири изабрао и истакао баш ову свакако има одређено значење. Но, како било, оваква одлука, тј. избор жирија, безусловно одговара раној и средњој етапи Тиролове научне каријере – од краја 1970-их до почетка 1990-их година. У том периоду у центру његове пажње налазили су се класични проблеми микроекономике и теорије гранских тржишта: приступи регулисању и опорезивању олигопола, противдејство картелским споразумима.

Како је истакнуто, Тирол се у својим каснијим радовима удаљавао од те првобитне тематике. Наведену „микроекономску” компоненту он је почео да допуњује проблематиком економике друштвеног сектора – тражењем ефикасних стимуланса и механизма остварења државних набавки и извршења државних контракта (уговора). У том периоду појављују се Тиролова истраживања у теорији и пракси аукција (у коауторству с лауреатом 2007. Ериком Маскином). Поред тога, треба истаћи радове у теорији заробљавања регулатора (*regulatory capture*) – појаве која постоји практично у свим секторима економије у којима се појављују доминантни играчи. Посебну актуелност она је стекла у светлости узајамних односа финансијских регулатора и највећих банака уочи и током глобалне кризе 2008–2009.

Цео циклус чланака Тирол је посветио проблематици бихевиористичке економике. Ту је дата фамилија модела, у којима се субјекти (на пример, управљачи предузећа) мотивишу не платом с бонусима, него, рецимо, похвалом шефа или, на пример, неким сигналом, који повишава самооцену. Бенабу и Тирол називали су то економика (*Self-Confidence and Personal Motivation*, *The Quarterly Journal of Economics*, 2002, № 3). Исти назив (*Egonomics*) има и књига ове двојице аутора, која је најављена, и која ће сасвим сигурно изазвати велико интересовање. Сви ови радови убрајају се у теорију колективних репутација. Наведени рад из 2002. један је од његових најпознатијих, и представља даљи развој концепције Акерлофовог модела о тржиштима са симетричном информисаношћу. Ова теорија формализује и описује у облику математичког модела такве појмове, као што су *репутација*, *квалитет* (робе, услуге), *часно понашање*. На концепцији коју је предложио Тирол заснивају се многи нови радови других аутора у блиским областима, на пример о корупцији у друштву.

Током 1980-их Тирол је дао значајан допринос и у теорији контракта (уговора), где важи као настављач дела Роналда Коуза и Оливера Вилијамсона. Ипак, за разлику од ове двојице пионира институционалне економије, који су волели описни стил писања, Тирол је, са својим коауторима – Лафоном, Хартом, Маскином, користио сложене математизоване методе теорије игара. Њега је интересовала проблематика преиспитивања услова уговора, повезана с асиметричношћу информација о реалном обиму расхода код извршиоца и наручиоца услуга. На пример, после победе на државном тендеру предузеће може да испостави влади знатно вишу цену, него што је предвиђено уговором, аргументујући то великим повећањем вредности сировина због пада курса. У том случају настаје питање: како треба да буде састављен уговор да се не би допустио такав проблем? Можда би било оптимално предвидети могућност поновног потписивања споразума? У супротном случају уговорни односи добијају форму кооперативне игре: продавац добија стимуланс да мање обмањује купца и да улаже више напора, пошто се појављује ризик губитка корисне наруџбине у следећој етапи преговора.

Од средине 1990-их година све приметније место у стваралаштву Тирола почели су да заузимају проблеми корпоративних финансија. Они су резултовали свеобухватним, енциклопедијским уџбеником *Корпоративне финансије* из 2005, који је наредне године добио престижно признање Association of American Publishers 2006 Award for Excellence.

У политичкој економији истичу се два његова рада. Са Маскином је у раду *The Politician and the Judge: Accountability in Government*, *American Economic Review*, 2004, № 4 предложио модел који објашњава у којим случајевима (уз какве поводе) државно уређење даје власт неизабраним бирократима, а у којим изабранима, који су одговорни грађанима. У коауторском раду *Formal and Real Authority in Organizations*, *Journal of Political Economy*, 1997, № 1 с Филипом Агионом, он анализира унутрашње уређење фирме, али тај рад неки ауторитативни економисти ипак убрајају у политекономске.

Тирол је дао велик допринос и проучавању у оквиру нових тенденција у теорији гранских тржишта – тзв. двостраних тржишта (two-sided markets), такође с применом на финансије (особености функционисања платежних система и оператора тржишта банкарских картица, као што су Visa и Mastercard). Та тржишта делују по принципу платформи, које добијају профит од сучељавања различитих група клијената са супротним интересима. Примери платформи су штампана издања, информациони сајтови, претраживачки системи или друштвене мреже, који опслужују како даваоце рекламе, тако и читаоце. То је, иначе, област за коју је додељена Нобелова награда 2013. године.

Значајан је Тиролов допринос и чистој теорији игара. Његов уџбеник (у коауторству с Друом Фуденбергом) сматра се једним од најпопуларнијих уџбеника економије на вишем нивоу учења (магистарски курсеви). Поред тога, низ његових чланака (с Ериком Маскином, лауреатом 2007)

створио је „марковске савршене равнотеже”, које су данас постале најпопуларнија равнотежна концепција у динамичким играма.

Допринос Жана Тиrolа анализи тржишне власти и регулисања

У време када је Жан Тирол довршавао своје школовање, на прелазу из 1970-их у 1980-е, један други економист добио је Нобелову награду. Био је то Џорџ Стиглер, а година 1982. Пре Тиrolа Стиглер је једини постао лауреат за допринос у области индустријске организације, односно како је наведено у образложењу „за његове пионирске студије индустријске структуре, функционисања тржишта и узрока и ефеката јавне регулације”. Питања која је постављала теорија гранских тржишта (Ако фирма поседује тржишну моћ, како ће се она понашати? Како ће њено понашање утицати на добављаче, купце, конкуренте?), добијала су тада одговоре полазећи од непорецивог ауторитета – Џорџа Стиглера. Али, све је то тада проучавано на теоријским конструкцијама као што су чист монопол или савршено конкурентно тржиште. Реалност је, међутим, негде између тих двеју екстремних тачака. А да би се она успешно проучавала било је потребно, прво, добро разумевање стратешког међуделовања играча на не-савршено конкурентним тржиштима и, друго, добро разумевање апарата математичких теорија игара и контракта, које су управо тада стицале популарност међу економистима. Инжењер-математичар-економист Тирол поседовао је сва неопходна знања и навике: како се каже – нашао се у нужно време на нужном месту.

Од наведених времена Стиглера теорија гранских тржишта доживела је велик напредак, при томе пре свега захваљујући двама методолошким продорима: теорији игара и теорији дизајна механизма. За доприносе у теорији игара Нобелова награда додељена је 1994 (Џон Харшани, Џон Неш, Рајнхард Селтен) и 2005 (Роберт Ауман, Томас Шелинг), а за доприносе у теорији дизајна 2007 (Леонид Хурвич, Ерик Маскин и Роџер Мајерсон), а за допринос у изучавању специфичних механизма награђени су 1996. и Џејмс Мирлис (опорезивање) и Вилијам Викри (аукције) и 2012. Лојд Шепли и Алвин Рот (за праксу дизајнирања тржишта). Међутим, и поред оствареног прогреса нека питања, између осталог и нова која су се у међувремену појавила, остала су отворена и нису могла бити решена у оквирима модела који су тада постојали у традиционалној економској науци. Анализа насталих проблема захтевала је уједињење теорије олигопола с теоријом контракта (принципал – агент), као и уједињења индустријске организације и теорије јавних блага. Управо ту се нашао Тирол, чији су видокруг и ерудиција обухватили све те области.

Шведска академија управо је истакла, у образложењу доделе признања, да је од средине 1980-их Тирол удахнуо нови живот у истраживање тржишних неуспеха. „Његова анализа фирми с тржишном моћи дала је обједињену теорију са строгом оријентацијом на централна питања политике: како влада треба да третира спајања или картеле, и како треба да

регулише монополе?” Методологија, коју је разрадио Жан Тирол, како истиче Нобеловски комитет, примењива је у многим областима економске делатности – од банкарског бизниса до тржишта телекомуникација. Како се постиже таква универзалност?

Идеја је довољно једноставна: свака роба, свака услуга и свако тржиште имају своје технолошке особености. Нема јединственог система регулације за све. Регулисање цена нипошто не делује на свим тржиштима. Или, рецимо, на неким тржиштима управо уједињавање компанија и њихова вертикална интеграција воде ка увећању ефикасности.

Жан Тирол, заједно са својим коауторима, међу којима Нобеловски комитет посебно истиче нажалост прерано преминулог Жан-Жака Лафона, разрадио је интересантне методе њиховог могућег регулисања. Реч је, посебно, о томе да између регулатора и регулисаних, то јест самих компанија и предузећа, стално постоји повратна спрега. И често је боље примењивати релативно краткорочне мере регулисања, да би се схватило како оне делују, остављајући поље за њихове оперативне промене, пошто сами регулатори немају довољно информација. То се назива „систем асиметричне информације”, а у таквим условима боље је радити с краткорочним мерама. И, што је главно, нужно је узимати у обзир специфику једног или другог сектора економије.

До Тиролових радова регулисање, односно антимонополско законодавство и регулисање тржишта с несавршеном конкуренцијом, практично није имало гранску специфику. Ако је нешто угрожавала тржишна власт насталог монопола, било је нужно постављати му ограничења – квантитативна, када регулатор супсидира трошкове монополиста, да би повишио производњу, или ценовна. Тирол и Лафон су предложили моделе, који омогућавају да се анализира када је шта потребно. Ценовна ограничења стварају снажније стимулансе за фирме него супсидирање трошкова (монопол који је супсидиран повећава производњу, али нема стимулансе да снижава трошкове), али постоји и супротна страна – профити најефикаснијих фирми уз снажно стимулисање постају врло високи; лоше је ако се то постиже на рачун трошкова за допунско опорезивање на другом месту.

У саопштењу Нобеловског комитета о додели премије Тиролу постоји поднаслов, који би се могао превести као „Наука обуздавања моћних корпорација”. Реч је, дакле, о доминирању на одређеним тржиштима, и о методама, путевима, поступцима којима би се то доминирање обуздало. Радови Жана Тирола, који су му донели престижно признање, односе се на ову, традиционалну област економске науке још од времена Адама Смита – на конкуренцију и стварање конкурентских тржишта, на сузбијање, односно превладавање монопола на њима или на доминирање неколико великих компанија на конкретним тржиштима роба и услуга. Чак и међу угледним економистима може се срести оцена да је то област у којој се управо од Адама Смита и није имало шта ново истраживати. Тиролова заслуга и допринос су што је он размотрио овај традиционалан проблем примењујући нетрадиционалне методе, на пример теорију игара и теорију уговора, стављајући акценат на стимулансе. Као резултат

појавила се његова теорија о томе како формирати државно регулисање тржишта такве врсте, а које би дало највећи економски ефекат.

Тирол је у својим истраживањима поставио многе нове стандарде, не плашећи се да иде против „владајућих истина”. Тако је, на пример, било уврежено мишљење да хоризонтална интеграција, то јест спајање фирми које раде на једном тржишту и производе сличне, међусобно замениве робе (супституте), води увећању концентрације у грани, повишењу цена, и на тај начин удаљава грану од савршено конкурентног идеала. Другим речима, то је оцењивано као увек једнозначно лоше. С друге стране, сматрало се да је вертикална интеграција (то јест интеграција добављача међупродуката, делова, с фирмом која од тих делова производи финални производ) увек добра. Пошто добављач и наручилац производе робе које допуњују једна другу, такве фирме, по правилу, биће заинтересоване за повишење квалитета достављених делова. Вертикално сједињавање сличних фирми неће умањити њихов интерес за иновације, усмерене на квалитет, али ће, можда, снизити трансакционе трошкове и повисити ефективност.

Међутим, Тирол је показао (у раду написаном с Џошем Лернером Efficient Patent Pools, *American Economic Review*, 2004, № 3), да се на неким тржиштима робе понашају као међусобно допуњујуће уз једне, и као замењујуће уз друге услове. Узмимо, на пример, тржиште патената или лиценци за различито програмско обезбеђење (ПО) у сфери компјутерске графике (Занемарићемо за ову прилику постојање пирата). Ако је цена лиценце ниска, онда ће дизајнер или архитекта купити одједном неколико лиценцих производа и креираће с потпуним скупом најновијих дизајнерских алатки. Ако је, пак, цена лиценчног софтвера висока, онда ће купац бирати шта му је првенствено потребно и купити само онај лиценци софтвер који сматра најважнијим, на рачун куповине других програмских производа. Креирање сада, очигледно, неће бити тако идеално какво би могло да буде при ниској цени. Где је тзв. златна средина, која би могла да задовољи и добављаче ПО и дизајнере? Решење је у предлогу пакета услуга компјутерске графике, за коју се лиценца продаје по некој средњој цени. Саме компоненте пакета могу, при томе, да производе разни произвођачи и да буду патентиране одвојено. Овакво „хоризонтално сједињавање” у пракси би се показало као погодније, како за произвођаче ПО, тако и за финалног корисника, него све алтернативне варијанте с ниским или високим ценама за посебне компоненте пакета ПО.

У оквиру истраживања вертикалне интеграције истичу се два Тиролова рада. Он је, наиме, показао (у коауторском раду с Патриком Рејом The Logic of Vertical Restraints, *American Economic Review*, 1986, № 5 и у раду с Оливером Хартом Vertical Integration and Market Foreclosure, *Brookings Papers on Economic Activity. Microeconomics*, 1990) да ако је у међудејству „добављач – потрошач” први монополист на свом тржишту, онда при (вертикалној) интеграцији тај монополист може да пренесе свој (лош) монополски утицај и на тржиште на којем функционише његов потрошач. Замислимо, на пример, овакву (невероватну?) ситуацију, да Microsoft про-

изводи операциони систем (ОС) који је најбољи на свету. Њега је спремно да купи безброј фирми, које производе персоналне рачунаре (ПК). Међутим, конкуренција међу произвођачима персоналних рачунара значи, између осталог, да су њихови профити доста ниски, због чега за свој ОС Microsoft неће моћи да добије много. Међутим, Microsoft може да се договори са само једним произвођачем ПК, на пример с IBM, и да му доставља ОС по повишеној цени. Пошто је ОС најбољи на свету, то значи да ће и IBM РС бити бољи од свих конкурената. На тај начин стварају се услови за пренос монополске моћи Microsoft-а на тржиште на којем функционише IBM. Као могућа варијанта, Microsoft може да се интегрише (вертикално) с IBM и тако овог начини чистим монополистом! Тако долазимо до ситуације да вертикална интеграција неће бити позитивна. Упркос ономе што су мислили класици, Тирол је, ипак, мислио другачије. Он је, осим тога, предложио и практичне путеве решења проблема.

Значајан допринос, заједно с Лафоном, Тирол је дао и у разматрању двостраних тржишта и њиховог регулисања. За оваква тржишта, тзв. „двостране платформе”, на којима постоје купци роба с двеју страна, на пример, новине или ТВ-емисију купују и читаоци (тј. ТВ-гледаоци), и даваоци реклама, регулисање мора да буде другачије. Док је на обичном тржишту нужно забрањивати „предаторско образовање цена” (када фирма, која се налази на тржишту, снижава цене, да би онемогућила конкуренту да уђе на тржиште, или да би истерала конкурента с тржишта – наносећи штету потрошачима, који би добили од постојања конкуренције кроз цену и квалитет), на „двостраном” – то уопште није потребно. А таква су тржишта не само новина – то су, на пример, тржиште кредитних картица и других финансијских услуга.

Значај доделе награде Жану Тиролу

Председник комитета за додељивање награде Торе Елингсен изјавио је да додела награде Жану Тиролу нема политички карактер. Ипак, одређене импликације у том смислу су неминовне. Најпре, Тиролева истраживања не могу се посматрати независно од посткризног регулаторног контекста. Током 2008–2009. финансијска криза била је продубљена проблемом банака, „сувише великих да би се дозволило да пропадну” (*too big to fail*), и управо сада међународни регулатори покушавају да се избаве од тог проблема. Поред тога, олигополске структуре формирале су се и на новим тржиштима, која тек почињу да се проучавају, као што је, на пример, најпознатији светски претраживач Google и његово доминирање на тржишту онлајн-претраживања.

Поред чисто академске компоненте, додељивање награде Тиролу, како истиче Михаил Столбов, експерт Московског државног института међународних односа (Университет) МИД Русије, има и одређену симболичну тежину, што такође не може да се посматра без извесних политичких конотација. Прво, прекинуто је осмогодишње доминирање америчких и англосаксонских истраживача. Заправо, од почетка овог века ово је први

случај да награду (самостално) добије неко ко није Американац. Као не-американци поделили су је с Американцима Британци Писаридес (2010) и Гренцер (2003) и Норвежанин Кидланд (2004), док двојица економиста лауреата имају двојно израелско-америчко држављанство – Канеман (2002) и Ауман (2005). Друго, један француски економист постао је власник премије нешто више од четврт века после свог сународника Мориса Алеа (1988), чији је допринос такође био превасходно повезан с микроекономиком. Треће, истраживачки потенцијал Жана Тирола има и још једну димензију – он је допринео значајном расту престижа и утицаја Тулуске школе економике, којом управо он руководи. Она данас улази у три водеће школе Европе и заузима 11. место у свету (по подацима RePEc-a). Није стога чудно ни изненађујуће што је крајем августа 2014. године редовни конгрес Европске економске асоцијације организовала управо она.

Заиста, Тирол је, заједно с Лафоном, преобразио француску економску науку, вративши се из Америке, где је био професор на MIT у првој половини 1990-их. Француској „академској науци” он сигурно није био потребан – у академији земље, која је науци дала Курноа, Дипуија, Кондорсеа, Алеа, Дебрија, Кремера и многе друге истакнуте научнике, током 1980-их владала је описна економија. Без обзира на њен квалитет и достигнућа, она је била добрим делом ван главних токова економске науке. Тирол и Лафон створили су Тулуску школу економике, убедили су приватне бизнисмене да помогну да се превазиђе научно заостајање. Данас је Тулуза један од центара европске економске науке, а у Француској се појавило још неколико научних центара светског нивоа. Заслуга је то, пре свега, Лафона, али и Тирола.

Релевантност Тиролових истраживања за нас

Да ли су Тиролова истраживања релевантна за нас? Оваква питања увек се морају постављати, поготову када је реч о овако престижним наградама, које не само одражавају оно што је претходило додели признања, него умногоме одређују и будуће основне правце истраживања и рада у одговарајућој науци, у овом случају економици. Одговор на то питање сигурно мора бити позитиван. Пре свега, наша привреда је мала, са по правилу малим бројем произвођача на сваком тржишту. Готово да нема производа, чак и у најконкурентнијим гранама, у којима не постоје разни облици несавршене конкуренције. Могло би се рећи – прави смо пример за олигополске и друге несавршене конкурентске структуре, и наравно за доминирање на тржишту. Одговарајућа законска и пратећа регулатива, рецимо то благо, сигурно нису на задовољавајућем нивоу, као ни сама инфраструктура која би требало да обезбеди спровођење прописа. Регулаторно тело, без обзира како се звало, предводе већ годинама правници, а уз дужно поштовање мора се истаћи да је ово економска проблематика. Аналитичке подлоге за одлучивање такође се могу довести у питање, па није чудо што је рецимо главни проблем којим се Комисија у једном не тако давном случају бавила био да ли једна фирма има на релевантном

тржишту учешће од 39,9% или 40,1% (нека ми буде дозвољена мала слобода у изношењу и тумачењу тог случаја).

Сам закон и пратећи прописи нису препознали и одредили методе за утврђивање елементарног корака у одређивању дефектности тржишта – коефицијената концентрације, а независни истраживачи и аналитичари, ако се и појаве, сматрају да је коришћење Херфиндаловог индекса велико достигнуће. Додуше, његова примена пре нешто више од десет година у анализи тржишних структура у нашој привреди (у којој сам и ја учествовао) јесте била освежење у односу на сва претходна разматрања проблема, али то свакако не треба да постане и остане последња реч науке. Овај аутор је у неколико својих радова покушао да афирмише и друге приступе (коришћење кластерске анализе, примена система индекса Линда), али то изгледа нико није читао.

С друге стране, велик проблем већ дуги низ година у овом друштву представљају јавна предузећа, заправо природни монополи. Њихови огромни, надувани трошкови константно производе (велике) губитке, а држава не показује способност да такво стање измени. Чак, понекад се има утисак да ти губиташи регулишу државу (*capture of regulator*). Свакако да проучавање Тиролових радова и модела регулације може да буде од велике користи, и ту се налази један од крупнијих задатака наше економске науке.

ПРИЛОГ 1. СВЕ НАГРАДЕ ШВЕДСКЕ КРАЉЕВСКЕ БАНКЕ ЗА ЕКОНОМСКЕ НАУКЕ

- 1969. Ragnar Frisch, Jan Tinbergen „за развој и примену динамичких модела анализе економских процеса”
- 1970. Paul A. Samuelson „за научни рад којим је развио статичку и динамичку економску теорију и активно допринео порасту нивоа анализе у економској науци”
- 1971. Simon Kuznets „за емпиријски засновану интерпретацију економског раста која је довела до новог и продубљенијег увида у економску и социјалну структуру и процес развоја”
- 1972. John R. Hicks and Kenneth J. Arrow „за пионирски допринос општој економској равнотежи и теорији благостања”
- 1973. Wassily Leontief „за развој инпут-оутпут метода и његову примену у важним економским проблемима”
- 1974. Gunnar Myrdal, Friedrich August von Hayek „за пионирски рад у теорији новца и привредних циклуса, и за продорну анализу међузависности економских, социјалних и институционалних феномена”
- 1975. Leonid Vitaliyevich Kantorovich, Tjalling C. Koopmans „за допринос теорији оптималне алокације ресурса”
- 1976. Milton Friedman „за достигнућа у области анализе потрошње, монетарне историје и теорије и за демонстрацију комплексности стабилизационе политике”
- 1977. Bertil Ohlin, James E. Meade „за одвојене прилоге теорији међународне трговине и међународног кретања капитала”
- 1978. Herbert A. Simon „за пионирско истраживање процеса доношења одлука у оквиру економске организације”

1979. Theodore W. Schultz, Sir Arthur Lewis „за пионирско истраживање у изучавању економског развоја с посебним разматрањем проблема земаља у развоју”
1980. Lawrence R. Klein „за креирање економетријских модела и њихову примену у анализи привредних циклуса и економских политика”
1981. James Tobin „за анализу финансијских тржишта и њиховог односа према одлучивању о трошковима, запослености, производњи и ценама”
1982. George J. Stigler „за пионирске студије индустријске структуре, функционисања тржишта и узрока и ефеката јавне регулације”
1983. Gerard Debreu „за инкорпорисање нових аналитичких метода у економску теорију и за ригорозну реформулацију теорије опште равнотеже”
1984. Richard Stone „за фундаментални допринос развоју система националних рачуна и на тој основи великом унапређењу основа за емпиријске економске анализе”
1985. Franco Modigliani „за пионирску анализу штедње и финансијских тржишта”
1986. James M. Buchanan Jr. „за развој контрактуралне и конституционалне основе за теорију економског и политичког одлучивања”
1987. Robert M. Solow „за допринос теорији економског раста”
1988. Maurice Allais „за пионирске доприносе теорији тржишта и ефикасне утилизације ресурса”
1989. Trygve Haavelmo „за разјашњење теоретско-пробабилистичких основа економетрије и анализе симултаних економских структура”
1990. Harry M. Markowitz, Merton H. Miller, William F. Sharpe „за пионирски рад у теорији финансијске економије”
1991. Ronald H. Coase „за откриће и разјашњење значаја трансакционих трошкова и својинских права за институционалну структуру и функционисање економије”
1992. Gary S. Becker „за проширење области микроекономске анализе на широк спектар људског понашања и интеракција, укључујући нетржишно понашање”
1993. Robert W. Fogel and Douglass C. North „за обнављање истраживања у економској историји применом економске теорије и квантитативних метода у циљу објашњења економске и институционалне промене”
1994. John C. Harsanyi, John F. Nash Jr., Reinhard Selten „за пионирску анализу равнотеже у теорији некооперативних игара”
1995. Robert E. Lucas Jr. „за развијање и примену хипотезе о рационалним очекивањима, чиме је трансформисао макроекономску анализу и продубио наше разумевање економске политике”
1996. James A. Mirrlees, William Vickrey „за фундаментални допринос економској теорији подстицаја у условима асиметричне информисаности”
1997. Robert C. Merton, Myron S. Scholes „за нови метод одређивања вредности финансијских деривата”
1998. Amartya Sen „за допринос економици благостања”
1999. Robert A. Mundell „за анализу монетарне и фискалне политике под различитим режимима девизног курса и за анализу оптималних валутних подручја”
2000. James J. Heckman „за развој теорије и метода анализе селективних узорака”, Daniel L. McFadden („за развој теорије и метода анализе дискретног избора”
2001. George A. Akerlof, A. Michael Spence, Joseph E. Stiglitz „за анализу тржишта с асиметричном информисаношћу”
2002. Daniel Kahneman „за интегрисане увиде психолошких истраживања у економској науци, посебно у области људског расуђивања и одлучивања у условима неизвесности”, Vernon L. Smith „за установљивање лабораторијских експеримената као средста у емпиријској економској анализи, посебно у изучавању алтернативних тржишних механизма”
2003. Robert F. Engle III „за методе анализе економских временских серија с временским варирањем (ARCH)”

- Clive W. J. Granger „за методе анализе економских временских серија са заједничким трендовима (коинтеграција)”
2004. Finn E. Kydland, Edward C. Prescott „за доприносе динамичкој макроекономици: временска конзистентност економске политике и покретачких снага привредних циклуса”
2005. Robert J. Aumann, Thomas C. Schelling „за унапређење нашег разумевања конфликта и сарадње методом анализе теорије игара”
2006. Edmund S. Phelps „за анализу међувременске размене у макроекономској политици”
2007. Leonid Hurwicz, Eric S. Maskin, Roger B. Myerson „за постављање основа механизма теорије дизајна”
2008. Paul Krugman „за анализу облика трговине и локације економске активности”
2009. Elinor Ostrom „за анализу економског управљања, посебно заједничком својином”, Oliver E. Williamson „за истраживања економског управљања, посебно граница фирме”
2010. Peter A. Diamond, Dale T. Mortensen, Christopher A. Pissarides „за анализе тржишта с трагањем за одступањима”
2011. Thomas J. Sargent, Christopher A. Sims „за емпиријско истраживање узрочно-последичних веза у макроекономији”
2012. Alvin E. Roth, Lloyd S. Shapley „за теорију стабилне алокације и праксе дизајнирања тржишта”
2013. Eugene F. Fama, Lars Peter Hansen, Robert J. Shiller „за емпиријску анализу цена активā”
2014. Jean Tirole „за анализу тржишне моћи и регулације”

ПРИЛОГ 2. ВАЖНИЈЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ЖАНА ТИРОЛА

а) Књиге

- Tirole, Jean. *Concurrence Imperfaite*, Paris: Editions Economica, 1985, 136 pages. (in French).
- Fudenberg, Drew & Jean Tirole. *Dynamic Models of Oligopoly*, Harwood Academic Publishers, Chur Switzerland, 1986, 80 pp.
- Tirole, Jean. *The Theory of Industrial Organization*, MIT Press, Cambridge 1988, 496 pp.
- Fudenberg, Drew & Jean Tirole. *Game Theory*, MIT Press, Cambridge, 1991, 579 pp.
- Laffont, Jean-Jacques & Jean Tirole. *A Theory of Incentives in Regulation and Procurement*, MIT Press, Cambridge 1993, 705 pp.
- Dewatripont, Mathias & Jean Tirole. *The Prudential Regulation of Banks*, MIT Press, Cambridge 1994, 262 pp.
- Laffont, Jean-Jacques & Jean Tirole. *Competition in Telecommunications*, MIT Press, Cambridge 1999, 315 pp.
- Tirole, Jean. *Financial Crises, Liquidity and the International Monetary System*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2002, 151 pp.
- Tirole, Jean. *The Theory of Corporate Finance*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2005, 644 pp. /Association of American Publishers 2006 Award for Excellence/.
- Dewatripont, Mathias; Jean-Charles Rochet & Jean Tirole. *Balancing the Banks*. Global Lessons from the Financial Crisis, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2010, 138 pp.
- Holmström, Bengt & Jean Tirole. *Inside and Outside Liquidity*, MIT Press, Cambridge 2011, 254 pp.

6) Чланци

Industrial organization

- Fudenberg, Drew & Jean Tirole. Capital as a Commitment: Strategic Investment to Deter Mobility, *Journal of Economic Theory*, Vol. 31, 1983, № 2, pp. 227–250.
- Fudenberg, Drew & Jean Tirole. The Fat Cat Effect, the Puppy Dog Ploy and the Lean and Hungry Look, *American Economic Review*, Vol. 74, 1984, № 2, pp. 361–368.
- Fudenberg, Drew & Jean Tirole. Preemption and Rent Equalization in the Adoption of New Technology, *Review of Economic Studies*, Vol. 52, 1985, № 3, pp. 383–401.
- Tirole, Jean. Hierarchies and Bureaucracies: On the Role of Collusion in Organizations, *Journal of Law, Economics and Organization*, Vol. 2, 1986, № 2, pp. 181–214.
- Rey, Patrick & Jean Tirole. The Logic of Vertical Restraints, *American Economic Review*, Vol. 76, 1986, № 5, pp. 921–939.
- Maskin, Eric & Jean Tirole. A Theory of Dynamic Oligopoly I: Overview and Quantity Competition with Large Fixed Costs, *Econometrica*, Vol. 56, 1988, № 3, pp. 549–570.
- Maskin, Eric & Jean Tirole. A Theory of Dynamic Oligopoly II: Price Competition, *Econometrica*, Vol. 56, 1988, № 3, pp. 571–600.
- Hart, Oliver & Jean Tirole. Vertical Integration and Market Foreclosure, *Brookings Papers on Economic Activity. Microeconomics*, 1990, pp. 205–286.
- Laffont, Jean-Jacques & Jean Tirole. Bypass and Creamskimming, *American Economic Review*, Vol. 80, 1990, № 5, pp. 1042–1061.
- Lerner, Josh & Jean Tirole. Efficient Patent Pools, *American Economic Review*, Vol. 84, 1994, № 3, pp. 691–711.
- Rochet Jean-Charles & Jean Tirole. Platform Competition in Two-Sided Markets, *Journal of the European Economic Association*, Vol. 1, 2003, № 4, pp. 990–1029.
- Rochet, Jean-Charles & Jean Tirole. Two-Sided Markets: A Progress Report, *Rand Journal of Economics*, Vol. 37, 2006, № 3, pp. 645–667.
- Joskow, Paul & Jean Tirole. Reliability and Competitive Electricity Markets, *Rand Journal of Economics*, Vol. 38, 2007, № 1, pp. 60–84.
- Weyl, E. Glen & Jean Tirole. Market Power Screens Willingness-to-Pay, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 127, 2012, № 4, pp. 1971–2003.

Finance and corporate governance

- Tirole, Jean. On the Possibility of Speculation under Rational Expectations, *Econometrica*, Vol. 50, 1982, № 5, pp. 1163–1181.
- Tirole, Jean. Asset Bubbles and Overlapping Generations, *Econometrica*, Vol. 53, 1985, № 6, pp. 1499–1528.
- Holmström, Bengt & Jean Tirole. Market Liquidity and Performance Monitoring, *Journal of Political Economy*, Vol. 101, 1993, № 4, pp. 678–709.
- Dewatripont, Mathias & Jean Tirole. A Theory of Debt and Equity: Diversity of Securities and Manager-Share-holder Congruence, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 109, 1994, № 4, pp. 1027–1054.
- Fudenberg, Drew & Jean Tirole. A Theory of Income and Dividend Smoothing Based on Incumbency Rents, *Journal of Political Economy*, Vol. 103, 1995, № 1, pp. 75–93.
- Rochet, Jean-Charles & Jean Tirole. Interbank Lending and Systemic Risk, *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol. 28, 1996, № 4.2, pp. 733–762.
- Holmström, Bengt & Jean Tirole. Modelling Aggregate Liquidity, *American Economic Review*, Vol. 86, 1996, № 2, pp. 187–191.
- Holmström Bengt & Jean Tirole. Private and Public Supply of Liquidity, *Journal of Political Economy*, Vol. 106, 1998, № 1, pp. 1–40.
- Tirole, Jean. Corporate Governance, *Econometrica*, Vol. 69, 2001, № 1, pp. 1–35.
- Holmström, Bengt & Jean Tirole. LAPM: A Liquidity-Based Asset Pricing Model, *Journal of Finance*, Vol. 56, 2001, № 5, pp. 1837–1867. /Smith Breeden award (distinguished paper) of the Journal of Finance/

- Holmström, Bengt & Jean Tirole. Domestic and International Supply of Liquidity, *American Economic Review*, Vol. 92, 2002, № 2, pp. 42–45.
- Rochet, Jean-Charles & Jean Tirole. An Economic Analysis of the Determination of Interchange Fees in Payment Card Systems, *Review of Network Economics*, Vol. 2, 2003, № 2, pp. 69–79.
- Tirole, Jean. Illiquidity and All Its Friends, *Journal of Economic Literature*, Vol. 49, 2011, № 2, pp. 287–325.

Psychology and cognition

- Bénabou Roland & Jean Tirole. Willpower and Personal Rules, *Journal of Political Economy*, Vol. 112, 2004, No. 4, pp. 848–886.
- Bénabou, Roland & Jean Tirole. Belief in a Just World and Redistributive Politics, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 121, 2006, № 2, pp. 699–746.
- Bénabou, Roland & Jean Tirole. Incentives and Prosocial Behavior, *American Economic Review*, Vol. 96, 2006, № 5, pp. 1652–1678.

Contract theory

- Laffont, Jean-Jacques & Jean Tirole. Using Cost Observation to Regulate Firms, *Journal of Political Economy*, Vol. 94, 1986, No. 3, Part 1, pp. 614–641.
- Tirole, Jean. Procurement and Renegotiation, *Journal of Political Economy*, Vol. 94, 1986, No. 2, pp. 235–259.
- Laffont, Jean-Jacques & Jean Tirole. Auctioning Incentive Contracts, *Journal of Political Economy*, Vol. 95, 1987, № 5, pp. 921–937.
- Hart, Oliver D. & Jean Tirole. Contract Renegotiation and Coasian Dynamics, *Review of Economic Studies*, Vol. 55, 1988, № 4, pp. 509–540.
- Laffont, Jean-Jacques & Jean Tirole. The Dynamics of Incentive Contracts, *Econometrica*, 56, 1988, pp. № 5, pp. 1153–1175.
- Tirole, Jean. Incomplete Contracts: Where Do We Stand?, *Econometrica*, Vol. 67, 1999, № 4, pp. 741–781.
- Maskin, Eric & Jean Tirole. Unforeseen Contingencies and Incomplete Contracts, *Review of Economic Studies*, Vol. 66, 1999, № 1, pp. 83–114.
- Maskin, Eric & Jean Tirole. Two Remarks on the Property-Rights Literature, *Review of Economic Studies*, Vol. 66, 1999, № 1, pp. 139–149.

Politics and economics

- Laffont, Jean-Jacques & Jean Tirole. The Politics of Government Decision-Making: A Theory of Regulatory Capture, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, 1991, № 4, pp. 1089–1127.
- Aghion, Philippe & Jean Tirole. Formal and Real Authority in Organizations, *Journal of Political Economy*, Vol. 105, 1997, № 1, pp. 1–29.
- Caillaud, Bernard & Jean Tirole. Party Governance and Ideological Bias, *European Economic Review*, Vol. 43, 1999, № 4–6, pp. 779–789.
- Dewatripont, Mathias & Jean Tirole. Advocates, *Journal of Political Economy*, Vol. 107, 1999, № 1, pp. 1–39.
- Caillaud, Bernard & Jean Tirole. Parties as Political Intermediaries, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 117, 2002, № 4, pp. 1453–1489.
- Blanchard, Olivier & Jean Tirole. Redesigning the Employment Protection System, *De Economist*, Vol. 152, 2004, № 1, pp. 1–20.
- Maskin, Eric & Jean Tirole. The Politician and the Judge: Accountability in Government, *American Economic Review*, Vol. 94, 2004, № 4, pp. 1034–1054.
- Tirole, Jean. The Euro Crisis: Some Reflections on Institutional Reform, *Financial Stability Review*, 2012, № 16, pp. 225–242.

Theory of Collective Reputations

Tirole, Jean. A Theory of Collective Reputations (with Applications to the Persistence of Corruption and to Firm Quality), *Review of Economic Studies*, Vol. 63, 1996, № 1, pp. 1–22.
 Bénabou, Roland & Jean Tirole. Self-Confidence and Personal Motivation, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 117, 2002, № 3, pp. 871–915.

Scientometrics

Neary, J. Peter; James A. Mirrlees & Jean Tirole. Evaluating Economics Research in Europe: An Introduction, *Journal of the European Economic Association*, Vol. 1, 2003, № 6, pp. 1239–1249.

ПРИЛОГ 3.

ТРИДЕСЕТ ПРВИХ ЕКОНОМИСТА НА РЕПЕК-ОВОЈ ЛИСТИ,
ДЕЦЕМБАР 2014.*

Ранг	Аутор	Институција	Скор
1	Andrei Shleifer	Department of Economics, Harvard University, Cambridge, Massachusetts (USA) National Bureau of Economic Research (NBER), Cambridge, Massachusetts (USA)	2,99
2	James J. Heckman	Department of Economics, University of Chicago, Chicago, Illinois (USA)	3,63
3	Robert J. Barro	Department of Economics, Harvard University, Cambridge, Massachusetts (USA)	4,35
4	Joseph E. Stiglitz	Finance & Economics Department, Graduate School of Business, Columbia University, New York City, New York (USA)	4,92
5	Daron Acemoglu	Economics Department, Massachusetts Institute of Technology (MIT), Cambridge, Massachusetts (USA)	6,77
6	Peter C. B. Phillips	Cowles Foundation for Research in Economics, Yale University, New Haven, Connecticut (USA) School of Economics, Singapore Management University, Singapore, Singapore	7,41
7	Jean Tirole	Institut d'Économie Industrielle (IDEI), Toulouse School of Economics (TSE), Toulouse, France	11,66
8	Robert E. Lucas Jr.	Department of Economics, University of Chicago, Chicago, Illinois (USA)	11,89
9	Kenneth S. Rogoff	Department of Economics, Harvard University, Cambridge, Massachusetts (USA)	14,47
10	John Y. Campbell	Department of Economics, Harvard University, Cambridge, Massachusetts (USA)	14,86
11	Martin S. Feldstein	National Bureau of Economic Research (NBER), Cambridge, Massachusetts (USA)	16,92
12	Olivier J. Blanchard	Research Department, International Monetary Fund (IMF), Washington, District of Columbia (USA)	18,67
13	Peter Nijkamp	Afdeling Ruimtelijke Economie, Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde, Vrije Universiteit, Amsterdam, Netherlands	19,65
14	Gary S. Becker †		19,97
15	Christopher F. Baum	Department of Economics, Boston College, Chestnut Hill, Massachusetts (USA)	22,41

Ранг	Аутор	Институција	Скор
16	Nicholas Cox		25,08
17	Richard Blundell	Department of Economics, University College London (UCL), London, United Kingdom	25,32
18	Thomas J. Sargent	Department of Economics, New York University (NYU), New York City, New York (USA)	25,45
19	Ross Levine	Walter A. Haas School of Business, University of California-Berkeley, Berkeley, California (USA)	25,76
20	Barry Julian Eichengreen	Department of Economics, University of California-Berkeley, Berkeley, California (USA)	27,92
21	Paul R. Krugman	Woodrow Wilson School of Public and International Affairs, Princeton University, Princeton, New Jersey (USA)	27,98
22	Eugene F. Fama Sr.	Booth School of Business, University of Chicago, Chicago, Illinois (USA)	28,02
23	M. Hashem Pesaran	Department of Economics, University of Southern California, Los Angeles, California (USA)	29,48
24	Mark L. Gertler	Department of Economics, New York University (NYU), New York City, New York (USA)	29,50
25	Robert F. Engle III	Volatility Institute, Stern School of Business, New York University (NYU), New York City, New York (USA)	29,53
26	Edward C. Prescott	Research Department, Federal Reserve Bank of Minneapolis, Minneapolis, Minnesota (USA)	29,99
27	Robert W. Vishny	Booth School of Business, University of Chicago, Chicago, Illinois (USA)	30,56
28	Carmen M. Reinhart	Kennedy School of Government, Harvard University, Cambridge, Massachusetts (USA)	30,82
29	David E. Card	Department of Economics, University of California-Berkeley, Berkeley, California (USA) National Bureau of Economic Research (NBER), Cambridge, Massachusetts (USA)	32,68
30	Lawrence H. Summers	Harvard Business School, Harvard University, Cambridge, Massachusetts (USA) National Bureau of Economic Research (NBER), Cambridge, Massachusetts (USA)	32,75

Извор: <https://ideas.repec.org/top/top.person.all.html>

* Напомена: У рангирању се користи 34 критеријума (ранг у односу на одговарајући показатељ), а коначни скор је хармонијска средина коришћених индикатора, изузимајући први (број објављених радова), као и најбољи и најлошији ранг.

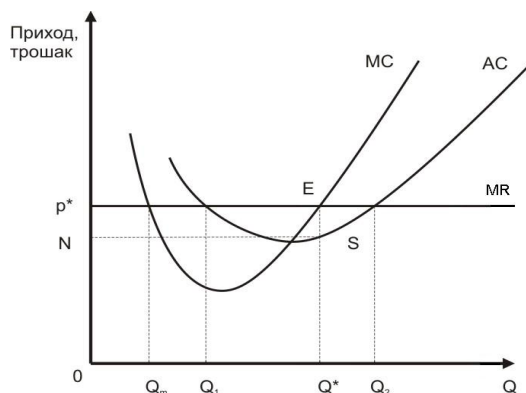
ПРИЛОГ 4.

ТРЖИШНА МОЋ (ВЛАСТ) И РЕГУЛАЦИЈА (ОСНОВНИ ПОЈМОВИ)

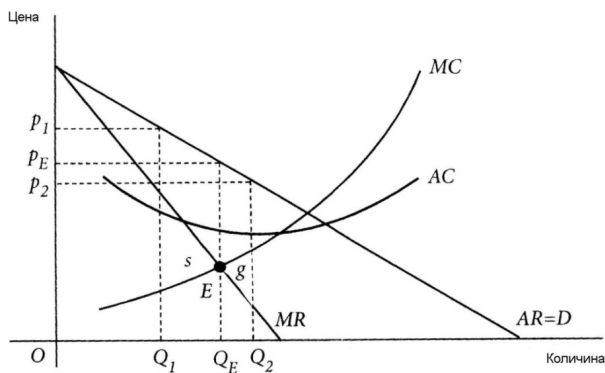
Тржишну моћ (власт) одређујемо полазећи од услова максимизације профита фирме у слободној (савршеној) конкуренцији и у случају монопола. Претпоставља се да фирма као циљ има максимизацију профита. Та тема више пута је покретана и дискутована у економској теорији, али је закључак увек био повратак на ту тезу. Како су показали Алчијан и Фридман, чак и када би власници, или менаџери предузећа поставили

други циљ, процес економске природне селекције учинио би њихове жеље неостваривима, и они би се морали вратити том циљу.

Максимум профита предузеће постиже при оном обиму производње при којем изједначује маргинални (гранични) приход и маргиналне трошкове. Тачка њихових пресека на сликама 1 и 2 обележена је словом Е; она одређује равнотежну количину Q^* , односно Q_E . Међутим, док је у условима потпуне конкуренције у равнотежној тачки цена једнака граничном приходу (те две величине су у тим условима, заправо, увек међусобно једнаке), у условима постојања монопола то није случај: цена је једнака просечном, а не граничном приходу, и она је већа од граничног трошка.

Слика 1. Равнотежа предузећа у потпуној конкуренцији

Слика 2. Максимизација профита монополисте

То што је показано за монополисту важи и за свако предузеће које има могућности да одређује цену свог производа (price-maker, за разлику од савршеног конкурента који је price-taker).

Разлика између цене и граничног трошка одређује тржишну моћ (власт), која је по дефиницији једнака односу између тих двеју величина:

$$\frac{p}{MC} = \frac{1}{1 + \frac{1}{E_{Dp}}} = \frac{1}{\frac{E+1}{E}} = \frac{E}{E+1}$$

што после малих математичких трансформација постаје

$$\frac{MC}{p} = 1 + \frac{1}{E} \Rightarrow 1 - \frac{MC}{p} = -\frac{1}{E}$$

одакле се добија и познати Лернеров индекс монополске (тржишне) моћи:

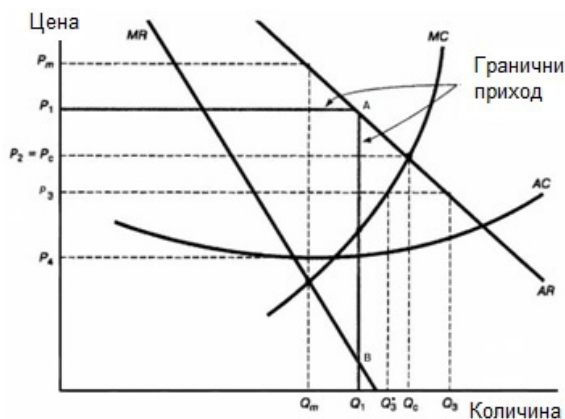
$$L = \frac{p - MC}{p} = -\frac{1}{E}$$

као (негативна) реципрочна вредност коефицијента еластичности тражње у односу на цену.

Тржишна моћ, дакле, зависи од еластичности тражње. Што је ова већа, тржишна моћ ће бити мања, и нестаће у случају максималне еластичности, тј. у случају када предузеће постане савршени конкурент, када ће и његова функција тражње постати водоравна.

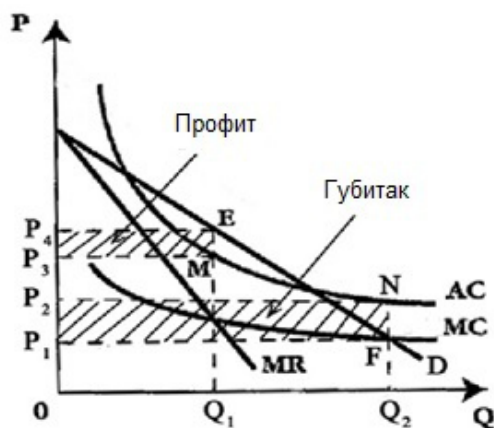
Одавде следе и два једноставна закључка: 1) потребно је стварати услове савршене конкуренције, и 2) потребно је ограничавати цене. Први закључак није споран, али је наравно тешко остварив – савршена конкуренција је теоријска конструкција која се у реалном животу остварује само као (крајњи) изузетак. Поред тога, тај закључак не може важити и не може се спроводити код природних монопола, за које важи субадитивност функције трошкова. Други закључак, на којем се добрим делом заснивала антимонополска политика, и не само она, веома је споран, негативне последице такве административне мере могу бити веће од позитивних, а то је посебно осетљиво управо у гранама с природним монополима.

Регулација цене монополистичког предузећа имаће следеће последице (слика 3). На основу пресека кривих граничног прихода и граничног трошка монополист одређује обим своје продукције (Q_m), чему одговара цена (P_m). Ако држава максимира цену на нивоу p_1 , криве просечног и граничног трошка промениће свој изглед. До тачке А, тј. до обима производње Q_1 , и просечан и гранични приход биће једнаки цени p_1 , а за износе Q веће од Q_1 имаће полазни облик дефинисан кривама AR и MR . Када је цена једнака p_1 , гранични приход (=цена) већи је од граничног трошка, и предузеће ће повећавати обим производње. Праву равнотежу оно не може да постигне (гранични трошак сада постаје већи од граничног прихода), али ипак може да повећава производњу све док је гранични трошак мањи од просечног прихода. Тој тачки одговарају количина Q_c и цена $p_c = p_2$. То би, уједно, одговарало обиму производње конкурентног предузећа. Даље снижавање цене, до p_3 , међутим, неће довести до повећања производње, пошто је то зона у којој је гранични трошак већи од просечног прихода. Због тога ће доћи до смањења производње, и то до Q_3' , а то ће створити дефицит $Q_3 - Q_3'$.

Слика 3. Регулација цене монополистичке фирме

Погледајмо какве су последице административног ограничавања цена у случају природног монопола (слика 4). Природни монопол обично се појављује у делатностима које одликује економија обима, због чега се криве просечног и граничног трошка понашају другачије него у „нормалним” делатностима – оне су целим током опадајуће, а то даље значи и да је гранични трошак увек испод просечног. Пресек кривих граничног прихода и граничног трошка одређује оптималну количину производње (Q_1), а њој одговара цена (P_4). Правоугаоник P_3MER_4 одређује профит монополисте. Ако је друштву (држави) потребан обим производње од Q_2 , оно би, следећи економску логику, требало да одреди цену на нивоу од P_1 , где се изједначају гранични трошак и просечна цена. Међутим, тај ниво цене доноси фирми губитак (правоугаоник $P_1F_1NP_2$), пошто су просечни трошкови већи од граничних. Решење је или повећати цену на P_2 , или предузећу надокнадити губитак.

Слика 4. Административно ограничавање цена код природног монопола

Очевидно, интереси друштва и предузећа се не поклапају, а регулација путем одређивања максималних цена само „помера” проблем с једног на други терен. Снижавање цена од стране државе доводи до реакције предузећа у виду смањења обима продукције како би избегло губитак. С аспекта државе поставља се, стога, питање – на ком нивоу обезбедити цену да би се постигао оптимум. Очито, она се мора налазити на нивоу p_2 , јер се ту поклапају просечни трошкови и тражња (просечни приход). Међутим, у пракси је тешко одредити тај ниво цене, пошто се криве просечних трошкова и тражње мењају при промени услова на тржишту. Стога се државе опредељују за друге modele регулације.

Један од често коришћених модела је регулисање стопе профита – регулаторни орган одређује цену тако да обезбеди неку врсту „конкурентне” или „праведне” стопе профита (rate-of-return regulation). Она има облик

$$P = AVC + \frac{D + T + sK}{Q}$$

где су AVC просечни варијабилни трошкови, D амортизација, T порези, s допуштена „праведна” стопа профита, K основни капитал предузећа и Q обим производње.

Основни проблем код овог облика регулисања је појава временског лага (помака) (regulation lag), до којег долази због кашњења у предузимању одговарајућих мера, тј. у њиховом прилагођавању промени услова на тржишту. Како наводе Пиндајк и Рабинфелд (Pindyck, Robert S. & Daniel L. Rubinfeld. *Microeconomics*, 3rd ed., Prentice Hall, 1995, p. 344), иронијом судбине током 1950-их и 1960-их лаг регулисања радио је у корист фирми чија је делатност потпадала под регулисање, што је било повезано с економијом обима. Почев од 1970-их ситуација се променила и трошкови лага почели су да падају на фирме које су регулисане. Најзад, од почетка последње деценије 20. века регулација се у САД суштински променила, телекомуникације су делимично биле ослобођене регулисања, као и електроенергетске компаније, економија обима се значајно смањила и технолошке промене омогућиле су да улазак на тржиште нових фирми буде знатно лакши.

НЕМАЧКЕ ДИПЛОМАТЕ У ТРЕЋЕМ РАЈХУ И У СР НЕМАЧКОЈ

(Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes und Moshe Zimmermann:
*Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich
und in der Bundesrepublik* / Немачко Министарство иностраних дела и
прошлост – немачке дипломате у време Хитлера и Западне Немачке /,
Karl Blessing Verlag; München 2010, S. 879)

Одмах по објављивању ове књиге која се бави историјом немачке дипломатије између 1933. и 1970. појавило се велико интересовање јавности. Недељама и месецима по штампању тог обимног дела (садржи близу девет стотина страна), водила се жучна дискусија како у немачкој научној и стручној штампи, тако и у најугледнијим немачким новинама. Године 2012. књига је штампана у џепном издању (Panthéon, München 2012). Осврћући се само на најважније моменте те полемика, док ћу највише простора посветити, разуме се, оним деловима књиге које говоре о односу Немачког министарства иностраних дела према Србији и српском народу.

И до сада, после Другог светског рата, написано је неколико запажених радова на ту тему: Gerald Reitlinger, *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945*, London 1953; Paul Seabury, *The Wilhelmstrasse. A Study of German Diplomats Under the Nazi Regime*, Berkeley and Los Angeles 1954; Léon Poliakov und Joseph Wulff, *Das Dritte Reich und die Juden. Dokumente und Aufsätze*, Berlin 1955; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New York 1961; Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940–1943*, New York 1978; Hans-Jürgen Döscher, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der „Endlösung“*, Berlin 1987.

Студија поменуте четворнице историчара настала је као резултат једног скандала, а њега је изазвао тадашњи немачки министар иностраних дела Јошка Фишер. Наиме, го-

дине 2004. умро је немачки амбасадор по имену Франц Крапф (Franz Krapf). Уобичајено је да се у интерним списима помене преминули колега и да се с неколико лепих речи опише његов живот и вишедеценијски рад у служби немачке дипломатије. Фишер је, међутим, одбио да то учини. То је образложио чињеницом да је Крапф не само био члан нацистичке странке, већ да је носио униформу есесовца (SS).

Овај потез Фишера изазвао је талас протеста у Немачком министарству иностраних послова. Када је већ одбила „фирма“ да објави читуљу, нашло се неколико његових колега и сада као приватна лица сакупили су новац и немачки медији су је објавили. Фишер је то оценио као провокацију, те је решио да сазове комисију историчара. Дао им је задатак да оцене рад немачких дипломата у време Трећег рајха.

Образложење је гласило, да је студија потребна јер до сада недостаје репрезентативан, општи преглед историје „АА“, како се скраћено на немачком пише Немачко министарство иностраних дела (Auswärtiges Amt).

Због чега је ово поглавље немачке недавне прошлости тако контроверзно? Зато што су од свих немачких институција Трећег рајха, АА сматрао да је био најмање „заражен“ вирусом нацизма. Тако многе није ни чудило да је велики број дипломата из Хитлеровог доба, кратко по окончању Другог светског рата примљено у дипломатију Савезне Републике Немачке (Bundesrepublik Deutschland), формирану 1949. године.

Студија је резултат рада четворице међународно признатих историчара: Концеа, Фраја, Хејса и Цимермана (Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes, Moshe Zimmermann). Екарт Конце је професор историје на универзитету у Марбургу (Marburg). Објавио је запажену књигу *Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik von 1949 bis in die Gegenwart*, München 2009; Норберт Фрај је професор универзитета у Јени (Universität Jena). Коаутор је дела које је изазвало велико интересовање: *Flick. Der Konzern, die Familie, die Macht*, München 2009; Питер Хејс је амерички професор и то са Нортвестерн универзитета у Еванстону у Илиноису (Northwestern University Evanston, Illinois). Аутор је књиге *Handbook of Holocaust Studies*, Oxford 2010; Моше Цимерман, израелски историчар, професор с Хебрејског универзитета у Јерусалиму. Његово најважније дело зове се *Deutsche gegen Deutsche. Das Schicksal der Juden 1938–1945*, Berlin 2008.

Одмах на почетку књиге, у предговору, аутори скрећу пажњу да је резултат њиховог рада поразан за АА. Наиме, у новој СР Немачкој (in der neuen Bundesrepublik) дуго се неговао и чувао мит о „посебној улози Немачког министарства иностраних послова током Хитлерове диктатуре („den lange auch gepflegten und gehüteten Mythos von der besonderen Rolle des Auswärtigen Amtes in der Hitlerdiktatur“): већина дипломата из времена Хитлера и Рибентропа били су заправо тајни противници нацистичке диктатуре. Но, они су остали на својим дужностима, како би спречили да се догоде још страшније ствари („die Schlimmeres verhüteten“). Поменути аутори верују да им је пошло за руком да овај мит, ову легенду, заувек сахране и униште (zerstören). Четворица историчара верују да су пронашли довољно докумената који показују и доказују, да Министарство иностраних дела у Берлину („das Auswärtige Amt in Berlin“, или, како се популарно зове „das Amt in der Berliner Wilhelmstraße“) од самог почетка активно учествовало („aktiv beteiligt“) у систематском уништавању Јевреја.

Чињеница је да је после 1945. веома мали број немачких дипломата због таквог криминалног понашања одговарао пред судом. Зато се и могло догодити да су многе Хитлерове дипломате наставили да раде свој посао и после проглашења СР Немачке. Конрад Аденауер јасно је казао да у Бону (Das Auswärtige

Amt an der Koblenzer Straße in Bonn) не жели рестаурацију нацистичке дипломатије из берлинске улице Вилхелм („keine restaurierte Wilhelmstraße“), већ да је њему изнад свега стало да основу дипломатског кадра чине „искусни службеници старе пруске школе“ („das erfahrene Personal der alten preußischen Schule“). Када су Аденауера питали, због чега је из старог режима преузео толики број дипломата, одговорио је следеће: „Човек не просипа прљаву воду, ако нема чисте“ („Man schüttet kein dreckiges Wasser weg, wenn man kein reines hat.“). Идеја је била да се из службе искључе само компромитоване дипломате, који су свим срцем прихватили нацистичку идеологију. Да ли је то урађено темељно, доследно, како треба, то је посебно питање.

Главна замерка што се концепта и садржаја тиче, односи се на чињеницу да су ова четворица историчара главну пажњу посветили улози АА у уништавању Јевреја. Као да у рату нису страдали и други!

О томе, по мени, убедљиво, говори књига Керфера (Daniel Koerfer: *Diplomatenjagd: Joschka Fischer, seine Unabhängige Kommission und Das Amt*). Он замера четворици аутора да нису написали „подробну и свеобухватну историју Немачког министарства иностраних дела“ („keine umfassende Geschichte des Auswärtigen Amtes“) у време нациста, већ су се искључиво ограничили на проучавање геноцида над Јеврејима и немачкој дипломатији, која је била укључена, па и активно учествовала у том послу („sondern beschränkt sich ausschließlich auf die Verstrickung des AA in den Völkermord an den Juden“).

Керферова замерка је тачна. Процентуално је, на пример, страдало знатно више Белоруса, него Јевреја. Као резултат немачке агресије, Руси су изгубили преко двадесет милиона људи, док су Срби страдали отприлике као и Јевреји, ако се узме у обзир процентуални губици. Па ипак, Запад, па и ова књига, када је реч о страдању у Другом светском рату, у деведесет одсто случајева говоре само и искључиво о Јеврејима. Није добро да се ствара листа жртава првог и другог реда. То, најзад, није добро ни за саме Јевреје.

Но, једну ствар ниједан озбиљан историчар не може да порекне, а то значи да је „das Auswärtige Amt“ био у великом броју случајева директно одговоран за злочине који су се догодили у време Трећег рајха“ („die Verbrechen des 3. Reiches“).

У уводу књиге даје се биографска скица немачког дипломате Фрица Колбеа (Fritz Kolbe). Он је један од малобројних државних службеника, које је године 1933. дао оставку, јер се није слагао с политиком Адолфа Хитлера. После Другог светског рата, Колбе није могао да се поново запосли у западнонемачкој дипломатији, јер је он „своју отаџбину у тешким врменима оставио на цедилу” („weil er sein Vaterland in schwerer Zeit im Stich gelassen habe”). Дипломати из времена Хитлера и Рибентропа спречили су Колбеа да се запосли у дипломатији СР Немачке.

Четворица аутора књиге почињу с годином 1933, када је Хитлер дошао на власт. Притисак нациста одмах је почео да осећа у свим државним институцијама. Разуме се, није остало поштеђено ни министарство иностраних послова. Само је мали број дипломата деловао храбро и доследно. Светао пример представља Притвиц (Friedrich von Prittwitz und Gaffron). Он је тада био немачки амбасадор у Вашингтону. Имао је свега 49 година, што је тада представљало реткост, да неко постане амбасадор и то на тако важном месту.

Колбе и фон Притвиц представљају изузетак. Како се понашала већина немачких дипломата? Не мали број активно је учествовао у Хитлеровом програму. Шеф АА био је Рибентроп (Joachim von Ribbentrop) и он се у својој политици од године 1938. потпуно ослањао на подршку Хитлера, Химлера и његове елитне SS јединице. Он је осуђен на смрт на Нирбершком процесу и обешен у октобру 1946.

Но, остаје чињеница да је знатан део дипломата из АА лебдео између пасивног отпора и успешног прилагођавања. У њих аутори убрајају водећег дипломату тог времена: Вајцзекера (Ernst Freiherr von Weizsäcker, 1882–1951). Његов син Рихард био је до 1984. градоначелник Западног Берлина, а потом пуних десет година и председник СР Немачке.

Из докумената и личних белешака види се да је Ернст Вајцзекер био резервисан према режиму Адолфа Хитлера, но није се решио на активан отпор нацистичком режиму. Он је био, одмах после Рибентропа, други човек у Министарству иностраних дела (Staatssekretär Ernst von Weizsäcker). Године 1938. постао је државни секретар у АА. Често је долазио у сукоб с Рибентропом и нацистичком партијом. Како су аутори убедљиво показали, Вајцзекер је долазио у сукоб око так-

тике и питања компетенције, а веома ретко око самог политичког садржаја. У том смислу Вајцзекер је делио мишљење свога шефа Рибентропа. Слагао се с Хитлером и по питању ревизије немачко–пољске границе. С друге стране, из докумената се види, да је Вајцзекер био против тога да Немачка поведе рат против Лондона и Москве и противио се плановима нациста, да Немачка завлада светом („die deutsche Weltherrschaft”). Исто тако се из докумената види да је он делио јасне антипатије према Јевејима, а нарочито су му били антипатични „источни Јевреји” (Ostjuden), дакле, руски, пољски и румунски Јевреји. Када је Немачка напала Пољску, његов син је погинуо већ другог дана рата – 2. септембра 1939. – па се тако он, Вајцзекер, нашао у ситуацији да крене примером свог сина, те да га његова смрт на неки начин обавезује, односно, да му је дужност да служи земљи и на роду („sah er sich in der Bahn der Pflicht”).

У такозваном процесу „против улице Вилхелм” (Im Wilhelmstraßenprozess), који је одржан 1948/49, на оптуженичкој клупи нашло се осам припадника немачке дипломатије. Вајцзекер је осуђен на седам година зазора. За адвоката је имао свог сина Рихарда. Носиоци националсоцијализма – као и у свим радикалним покретима – били су углавном млади људи, у великој мери фанатици, док свет дипломате пре припада старијем, конзервативном слоју друштва. Већ и та чињеница говори да они нису могли да буду узор нацистима.

Активан отпор нацистичком режиму од стране немачких дипломата био је редак, спорадичан и ограничен се на свега неколико личности. Поред већ поменутих Колбеа и фон Притвица, ево још неких: Хасел (Ulrich von Hassell), Трот (Adam von Trot), Хефтен (Hans von Haefen), Бернштотф (Albrecht Graf von Bernstorff), Файне (Gerhart Feine).

Аутори су покушали да нађу континуитет између старе немачке дипломатије, између Вилхелмове улице и Бонског министарства иностраних послова („zwischen der alten Wilhelmstraße und dem Bonner Auswärtigen Amt”). Овде је Фрај, изгледа, у праву када тврди да су многи сувише компромитовани дипломати из времена Рибентропа, после Другог светског рата служили у западнонемачким амбасадама широм арапског света („Und allzu belastete ‘Ehemalige’ – die schickte man gern in die arabische Welt”, Ein Gespräch mit dem

Mitglied der Historikerkommission Norbert Frei, *Die Zeit*, 28.10.2010).

И најжешћи критичари, међутим, слажу се у једном. Дело четворице историчара донело је много нових и занимљивих података („viel Neues“), како каже историчар Шефер-Носке (Schäfer-Noske). По њему, многе ствари угледале су по први пут светло дана („viele Dinge ans Licht gekommen“), а које су до тада дуго стајале сакривене у мраку подрума дипломатских архива. Шефер-Носке убраја се у уважене критичаре тог дела, али истовремено је спреман да призна и вредности студије, коју су урадили четворица поменутих професора. Он нарочито хвали онај део књиге, који су обрадили професори Фрај и Цимерман (http://www.deutschlandfunk.de/dawerden-nicht-die-verdienste-genannt.691.de.html?dram:article_id=54796, 26. 10. 2010).

Нема сумње да су многи немачки дипломати својим деловањем током Другог светског рата допринели уништавању Јевреја. У депортацији Јевреја, рецимо, у Француској истакао се Абец (Otto Abetz), а у Риму – Ран (Rudolf Rahn).

Да ли је међу немачким дипломатама било случајева отпора? Нека имена сам већ поменуо. У књизи је описан пример Фајнеа (Gerhart Feine). Он је од марта 1944. био немачки амасадор у Будимпешти. Заједно са швајцарским дипломатом Луцом (Carl Lutz), Фајне је пружио уточиште многим прогањаним Јеврејима и тиме их спасао од депортације и смрти. Но, други немачки дипломата у Будимпешти, Везенмајер (Edmund Veesenmayer), активно је учествовао у депортацији и уништавању мађарских Јевреја.

Неку врсту коореферата на књигу четворице аутора написао је, како сам већ казао, берлински историчар Керфер (Daniel Koerfer: *Diplomatenjagd: Joschka Fischer und seine Unabhängige Kommission und „Das AMT“*; Strauss Medien & Edition, Potsdam 2013, 544 S.) Његова књига веома је корисна за све оне који се баве том темом, јер је успео да исправи нека очевидна претеривања. И он се слаже с тврдњом да је у Немачком министарству иностраних послова било мало хероја који су пружили активан отпор нацистичком режиму. Али, исто тако не стоји да су службеници АА одиграли главну улогу у уништавању Јевреја. Већина њих прилагодила се новим условима, били су каријеристи и просто су извршавали наређења која су долазила

из берлинске централе. У Пољској и у окупираним деловима Совјетског Савеза АА био је углавном без утицаја („In Polen und der besetzten Sowjetunion seien diese aber weitgehend ohne Einfluss gewesen und hätten daher, anders als im Buch behauptet, keine leitende Rolle in der ‚Judenpolitik‘ gespielt.“).

Како је и Нирбершко процес доказао, главни протагонисти холокауста јесу ова тројка: Хитлер, Химлер и Хајдрих (Hitler, Himmler, Heydrich). Већина оних немачких дипломата који су активно учествовали у депортацији Јевреја не припадају старој гарди, дакле, из времена Вајмарске републике, већ су примљени у АА на захтев Хитлера и осталих водећих главешина нацистичке државе. Све ово је интересантно за оне који се баве немачким односима. Дакле, тај део књиге заправо говори о немачко-немачким проблемима, када је у питању суочавање са сопственом прошлошћу.

Но, вратимо се рецензији књиге *Историја Немачког министарства иностраних дела*. Њена велика заслуга састоји се у следећем: ако су немачки дипломате криви што су активно учествовали у уништавању Јевреја, онда се то свакако односи „на Србију, Грчку и Мађарску“ („schwerwiegend sei etwa der Anteil des Auswärtigen Amtes und einiger seiner Mitarbeiter in Serbien, Griechenland und Ungarn gewesen“).

За нашу јавност, природно, најважнији су они делови који се односе на нашу земљу. Ево што се ту каже: „Србију и Грчку Хитлер је војно освојио. После тога у тим земљама инсталирана је немачка војна управа. Србија и Грчка стајале су под немачком окупацијом... Као опуномоћени представник Немачког министарства спољних послова за Србију именован је Бенцлер. Он је на основу Хитлеровог указа од 28. априла 1941. био одговоран за решавање свих питања у Србији – али у договору са шефом штаба војних власти.“ („Hitler hatte Serbien und Griechenland militärisch erobert. Danach wurden in beiden Balkanstaaten deutsche Militärverwaltungen eingerichtet. Serbien und Griechenland standen unter deutscher Besatzung... Als Bevollmächtigter des deutschen Auswärtigen Amtes fungierte Felix Benzler, 1891–1977, der laut Führererlass vom 28 April 1941 ‚für die Behandlung aller in Serbien auftauchenden Fragen‘ zuständig war und in Abstimmung mit den militärischen Stellen“, Conze, Frei, Hayes und Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich...*, стр. 252).

После брзог слома Југословенске краљевске армије, Немци су у Србији успоставили војну управу, а Бенцлер и Турнер били су врховни арбитри по свим питањима. Бенцлер је био у дипломатској служби од године 1919. Он је морао од почетка да сарађује с Харалдом Турнером. Турнер је био шеф управе штаба при војном команданту („Benzler mußte von Anfang an mit Harald Turner, SS-Obersturmführer, zusammen arbeiten, der war als Chef des Verwaltungsstabes beim Militärbefehlshaber Harald Turner“, *исто*, стр. 252). Најважнији задатак им је био, да „спрече активност српских политичких елемената“ („eine Betätigung serbischer politischer Elemente zu verhindern“; *Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten...*, стр. 252), како стоји у мало пре поменутом Хитлеровом указу од 28. априла 1941.

Од немачких дипломата важну улогу на Балкану играли су Нојбахер (Hermann Neubacher) и Везенмајер (Edmund Veessenmayer). Нојбахер је од 1940. имао своје седиште у Румунији, а од септембра 1943. прешао је у Београд. Везенмајер је био акредитован у Будимпешти.

После брзог слома Југословенске армије, Берлин је захтевао да се у крњој Србији формира влада, која би била одговорна за ред и мир, те имала да води рачуна о снабдевању храном немачке окупационе силе. Тако је 28. августа 1941. формирана српска влада на челу с генералом Миланом Недићем. Турнер је, очевидно у очима Берлина био сувише „мек“ према окупираној Србији. Нарочито је с њим био незадовољан свемоћни Химлер. Он принципијелно није веровао српским саговорницима и ускоро је издејствовао да Турнера замени Мајснер. Његов слоган је гласио: „Само мртав Србин је добар Србин“ („Turner zog sich den Unwillen Himmlers zu, der dem serbischen Partner prinzipiell nicht traute und Turner bald durch den SS-Führer August Edler von Meyszner ersetzen ließ, dessen Leitspruch nach eigenem Bekenntnis lautete: ‚Nur ein toter Serbe ist ein guter Serbe‘“, *Das Amt und die Vergangenheit...*, стр. 252).

Но, ова кадровска промена у Београду очевидно није било најбоље решење. С овом максимом Мајснер је имао мало успеха против српског отпора. Везенмајер и Мајснер 8. септембра 1941. јављају Министарству иностраних дела у Берлину: „Доказано је да су у бројним саботажама учествовали и Јевреји. Из

тог разлога морамо да одстранимо сво мушко јеврејско становништво. Њихов број износи око 8.000.“ Два дана касније Бенцлер и Везенмајер послали су оштар телеграм у Берлин: „Брзо и драконско решавање јеврејског питања јесте ствар коју треба да најхитније решимо.“ Упорни Бенцлер се 28. септембра 1941. обратио директно свом шефу Рибентропу: „Нека ми буде дозвољено да Вас подсетим, да ми је у Фушлу изричито била обећана Ваша помоћ, како бих могао да пошаљем у концентрационе логоре у Немачкој: Јевреје, те масоне и оне Србе који симпатизу с Енглезима.“ („Mit dieser Maxime Meyszner hat wenig Erfolg gegen serbische Widerstand...; am 8 September 1941 berichteten Veessenmayer und Meyszner dem AA: ‚Nachweislich haben sich bei zahlreichen Sabotagenakten Juden als Mittäter herausgestellt. Daher muß man aller männlichen Juden entfernen. Die Zahl dürfte etwa 8000 betragen‘. Zwei Tage später schickten Benzler und Veessenmayer schärferes Telegramm nach Berlin: ‚Rasche und drakonische Erledigung serbischer Judenfrage ist dringendstes Gebot...‘. Am 28 September 1941 wandte sich der hartnäckige Benzler direkt an Ribbentrop: ‚Ich darf daran erinnern, daß Sie mir in Fuschl ausdrücklich Ihre Hilfe zugesagt haben, die Juden und außerdem auch Freimaurer und englandhörige Serben in Konzentrationslagern in Deutschland unterzubringen‘“, *Das Amt und die Vergangenheit...*, стр. 253).

Бенцлерове молбе убрзо су услышене: „16. октобра 1941. Берлин је послао три своја човека: Зура, Стушку и Радемахера. Радемахер је као циљ путовања навео „ликвидацију Јевреја у Београду“. У његовом извештају од 25. октобра 1941. каже се следеће: ‘Јевреји, мушкарци, пострелани су до конца ове недеље. Овиме је јеврејски проблем решен’. А 23. маја 1942. Радемахер је описао јеврејско питање као нешто што више није акутно“ („Am 16. Oktober 1941 wurden drei Männer nach Belgrad geschickt: Sturmbannführer Suhr, Untersturmführer Stuschka und Franz Rademacher. Rademacher gab als Reisezweck die Liquidation von Juden in Belgrad. Weiter heißt es in seinem Bericht vom 25 Oktober 1941: ‚Die männlichen Juden sind bis Ende dieser Woche erschossen, damit ist das Juden-Problem erledigt‘. Am 23 Mai 1942 bezeichnete Rademacher die Judenfrage in Serbien als nicht mehr akut“, *Das Amt und die Vergangenheit...*, стр. 254).

Управо овај део извештаја изазвао је највиши степен запрепаштења и медијске пажње

у Немачкој, пре нешто више од четири године, када је књига објављена. Наиме, да је немачки дипломата у јесен године 1941. тражио да му се плате путни трошкови, премда му је циљ био „ликвидација Јевреја у Београду” (Reisekostenabrechnung – „Liquidation von Juden in Belgrad” als Reisegrund). Штампa је то одмах превела на јасан и разумљив немачки: „Немачко министарство иностраних послова убијање људи убрајало је и рачунало као ‘службени пут’”.

На сличан начин текло је и уништавање Јевреја у Грчкој. Немачки конзул у Солуну Шенберг нарочито се истакао у депортацији и ликвидацији солунских Јевреја. Међутим, представник Немачког министарства иностраних дела у Атини Алтенберг, нимало није делио одушевљење Шенберга. („Ähnlich verlief die Vernichtung der Juden in Griechenland. So schickte aus Saloniki Konsul Fritz Schönberg an Günther Altenburg, der Bevollmächtigte des Reiches in Athen (von Mai 1941 bis Oktober 1943) einen Bericht vom 17 August 1942, in dem er die Hoffnung aussprach, daß die Judenfrage auch in Griechenland endgültig gelöst wird. Zugleich sprach er von der ‚Genugtuung der griechischen Bevölkerung’“, *Das Amt und die Vergangenheit*..., стр. 255).

Алтенберг је показао велику личну храброст, јер је одбио понуду свемоћног Химлера да приступи SS формацијама. Да ли је Алтенберг могао више да учини за солунске Јевреје? („Altenberg hielt sich sehr tapfer, und der SS beizutreten, wie es ihm Himmler nahelegte, lehnte Altenberg ab. Könnte Altenberg mehr für die Juden aus Saloniki tun?“)

Други немачки дипломата, Херман Нојбахер, у свом извештају из јуна 1941. протествовао је против ужасних злочина усташа према Србима, Јеврејима и Ромима („Herman Neubacher hatte im Juni 1941 in seinen Berichten gegen Grausamkeiten der ‚Ustascha‘ gegenüber Serben, Juden und Roma protestiert“, *Das Amt und die Vergangenheit*..., стр. 256).

Мајснер је починио многе злочине према српском цивилном становништву. Нојбахеру је пошло за руком тек у марту 1944. да смени крволочног Мајснера... Када је доспео у америчко заробљеништво Нојбахер је дао следећи горак резиме своје мисије на Балкану: Хитлер је имао романтичан, антисрпски комплекс, а извор његовог става потиче из временa убиства надвојводе Франца Фердинанда у Сарајеву, у јуну 1914. године. Због тога је ње-

гов концепт Балкана био прохрватски и пробугарски. С друге стране, Рибентроп није имао појма о Балкану („Meysner, dessen Ablösung Neubacher im März 1944 erreichte. Rückblickend, in amerikanischer Gefangenschaft, resümierte Neubacher verbittert: „Hitler hatte einen romantischen anti-serbischen Komplex, resultierend aus der Ermordung des Erzherzogs Ferdinand 1914 in Sarajewo, und eine pro-kroatische und pro-bulgarische Konzeption der Balkanangelegenheit. Ribbentrop wußte nichts über den Balkan“, *Das Amt und die Vergangenheit*..., стр. 258).

Нојбахер је успео да се у септембру 1943. избори да се укину драконске казне против цивилног становништва у Србији, а пре свега стрељање талаца... Ваља констатовати, да је он то урадио из чисто прагматичних разлога, а не хуманитарних. Војним немачким властима у Србији саветовао је да у својој политици према цивилном становништву буду обазривији и да примењују силу само у нужди („Im September 1943 hatte er die Aussetzung einer Geislerschießung durchgesetzt... Es gilt zu konstatieren, daß er sich aus pragmatischen, nicht aus humanitären Beweggründen bemühte, mäßigend auf die örtlichen Befehlshaber in ihrem Vorgehen gegen die einheimische Bevölkerung einzuwirken.“, *Das Amt und die Vergangenheit*..., стр. 259).

Када се говори о Јеврејима у Београду и Србији, видимо, да су у првој фази (од августа до новембра 1941. године) највише страдали мушкарци. Егзекутори су били снаге Гестапоа, али и Вермахта. У другој фази, од децембра 1941. до маја 1942. године, убијани су старци, жене и деца. Јевреји су интернирани у логор на Сајмишту (Judenlager Semlin) где су убијани гушењем у гасном камиону.

Толико о Србији у документима Немачког министарства иностраних дела. Шта се каже о осталим деловима некадашње Југославије? Највише има речи о Хрватској. Интересантно да се на неким местима у књизи Хрватска помиње као „савезник“, а на другим местима као „вазална држава“. Тако на 276. страни стоји: „Поред словачке државе, у априлу 1941, створена је још једна вазална држава Трећег рајха: Хрватска” („Neben dem slowakischen Staat, nach dem deutschen Überfall im April 1941 hat man einen weiteren Vasallenstaat des Dritten Reiches geschaffen: Kroatien.“) С друге стране, Мађарска, Румунска и Бугарска увек се у документима спомињу као оне државе, које су у очима Берлина „пријатељске” и „савезничке”.

Beћ je 3. априла 1941. у Загреб стигао високи представник Берлина Везенмајер. У генералном конулату Немачке састао се с Владком Мачеком. Хрватски политичар није показао спремност да се одвоји од југословенске владе у Београду и одбио је да прогласи Независну Државу Хрватску. Кратко после тога Немачка је подржала фашистички усташки покрет („Schon vor dem 6. April 1941 hatte man SS-Brigadeführer Edmund Veessenmayer als Sonderbeauftragten des AA nach Zagreb gesandt, wo er am 3 April 1941 im deutschen Generalkonsulat eintraf. Vladko Macek war nicht bereit, sich von der jugoslawischen Regierung in Belgrad loszusagen und einen unabhängigen Staat Kroatien auszurufen. Kurz danach Deutschland unterstützte der faschistischen Ustascha“; *Das Amt und die Vergangenheit...*, стр. 276).

Прогон Срба у Хрватској представљао је „део бруталне антисрпске кампање усташа, који је почео већ у априлу 1941, а у лето године 1941. та кампања претворила се у прави терористички талас. Тај процес пратио је с великом зебњом Кашеов заменик Трол-Обергфел. Он је 10. јула 1941. послао извештај који говори о погромима и упозорио је да би тај терор против Срба могао да изазове немире у Хрватској. Његов шеф Каше на тај терор Хрвата гледао је „много опуштеније“ („Die Vertreibung von Serben aus Kroatien war von Übergriffen begleitet, die teil einer im April 1941 einsetzenden brutalen antiserbischen Kampagne der Ustascha waren, die sich bis zum Sommer 1941 zu einer regelrechten Terrorwelle ausweitete. In der deutschen Gesandtschaft in Zagreb beobachtete Kasches Vertreter, Gesandtschaftsrat Heribert Ritter von Troll-Obergfell, die Entwicklung mit Sorge, am 10 Juli 1941 berichtete über die pogromartigen Ausschreitungen und warnte von Unruhen im Lande. Sein Chef Siegfried Kasche legte eher eine gelassene Haltung an den Tag“; *Das Amt und die Vergangenheit...*, стр. 278).

Од стране немачких војних и полицијских снага у Босни и Далмацији стизале су у Берлин и то преко немачког посланика Зигфрида Кашеа често опречне вести о сарадњи с појединим локалним устаницима. Немци су, као правило, више сарађивали с партизанима, а Италијани са четницима. Из централе, из Берлина, од стране самог Рибентропа, 21. априла 1943. стигао је телеграм, у коме стоји, да је „за нас важно да се униште, како

четници, тако и партизани“ („Ribbentrop setzte Kasche auseinander, ‘daß es sich für uns darauf ankommt, die Cetniki wie die Partisanen zu vernichten’ – Telegramm Ribbentrop an Kasche, 21.4.1943“; *Das Amt und die Vergangenheit...*, стр. 279).

Прогон хрватских Јевреја почео је одмах по оснивању НДХ с бројним антијеврејским законима. Преко половина Јевреја протерано је у концентрационе логоре, који су се налазили у надлежности локалних власти. Бећина Јевреја је тамо умрла. Сама хрватска влада је у више наврата захтевала преко Кашеа од немачких власти да их се депортује. Од Немачког министарства иностраних дела немачки посланик је обавештен да су Италијани почели да штите хрватске Јевреје од усташа („mit einer Reihe antijüdischer Gesetze. Über die Hälfte der Juden wurden durch der Ustascha in lokalen Konzentrationslagern festgehalten, die Mehrheit kam dort ums Leben. Es war die kroatische Regierung selber, die Kasche mehrfach um die Deportation der Juden bat. Vom Auswärtigen Amt erfuhr das Reichssicherheitshauptamt, daß Italien die kroatischen Juden vor der Ustascha zu schützen begonnen hatte“; *Das Amt und die Vergangenheit...*, стр. 279).

Приликом прогона хрватских Јевреја Италија се поново показала као „реметилачки фактор“. Хиљаде Јевреја побегло је у италијанску зону Хрватске и у Бачку и Барању, коју је анектирала Мађарска. „Хрвати су били спремни да плате 30 немачких марака за сваког депортованог Јевреја. 22. априла 1944. немачки посланик у Загребу, Каше, информисао је Берлин, да је ‘јеврејско питање’ у Хрватској углавном решено. Са стране хрватских власти мере предузете против Јевреја наишле су на потпуно разумевање“ („Bei der Verfolgung der kroatischen Juden erwies sich Italien erneut als ein Störfaktor. Tausende von Juden flohen in die italiensiche Zone Kroatiens und in das durch Ungarn annektierte Gebiet, Backa und Baranja... Kasche Berlin informierte am 22 April 1944, daß die ‘Judenfrage’ in Kroatien weitgehend bereinigt worden sei. Seitens der kroatischen Behörden sei den Maßnahmen gegen das Judentum volles Verständnis entgegengebracht worden“; *Das Amt und die Vergangenheit...*, стр. 281).

Овим бих завршио приказ књиге *Историја Немачког министарства иностраних дела – немачке дипломатије у време Хитлера и Савезне Републике Немачке*. Но, како се ова

тема злоупотребава у наше време и инструментализује у дневнополитичке сврхе, читаоци ми, верујем, неће замерити, ако о томе кажем неколико речи.

Користећи повољну конјунктуру и чињеницу да су Срби у последње две деценије били сатанизовани од стране Запада због грађанског рата који се од 1990. до 1995. водио на простору бивше Југославије, неки хрватски публицисти и политичари желе да напишу нове удбенике из историје, а нарочито из Првог и Другог светског рата. Осврнућу се само на два примера: „прича о Београдском сајмишту” и „Србија је очишћена од Јевреја” („Serbien ist judenfrei”).

Не треба ништа да измишљамо. Довољно је да пажљиво прочитамо немачке документе. Речимо, студију ове четворице еминентних историчара. Шта нам они кажу? И у Србији и у Хрватској било је прогона, стрељања, депортације и убијања Јевреја. То је чињеница. Разлика је, наравно, у томе да су у Србији то радили Немци. Сајмиште је претворено у логор, намењен за интернацију и истребљивање Јевреја с простора окупираних Србије. Основан је децембра 1941. године од стране немачке окупационе власти. Тачно се спомињу имена. Нарочито су се истакла двојица Бенцлер и Радемахер.

У Хрватској су Јевреје убијали сами Хрвати. Да ли је Хрватска била суверена или вазална држава? Без обзира на то какав одговор добијемо, у сваком случају имала је своју владу, војску, полицију. Концентрациони логори били су под контролом самих Хрвата, од стражара, целата до команданата логора. Хрватске власти су саме решиле јеврејско питање, или су, када је у питању депортација Јевреја, то радили у сарадњи с Немцима.

Србија је – као Грчка или Пољска – била окупирана. А такав правни положај не дозвољава влади, па дакле, ни Недићевој, никакве помисли о некој самосталоној спољној или унутрашњој политици, па наравно ни о уништавању Јевреја.

Да се Сајмиште данас налази у Србији то, разуме се, не доказује да је Србија у било ком облику одговорна за то место злочина. Земун је, да и то поменем, у то време припадао Независној Држави Хрватској. Али и да је био у саставу Србије, тиме се не би ништа изменила историјска слика тог времена. Најзад, Аушвиц, данас Освјенћим, налази се у Пољској. Па нико не пада на памет да оптужи Пољску због концентрационог логора Аушвиц!

Једном речју, у питању је најодвратнији покушај прекрајање историје и то уз помоћ полуистина до дрских и безумних лажи. Да у томе учествују хрватски „повјесничари”, то ме не изненађује. Да им у томе помажу и неких немачки историчари, и то могу да разумем. Писао сам пре неког времена о Холму Зундхаузену и Александру Корбу. Али да у тој бестидној публицистичкој работи учествују неки новинари и политичари, а нарочито људи из невладиног сектора из Србије, то верујем, треба да уђе у хронику подлости и бешчашћа. Који им је мотив? Да ли ти људи то раде из незнања, личне користи или убеђења? Не знам. Вероватно треба да се испита сваки случај за себе. Но, у сваком случају, као што нам каже и ова немачка студија, реч је о историјским неистинама и фалсификатима.

Ако се ускоро реализује спомен обележје на Сајмишту, онда претходно српска држава ваља да подигне споменик и за „неколико стотина хиљада Срба”, како говоре немачки извештаји (Вермахт) из године 1943. Он по својим димензијама мора да заузима најмање толико простора као и споменик јеврејским жртвама. Сем тога, посебно би се морао у Београду обележити концентрациони логор за српску децу поред Јastreбарског. То што су Хрвати урадили, нису ни нацисти – логори смрти за српску децу! Надаље. Ваља по мени подићи споменик српским цивилима, које су побили без суда титоистички целати и то у времену од 1941. до децембра 1945. Људи су убијани само зато што су волели своју земљу, само зато јер су били Срби. Ако се у Србији подигне споменик за десет хиљада јеврејских жртвава, а не и за стотине хиљада српских, онда то неће бити добро ни за саме Јевреје. Зашто? Јевреји већ имају монументалне музеје по читавом свету, од Израела преко Немачке и Сједињених Држава. Срби, ево, немају ни један. А Јевреји у Србији, ето, добијају! То може да пружи храну за многе приче као „Јевреји све могу, а ми Срби ништа! Па чак ни то да подигнемо споменик српским жртвама у Србији!” Антисемитизам у овом случају могу највише да подгрејавају управо они, који себе називају „јеврејски пријатељи”.

Не сме да се догоди да се подиже огроман споменик у Србији посвећен јеврејским жртвама, а ниједан у Загребу. Туристи који долазе из Европе и света могу да стекну утисак, да Хрватска, ево, нема везе са „холокаустом”. С друге стране, „Србија мора да је нешто мно-

го скривила Јеврејима”, када је подигнут меморијални центар таквих импозантних димензија. Овако се и преко тог споменика у Сајмишту Срби могу промовисати у геноци-

дан народ, чија традиција иде, сво, „од Сајмишта па до Сребренице”. Зато саветујем свим онима који се упуштају у тај пројект само једно: да не изгубе осећај за меру.

Никола Н. Живковић
самостални истраживач
Берлин/Београд

КАПИТАЛНО ДЕЛО О СРПСКОЈ ПЕРИОДИЦИ У РУМУНИЈИ

(Стеван Бугарски, *Српска ѱериодика на ѱилу данашње Румуније: Прежлед и библиографѱа*. Друштво новинара Војводине и Мало историјско друштво – Нови Сад, Нови Сад 2014)

Књига Стевана Бугарског *Српска ѱериодика на ѱилу данашње Румуније: Прежлед и библиографѱа* представља комплексно дело, које се просторно односи на тло данашње Румуније, превасходно на румунски Банат и Темишвар, а које обухвата период од скоро два века (1827–2013). У књизи су аналитички обрађени и библиографски сређени подаци о свим *српским* листовима, часописима, алманасима, календарима и годишњацима, што значи да су их издавали и уређивали Срби и да су штампани на српском језику.

Аутор је у предговору, који је насловио „Како доживети периодику“, указао на значај периодичних публикација у свом и нашем времену и исказао своју намеру да обради све што се у најширем смислу речи подразумева под периодиком. Бугарски је следио упутство Стојана Новаковића, који је још 1869. у својој *Српској библиографѱи*... поставио научне основе српске библиографије, захтевајући да се библиографски опише све, без обзира на вредност, облик, учесталост излажења и друге (отежавајуће!) околности. Поред тога, Бугарски је, ради прегледности, поделио предмет својих истраживања у три дела, с обзиром на *ѱри врсте ѱериодика* које је историографски и библиографски настојао да прикаже. У прву групу сврстао је „алманахе, календаре, годишњаке“, у другу групу „серијске публикације са излажењем више пута у месецу“ и у трећу групу „серијске публикације са месечним и вишемесечним излажењем“. Све их је обрадио хронолошким редоследом, почев од *Банайског алманаха* Димитрија П. Тирола из прве групе, *Земаљско-законског и правног ѱетивеног листа за Србску Војводину* и *Тамишки Банай* из друге групе и *Слу-*

жбеног жласила Еѱархије ѱемишварске из треће групе (1910).

Обраду појединог гласила, односно периодика, што је садржај првог дела књиге, аутор је учинио прегледнијим у односу на начин који су применили Василије Ђ. Крстић у својој *Историји српске ѱиѱамѱе у Ужарској 1791–1914*, или Душан Попов у књизи *Српска ѱиѱамѱа у Војводини 1918–1941*, а које се по свом квалитету сматрају класичним делима у овој области. Колико му је то значај и садржај појединог периодика дозволио, Бугарски је обраду рашчланио на мање целине (Приступ, Предрадње и најаве, Уредник, седиште и штампарија, Сарадници, Програмски напис, Садржај и позни одјек, Поглед с временског одстојања, Престанак излажења), чиме је читаоцу омогућио лакше сналажење у многобројним подацима о времену, месту, околностима, личностима, тиражима итд., до којих је он за сваки од њих дошао. Наравно, негде је ова шема развијенија, а негде скученија, већ према потреби, али она у сваком случају постоји. С друге стране, аутор је увек водио рачуна да представи историјски контекст у којем се одређени периодик појављивао, трајао и гасио се, што представља допринос и општој, односно националној историји, а не само историји штампе, или шире, периоде у целини.

У првој групи Бугарски је нашао 72 периодика, у другој 17, а у трећој 13.

У другом делу књиге дата је библиографѱа, с тим да је за прву групу периодика израђена потпуна библиографѱа (преглед садржаја, с ауторима, насловима прилога, бројем страна у сваком од њих), а у друге две групе, само основно: број годишта, бројеви

по годиштима итд., без аутора и наслова прилога.

Бугарски је потом сачинио Хронолошки регистар и Регистар места излажења обрађених периодика, с назначаванем оних који су мењали место излажења.

Аутор је обратио пажњу и на „несуђене периодике”, тј. оне који су били најављени, али се никад, из разноразних разлога, нису појавили. И то је део историје српског старања о публикавању периодичних публикација.

Затим су наведене коришћене колекције серијских публикација, већином из приватних колекција и Библиотеке Матице српске. У овом делу књиге, која је важна за будуће истраживаче, аутор је сачинио кратке белешке о издавачима и главним уредницима, обухвативши 46 биографија. На крају је именски регистар. Резимеи књиге су објављени на румунском, мађарском, немачком, француском и руском језику.

Гледано у целини, књига Стевана Бугарског је изванредно дело. Аутор је сâм прегледао и обрадио сву штампу, часописе, алманахе, календаре, билтене и годишњаке који

су излазили на тлу данашње Румуније у последња два века на српском језику. Већ сама евиденција ових периодичних публикација представљала би велик допринос српској библиографској науци и српској историји. Бугарски је од тога учинио много више. Стога се ова књига препоручује не само читаоцу, него и као узор другим истраживачима јер нам недостају прегледи и библиографије српске периодике на многим српским етничким или граничним територијама, као и у дијаспори. Примењена методологија може се без остатка преузети. За ерудисију, коју је Бугарски показао, свако се мора сâм постарати, тежећи јој као идеалу.

Друштво новинара Војводине и Мало историјско друштво – Нови Сад, као издавачи, уврстили су се овом књигом у ред најзначајнијих издавача дела из области српске журналистике и њене историје. Издање је финансирао Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање АП Војводине.

Драго Њеђован
Музеј Војводине, Нови Сад

UDC 316.334.55(497.5 Lika)

СУДБИНА ЈЕДНОГ СРПСКОГ СЕЛА У ЛИЦИ

(Зорка Корица Аћимовић и Даворка Б. Радаковић: *Моџорић (Лика)*.
Градска библиотека, Нови Сад 2013)

У издању новосадске Градске библиотеке 2013. године појавила се монографија Зорке Корице Аћимовић¹ и Даворке Б. Радаковић² о личком селу Могорић. Социолог Зорка Корица Аћимовић афирмисала се у овој области двема обимним, квалитетним и информативним монографијама села Пригревица (Апатин) и Маке (Велико Градиште), као и монографијама посвећеним Средњој меди-

цинској школи „7. април” из Новог Сада и друштву пчелара „Јован Живановић”. Овог пута у коауторству с Даворком Б. Радаковић посветила се изучавању Могорића. Поред ауторки неопходно је поменути и иницијатора идеје о изради ове монографије Небојшу Милојевића³, који је у међувремену преминуо.

Књига има 250 страница и организована је у 28 поглавља, од којих се првих 16 односе на историју Лике, док се садржај од 17. до 27. поглавља односи на село Могорић. У оквиру 28. поглавља наведени су прилози које чине

¹ Зорка Корица Аћимовић (рођена у Могорићу, Лика) основну школу завршила је у Пригревици, затим учитељску школу у Сомбору, а дипломирала на групи за социологију Филозофског факултета у Београду.

² Даворка Б. Радаковић (рођена 1986. године у Могорићу, Лика) мастер пејзажне архитектуре Пољопривредног факултета у Новом Саду.

³ Небојша Милојевић (1965–2013) био је дугогодишњи ронилачки инструктор, члан Горске службе спасавања Србије, бивши припадник 63. падобранске бригаде из Ниша.

одабране народне песме пропраћене додатним објашњењима, а на крају је списак коришћене литературе и архивске грађе.

У раду на монографији коришћено је више различитих традиционалних метода: посматрање с учествовањем, посматрање без учествовања, разговор (са људима у селу, с познаваоцима одређених конкретних проблема), упитник (намењен мештанима), упоредни статистички метод и метод анализе докумената. Иако је фокус ове монографије пре свега на селу Могорић, у њој се налазе и значајни подаци о Лици уопште, о њеној историји, народу и обичајима. Указивањем на основне одлике Лике формиран је контекстуални оквир који је био од изузетног значаја у сагледавању развојних и актуелних карактеристика Могорића. Тај оквир обухвата указивање на основне карактеристике Лике пре и након турског освајања, за време Аустроугарске, током балканских ратова, као и током два светска рата. Посебан акценат је на периоду после Другог светског рата, као и на историјским догађајима који су обележили ове просторе на самом крају двадесетог века. У том историјском освртању наведени су подаци о карактеристикама становништва Лике, аграрним реформама, колонизацијама, општим и посебним политичким приликама, а посебно последицама последњих злочина хрватске војске. Могорић умногоме симболише стање у којем се налази српско становништво на територији данашње Хрватске.

Део књиге посвећен селу започиње његовим смештањем у наведени историјски оквир, а током даљег излагања историјски осврти преплићу се са сагледавањем обележја његове привреде и културе. У том преплитању забележене су повести Могорићана печалбара у периоду од 1900. до 1975. године; указује се на везе колонизованих, одсељених и протераних људи са завичајем; наводе се подаци о учешћу Могорићана у ратовима (Првом и Другом светском и рату током деведесетих година 20. века), као и подаци о погинулима. Подаци показују да је село карактерисала углавном аутаркична привреда, заснована на

сточарству и земљорадњи, али да је било развијено и занатство. Поглавље посвећено култури указује на језичке карактеристике током историје села, даје опис разних обичаја, као и начина становања, исхране и одевања сељана.

У завршном делу монографије нагласак је на сагледавању демографских карактеристика становништва Могорића у периоду од 1991. до 1995. године, а затим и од 2001. до 2012. године. Посебна пажња, при томе, посвећена је околностима које су обележиле повратак прогнаних у Могорић и (бес)перспективности живота у српским насељима какво је Могорић.

Суморну статистику и исцрпно хронолошко набрајање (уз специфичну анализу) непобитних историјских чињеница које обилују страхотама и мукама кроз које је пролазило становништво на овим просторима, ауторке завршавају у нешто другачијем тону, односно поносно издвајајући неке од познатих историјских личности пониклих на простору Лике: Николу Теслу, Николу Машића, Јосифа Панчића, Јосифа Рајачића, Радета Кончара и друге.

Посебну вредност монографији дају фотографије преузете из доступних, углавном приватних архива, као и оне које је начинила Даворка Б. Радаковић. Приказане фотографије, као и приказане географске мапе (у целини и у исечцима), употпуниле су слику о Могорићу и на тај начин допринеле бољем разумевању начина живота у овом селу.

Вредност ове монографије је у историјском, аналитичком и социолошком приступу, као и што је целокупан садржај документован фотографијама. То је све заједно допринело упознавању, бољем схватању и разумевању начина живота народа с овог подручја.

Топло препоручујем читање ове монографије, она може бити занимљива и значајна историчарима, демографима, етнографима и социолозима, а свакако (и пре свега) онима којима је Лика завичај.

Маријана Медић
Филозофски факултет, Нови Сад

УПАЉЕНИ РЕФЛЕКТОРИ

(Миша Ђурковић, *Тамни коридори моћи: љућени савремене
политичке теорије*, Укронија, Београд 2013)

Прошле године, издавачка кућа „Укронија” из Београда, објавила је књигу нашег познатог теоретичара друштва Мише Ђурковића, под помало необичним насловом – *Тамни коридори моћи*. С обзиром на то да Ђурковић у својим радовима разматра разноврстне политиколошке, социолошке и филозофске проблеме, чини се да је дефинисање његовог научничког статуса као теоретичара друштва најадекватније. Да овакво одређење има основа потврђује и садржај књиге о којој је овде реч. У њој се налази осам огледа у којима се обрађују најразличитије теме – од односа конспирологије и политичке теорије, преко феномена хомосексуализма, новог троцкизма и конструисања црногорске нације, до проблема елите у Србији, реформи породичног законодавства и гојазности као теоријског и политичког проблема. Коначно, осми текст је посвећен ауторитаризму у савременој теорији и пракси. Као што се може видети, Миша Ђурковић ухватио се у коштац с темама које су, на први поглед, међусобно доста удаљене и по садржају, и по форми. Ипак, било би погрешно разумети Ђурковићеву књигу као тек збирку спонтано скупљених и међусобно неповезаних текстова. Све огледе у овој књизи повезује ауторово трагање, да се послужимо његовим речима, „за ненормативним, скривеним и тешко прозирним путевима практиковања моћи”. Другим речима, Ђурковић је свој истраживачки порив усмерио на оне инструменте моћи (промоцију хомосексуализма, корпоративно подстицање гојазности, реформе породичног законодавства), које шири, па и стручна јавност, не доживљава на такав начин, и често их банализује, маргинализује или премешта у зону хумора и домаћег фолклора. А Ђурковићева основна теза, која се провлачи кроз читаву књигу, управо је супротна – реч је о врло важном оруђу контроле, манипулације, потчиња-

вања и редуковања читавих цивилизација, нација и култура.

У том смислу, делује сасвим логично што је прво место у књизи међу огледима, заузео текст под називом „Конспирологија и политичка теорија”. Ђурковић у овом спису, без устезања проблематизује сврху постојања савремене политичке теорије, која о феноменима тајних друштава и закулисних политичких операција углавном ћути. Он указује да је политичка теорија намерно удаљена од задатка описа и тумачења постојеће политичке праксе, и претворена у изучавање политичких концепција које имају мало везе са стварношћу. Иако то нигде не наводи експлицитно, Ђурковић нас упућује на закључак да је савремена политичка теорија постала својеврсна копија схоластичке филозофије, која је временом изгубила сваки спој са реалним светом и претворила се у пуко (здро)разумско цепидлачење. Ђурковић констатује како се савремена политичка теорија, након што су стварна политика и теорија моћи истиснуте из њеног видокруга, претворила у „стерилисано, потпуно бескорисно и бесмислено разматрање општих места и лажних дилема” и у пропаганду за „увођење новог глајхшалтовања и велтаншаунга политичке коректности под формом универзализма”. С друге стране, аутор је покушао и да подручје конспирологије логички подели на неколико засебних истраживачких области – системи тајних служби, тајна друштва и организације, паранормална знања и вештине, верске секте и култови, као и тајне криминалне организације. Поред тога, он се осврнуо и на поједина методолошко-епистемолошка питања која се тичу приступа и начина изучавања наведених феномена. С обзиром на то да се код нас овим темама приступало готово искључиво публицистички, Ђурковићеве опсервације које се тичу предмета и метода конспирологије, представљају инспиративан

и значajan doppinoe srpskoj politikološkoj misli.

Други есеј, под називом „Геополитике хомосексуализма“, публикује се у време када се сваки критички став према овој контроверзној појави унапред жигаше и истискује из јавног дискурса. Ђурковић је у овом огледу описао (зло)употребу хомосексуализма у политичке сврхе, кроз анализу стратегије његовог промовисања и наметања у политичком животу, медијима и законодавству. Умешном употребом најразличитијих аргумената, он побија низ теза које промовишу хомосексуализам као природну појаву, посебно раширену међу културном, уметничком и научном елитом. Сасвим исправно, аутор инсистира на томе да нагонска позадина хомосексуалних склоности не може бити оправдање за њихову легализацију јер је, рецимо, педофилија исто тако нагонски детерминисана, па ипак то не значи да наша цивилизација треба да је легализује. Такође, Ђурковић раскривава аргументе о урођености хомосексуализма које износи савремена левица, која се иначе оштро противи било каквој идеји урођености и укоренености и све друштвене феномене посматра искључиво као тзв. конструкте. Трагајући за „дизајнерима“ савремене пропаганде хомосексуализма, Ђурковић је у својим рефлексима стигао до (полу)тајних организација, група и института, попут већ чувеног Савета за спољне послове из САД. С обзиром на то да се ове организације залажу за радикално смањење броја светског становништва, сасвим је логична њихова заинтересованост за унапређивање статуса хомосексуализма у медијима, јавним институцијама, политичком и друштвеном животу. Ђурковић је такође указао на званичну политику Сједињених Држава, као врло значајног и моћног промотера хомосексуализма у међународним односима. У другом делу овог огледа он описује развој и јачање хомосексуалног покрета у Србији, његове главне заступнике, као и рефлексije на овај феномен у популарној музици, кинематографији и литератури.

Трећи есеј, под насловом „Нови троцкизам и системи инфилтрације“, бави се феноменом еволуције једног погледа на свет и његових присташа. У првом делу свог огледа Ђурковић се осврће на мисаоно наслеђе Лава Троцког, а потом анализира теорију, а могло би се додати и стратегију ентризма, која подразумева свесно инфилтрирање троцкиста у

леве партије како би у њима могли да наметну своје политичке погледе. Најинтересантнији део овог рада односи се на случај метаморфозе америчких троцкиста, од којих су се неки, током времена и стицајем околности, преобратили у тзв. неоконзервативце – најрадикалније заступнике конфронтације са СССР-ом, а након његовог распада у гласне заговорнике америчког интервенционизма широм света. У другом делу овог огледа Ђурковић је анализирао појаву неотроцкизма у нашој средини, од првих почетака пре Другог светског рата, до шездесетих година прошлог века, када су се међу студентском омладином уврежиле поједине радикално леве идеје Лава Троцког. Успело и интересно, Ђурковић повлачи паралелу између америчких и појединих овдашњих троцкиста, који су се временом такође инфилтрирали у политичко-интелектуално-медијски естаблишмент и од учења Троцког задржали само концепт перманентне револуције, док су у суштини усвојили и активно промовишу идеје глобализма и западњачких вредности.

Веома је интересантан и четврти оглед – „Цепање и конструисање нација: црногорски случај“ – који се бави актуелном, а теоријски слабо обрађеном, тематиком форсираног формирања, често мимо здравог смисла и историјских чињеница, тзв. нових нација. Када је у питању стварање црногорске нације, Ђурковић у својој анализи полази од 19. века, констатујући да су две царевине, британска и хабзбуршка, активно деловале у правцу обуздавања српског ширења. Штавише, Ђурковић додаје да су ове две империје „осмислиле стратегију цепања српског етничког простора и постепеног инжењеринга становништва на појединим ободним територијама тог простора“. У том смислу, почело је подстрекивање последњег владара из куће Петровића, краља Николе, да се што више дистанцира од Србије и, евентуално, формира потпуно нов идентитетски образац Црне Горе. Сасвим утемељено, Ђурковић указује да су његове, и владарске амбиције његових синова, иначе потпуно себичне и ускогруде, биле главни подстицај за политику забадања клина, прво између Црне Горе и Србије, а потом и између два дела једног те истог српског етничког корпуса. Ђурковић прати развој пројекта стварања црногорске нације, од краја Првог светског рата, преко међуратног периода, са Секулом Дрљевићем на челу, и

послератног периода када се читав тадашњи политички систем упрегао у реализацију идеје о црногорској нацији, до нашег времена када су се сви снови разних Дрљевића, Штедимлија и Пилара реализовали у пуној мери. Ђурковић помно анализира елементе тзв. црногорске нације – од језика и писма до цркве, симбола и институција – показујући како су ови елементи конструисани од фрагмената српске духовне баштине који су након наднационално унакажени разноразним интервенцијама, често сасвим бесмисленим и комичним, као што је уметање још два нова слова у тзв. црногорско писмо. Као и у претходном огледу, Ђурковић пуним именом и презименом наводи све важније актере овог изопаченог експеримента, од тобожњих црногорских академика до београдских „уметника” пореклом из Црне Горе, који су такође својим личним ангажовањем подупрли овај анти-српски пројект.

„Како је у Србији од номенклатуре настала елита” – наслов је наредног есеја, који је посвећен анализи стварања тзв. елите у Србији у протеклих четврт века. Иако говори о времену и догађајима који су прилично познати и широј јавности, Ђурковић овде пружа комплекснију слику транзиционог процеса у Србији, коју илуструје мноштвом примера појединаца који су захваљујући политичким, фамилијарним, пријатељским или пословним везама успели да се вину у тзв. крем српског друштва. Овим огледом Ђурковић је показао да добро познаје београдски социјални миље и његове важне актере у различитим областима, од политике до медија и економије.

Шести есеј под називом – „Насиље деце над родитељима: последица реформе породичног законодавства” – представља један од ретких покушаја да се научно опишу и објасне консеквенце најновијег нормативног оквира односа у породици. Ђурковић анализира веома интригантан процес све већег уплитања друштва, државе и тзв. невладиног сектора у породичне односе кроз измену законодавства које регулише положај родитеља и деце. Аутор је своју пажњу усредоточио на поједине чланове Кривичног и Породичног законика којима се практично везују руке родитељима у њиховом покушају да од својих потомака створе савесне и одговорне појединце. У том погледу Ђурковић се посебно осврнуо на Преднацрт закона о правима

детета који низом својих чланова онемогућује родитеље да у пуном капацитету воде рачуна о физичком и менталном здрављу своје деце. С друге стране, исти преднацрт пружио је деци толико широк спектар овлашћења као да су у питању сасвим сазреле, разумне и одговорне особе! Овако постављен законски оквир може само да доведе до јачања насилничког понашања деце према родитељима, у различитим формама, које Ђурковић детаљно наводи. Чини се да је посебна вредност овог есеја садржана у предложеним мерама превенције и заштите од плиме малолетничког насиља у породицама, које није тако редак феномен у нашем друштву, како се понекад чини. Ђурковић се залаже за боље научно упознавање с овим феноменом, за реafirмацију улоге родитеља, као и за агресивније медијско деловање у корист родитељства.

Претпоследњи оглед, под називом „Гојазност као политички и теоријски проблем”, Ђурковић посвећује истраживању како савремена политичка теорија реагује на феномен гојазности. Феномен гојазности деценијама није био у средишту пажње друштвених наука јер су земље Запада још у претпрошлом веку имале проблем да пристојно прехране широке народне масе. Гојазни су били тек појединци, по правилу из доброstoјећих породица. Последњих деценија, преобилна и нездрава исхрана и болести које је прате постају мултидимензионалан (медицински, социјални, економски) проблем. Ђурковић почиње разматрање овог проблема помоћу екскурса у класичну либералну теорију која је јасно разликовала приватну од јавне сфере и бранила неприкосновеност оне прве. У савременом друштву теже је то чинити, посебно када је у питању феномен гојазности. С једне стране, подразумева се да сваки појединац суверено одлучује о томе колико ће и како јести. С друге стране, мноштво гојазних појединаца у једном друштву озбиљно оптерећује здравствене и пензијске фондове, односно целокупан економски систем. Које дати предност – халапљивости савременог човека или интервенцији друштва? Ђурковић сматра да „либерална држава мора да брине о здрављу свог становништва, те стога има легитимно право и обавезу да своју популацију штити од гојазности”. Он наводи више предлога како би се то могло учинити, па стога овај оглед нема само дескриптивну него и прескриптивну димензију.

Конечно, Ђурковићева књига се завршава врло интересантним есејом „Ауторитаризам у савременој теорији и пракси”, у којем се аутор осврће на концепције демократије и ауторитаризма, и показује сасвим аргументовано, да се ови појмови не могу посматрати црно-бело и једном од њих придавати само афирмативна, а другом (наравно, ауторитаризму) само негативна својства. Ђурковић наводи да и демократија има своје озбиљне недостатке, као и да мање или више дириговани системи могу бити изузетно делотворни када се једно друштво налази у политичкој или економској кризи. Савремени неолиберални дискурси Ђурковић демаскира геополитичком анализом политике великих сила, које се диче властитом демократијом и селективно је, уз помоћ насиља, намећу по свету. Посебан део огледа представља његова анализа опуса америчког филозофа Томаса Погеа, који представља типичног радикалног леволибералног интервенционисту, који априори одбацује ауторитаризам, док савремену тзв. демократију види скоро као природно (нормално) стање. Анализирајући његове ставове, Ђурковић открива низ противречности и недоследности које указују да није реч о мислиоцу прворазредног формата.

На крају, неколико сумарних запажања о Ђурковићу као аутору. Миша Ђурковић пише

једноставно, јасно и разумљиво. Реченице су складне и не претерано дугачке, па их не треба читати по више пута да би се ухватила ауторова мисао. Тај елегантан стил свакако представља један од уочљивијих квалитета књиге.

Поред тога, у својим опсервацијама Ђурковић користи готово читав спектар метода које су на располагању политичком и социјалном мислиоцу. Од свих метода на првом месту су анализа и компарација, што је и разумљиво, али се он служи и другим истраживачким поступцима и стратегијама. Стога се у методолошком смислу Ђурковићева књига тешко може оспоравати.

Конечно, ова студија показује да је Ђурковић аутор који много чита – библиографија је веома разноврсна и укључује како домаће тако и стране писце. Било би добро када би се ова књига, макар и у краћој верзији, превела на неки значајнији страни језик, јер она показује једно студиозније и интересантније лице савремене српске политикологије и друштвене теорије.

Слагали се или не са Ђурковићевим ставовима, после објављивања ове књиге једна чињеница је неспорна – коридори више нису тако тамни. Конечно се нашао један аутор који је ка њима усмерио рефлекторе.

Небојца Вуковић

UDC 338.1(497.1)“1952/1990”

ПРИМЕЊЕНА РЕГИОНОМИКА: СЛУЧАЈ ДРУГЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

(Часлав Оцић. *Помаци, учешћа, учинци: Привреда Југославије, република и јокрајина 1952–1990*, Службени гласник, Београд 2013)

Први део наслова ове студије с терминима ‘помаци-учешћа-учинци’, економиста општег знања, а који није у уском фаху економике мерења мена у регионалном развоју, тешко да би је препознао и по њеном енглеском називу (*shift-share analysis*), јер је реч о специфичној квантитативној анализи. То уочава и аутор који на самом почетку сматра да би овој анализи која се бави рашчлањивањем делова који чине стварни регионални

раст или пад, било боље дати назив *анализа композиционалних регионалних промена* (скраћено: АКРЕП). Тако се одмах види да је реч о региономици; Оцић је фондатор ове научне дисциплине (в. његову књигу *Увод у региономику*, Знамен, Београд 2003), а други део наслова недвосмислено упућује на то да је реч о аналитичкој ‘хронологији’ привреде Југославије и њених политичких ‘ентитета’.

Треба најпре истаћи да је ова Оцићева опсежна студија резултат истраживања у којем су употребљаване технички врло прецизне и шиροј научној јавности не баш познате квантитативне технике анализе. Методологија је унеколико модификована и примењена на специфичне услове у којима се одвијао привредни развој друге Југославије. То ниуколико не значи да су технике ‘штимоване’ да би се налази усагласили с неком теоријом (или, не дај Боже, неком идеологијом) којој би аутор ове студије инклинирао. Главни приговор у светској литератури о АКРЕП-у да та анализа није заснована на неком чврсто и конзистентно дефинисаном теоријском концепту, управо у случају Југославије, јавља се као предност. Наиме, не само економски (него и друштвено-политички систем) друге Југославије (и у државносоцијалистичкој и у самоуправној варијанти) густо је идеолошки импрегниран (а систем је утицао и на развојну и на регионалну политику), тако да само метод анализе који је теоријски и „идејно” неутралан може да прецизно идентификује реалне секторске и регионалне промене. Тиме се објективно дефинише и успех: он је мерљив у егзактној компаративној (временској и просторној) перспективи. Ту се показују сувишим идеолошко-политичке прокламације, класичне схоластичке догме или постмодернистичке досетке – које више оправдавају неуспех (или му се злобно радују) него што објашњавају посматране економске појаве и процесе.

Пажљив читалац ове студије практично функционише на два колосека која се непрестано преплићу. Први ниво је коришћени квантитативни метод и објашњење његових ‘финеса’, а други ниво су резултати примене метода и њихова тумачења. Тек када се све то сагледа, долази се до оног најбитнијег – каква су била реална кретања, односно који су системски, а који су учинци опште развојне и регионалне политике у Југославији у раздобљу од 1952. до 1990. године. Студија је изазовна у сваком детаљу многобројних табела, где се сваки нумерички податак о привреди републике и покрајине може пратити у развоју у времену, и упоредити с истим податком друге републике и покрајине. Наравно да се све то није догађало у вакууму, него у одређеној земљи, у одређено време, тако да је код читаоца, од самог почетка, им-

плицитно присутна нит социолошко–политичколошке интерпретације. То је квалитативна димензија овог позамашног истраживачког рада.

Анализа регионалних промена у Југославији увек је била контроверзна тема јер се термин „регион” углавном (жаргонски) односио на републике и покрајине (што у стриктном економском значењу није исправно!), а потом се (редукционистички) преносио на терен међунационалних односа. Региономика је дисциплина друштвених наука преко које се много прелама и много сазнаје, не само о привредним, него и о политичким и другим односима у друштву. С обзиром на „патос дистанце” ову расправу бисмо могли сврстати у студију случаја једне нестале земље. С обзиром на то да је предмет истраживања у међувремену потонуо у прошлост ова би се Оцићева студија могла сврстати и у научни жанр (квантитативне) привредне историје. Она представља и део упоредне привредне историје новонасталих политичких ентитета на тлу бивше Југославије. У њој се може документовано пратити како су под окриљем самоуправне привреде и регионалне економске политике (схваћене као политика република и покрајина) парцелисао и фрагментисао економски простор Југославије. Републичким етатистички обојеним политикама развоја радило се на слабљењу кохезионих веза у савезној држави; искоришћена је прилика да се под маском самоуправног система остваре „вековне тежње за државном независношћу”. И прикривене и отворене сепаратистичке тежње (које су се преламале кроз регионални проблем) интензивирале су се крајем осамдесетих и (у садејству са страним фактором) резултирале деведесетих година у крвавом разбијању југословенске државе.

Ово није књига „накнадне памети”. Истраживачи (економисти, социолози, политиколози, историчари), не само Оцић, радили су темељне анализа привреде Југославије и пре 1990. године (в. библиографију његових радова у годишњацима САНУ¹). И у она времена изношени су јаки научни докази о погубности дезинтеграционе политике. Економисти су најчешће наводили економију обима (economy of scale) као аргумент у прилог ве-

¹ А, пре свега, *Национална равноправност и регионални развој*, ИЕН, Београд 1986. и *Расиј или власиј*, Економика, Београд 1990.

ћег (јединственог) економског простора, дакле исти онај аргумент који су кроз Чекинијев извештај² (темељ Мастрихтског споразума) износили иницијатори и интензификатори европских (ЕУ) интеграција.

Републички политички и партијски врхови у познатом маниру политичког волунтаризма игнорисали су науку и настављали све интензивније с идеолошком индоктринацијом чији је прокламовани циљ био „развијања самоуправљања” и „одумирање државе”, а у чијим темељима су били сукобљени интереси дивергентних државотворних пројеката. Јер, теорија о одумирању државе односила се само на савезну државу, не и на републичке (односно „националне”³) државе⁴. Кулминација те „идејне борбе” био је Устав из 1974⁵.

² Paolo Ceccini, *The Costs of non-Europe*, 1988.

³ Vladimir Bakarić: Mi danas želimo konstituirati naciju na bazi samoupravljanja, a ne na bazi države, *VUS*, 20. 6. 1971, стр. 5.

⁴ Бећ 1984. у књизи *Национализам и федерализам у Југославији 1963–1983*, Педро Рамет (Pedro Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963–1983*, Bloomington 1984) „пророчки” Југославију третира као „интернационални систем”, а њене тадашње федералне јединице као субјекте међународног права и (гео) политике. Касније ће исти аутор (под променењим именом – Сабрина Педра Рамет) бити не само пристрасни хроничар и острашћени борац за сецесионистичку каузу, него и интерпретатор и *evaluator* свих збивања на тлу бивше Југославије у последњих неколико деценија. Без временске дистанце и без трунчице објективности, расистички арогантно, он/а се проглашава Врховним Судијом Историје.

⁵ Баш у време борбе за Устав из 1974. у Југославији је више година провео и прикупљао материјал за студију о *југословенском експерименту* амерички научник Денисон Русинов (Rusinow Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, The Royal Institute of International Affairs, London 1977). Део анализе о уставној реформи Русинов почиње с Бакарићевом концепцијом ... према којој хрватску агитацију треба усмеравати с децентрализације на деетатизацију и у којој треба инсистирати на избегавању етничког национализма, нарочито у Хрватској. „Хрватске националне интересе треба поистоветити с ненационалном, антиетатистичком привредом и политичким либерализмом, јер наглашавање националних аспеката би могло да доведе до изолације Хрватске и да ојача конзервативни централизам, као што се увек раније догађало, док наглашавање антиетатизма и laissez faire-а у привреди пружа платформу за окупљање већег броја савезника у акцији” [Rusinow 1977: 158–9].

Часлав Оцић студијом *Помаци, учешћа, учинци привреде Југославије, република и покрајина: 1952–1990.* и с књигама *Структурна анализа југословенске привреде: 1952–1962–1968.* и *Регионалистичка деконструкција Србије* заокружује својеврсну трилогију радова на тему (примењене) региономике. За овај део Оцићевог опуса као регионосте, и овог пута може се рећи да је у домену „тврде економике”, математичке и статистичке анализе, говору бројки које се тек у текстуалним закључцима сумирају и омогућавају да се објасне и разумеју систем, општа развојна и посебно регионална политика у другој Југославији. Тај интерпретативни део индиректно нас води до занимљивих, а данас генерално, већ добрим делом познатих закључака. Емпиријска анализа недвосмислено поткрепљује и потврђује (‘оверава’) те закључке. Међутим, студија је занимљива не само по ригорозности метода анализе, него и по закључцима који не само задиру у регионалистичку проблематику, него се дотичу и културне антропологије и, пре свега, политике, односно специфичности политичке историје (и прве и) друге Југославије.

Замашна Оцићева студија састоји се из три дела:

1. Запосленост, основна средства, друштвени производ: декомпозиција регионалних структурних промена,

2. Регионалне разлике у ефикасности, и

3. Оквири, раст, структурне промене, ефикасност: привреда Југославије, република и покрајина 1952–1990.

Први и други део ‘техничке’ су природе, те као такви представљају носећи део студије. Први део има 48 табела, други 195, што је укупно 243 табеле. Трећи део представља „читљиво” и свеукупно тумачење „говора

„Бакарић је овде заступао гледиште које произлази из концепције радничког самоуправљања и одумирања државе, коју је заступао ЦК СКЈ, али горњи цитат показује да у њој могу да нађу места и прикривене хрватске националне тежње. Сама концепција је имала значајне тактичке предности, јер је отклањала опасност оживљавања српске националистичке реакције која би довела до уједињења Срба с преко 42% југословенског становништва и њиховог реванша ‘за српско национално понижење’ (humiliation)”. [Rusinow 1977: 250]

Тито је политички поразио Маспок, а онда услишио све маспоковске захтеве у Уставу из 1974. године.

бројки”. Технички део студије добија у трећем делу свеукупни ‘интерпретативни’ коментар.

Било би претенциозно да приказивач даје (потенцијалном) читаоцу ‘упутство за читање’, али ипак, једна, благо интонирана, сугестија: чини ми се да би било најсврхисходније овој студији приступити од краја, тј. најпре се упознати са закључцима из трећег дела. Ваљало би добити општи увид у материју ове студије, сагледати њене резултати, па потом поћи од првог дела „Анализа компонената регионалних промена – АКРЕП” који образлаже квантитативне методе коришћене у студији. Ту се обавештавамо о њеном историјату, пореклу и развоју њених техника – посебно из исцрпних фуснота. Реч је о квантитативној анализи (shift-share analysis) америчког порекла, која свој почетак бележи у истраживањима Данијела Кримера (Daniel Creamer) локационих помака у индустрији САД 1942. године, да би се шире развила и чешће примењивала раних шездесетих година 20. века. Методолошка усавршавања, уз критике, следила су током седамдесетих година.

За shift-share анализу могу се користити различити макроекономски показатељи, као што су друштвени производ, укупна привредна и ванпривредна запосленост, набавна вредност основних средстава. За потребе ове анализе они се разлажу у три дела: пропорционални хипотетични привредни раст, структурни и диференцијални регионални помак. Аутор детаљно образлаже све проблеме с избором индикатора. Анализом се показује да ли долази до стварног регионалног раста или пада, тј. промена, односно „помака и учешћа”. Стога, аутор сматра да shift-share analysis треба превести као „анализу компонената регионалних промена” (скраћено: АКРЕП).

Аутор је за потребе анализе југословенског случаја период 1952–1990. године поделио на седам потпериода: 1952–1960, 1960–1965, 1965–1970, 1970–1975, 1975–1979, 1979–1983. и 1983–1990, водећи рачуна, како каже, о релативној институционалној хомогености и узимајући у обзир преломне тачке изабраних индикатора.

Аутор нам предочава да изабрани индикатор (запосленост, основна средства или друштвени производ) расте у неким секторима (односно у неким регионима) брже него

у другима. Та учешћа и помаци индикатора, у претпостављеном сразмерном расту, структурном и регионалном помаку води нас до класификовања алокационих ефеката и формирања типова региона. Типови региона рангирају се према структурном и регионалном помаку. То је познато као Будвилова (Boudville) класификација. Њоме се, у зависности од предзнака (+ или –), величине, као и збирног дејства (агрегирање) структурног и регионалног помака, региони могу сврстати у осам типова. Региони типа 1, 2, 3 и 4 расту брже од просека. Региони типа 5, 6, 7 и 8 расту спорије. Унутар сваког типа постоје специфичности које аутор детаљније објашњава. У примени анализе компонената регионалних промена привредног развоја, аутор нас упозорава да се јављају два општа методолошка проблема: проблем агрегирања и питање утицаја базне године. Он их објашњава и разрешава у њиховој примени.

Који су основни налази ове студије? Најпре, компоненте раста запослености по секторима прате стварне промене, пропорционално учешће, структурни помак и диференцијални помак. Колоне сектора почињу с ‘укупно’, а даље по секторима: пољопривреда, водопривреда, шумарство, индустрија, грађевинарство, занатство, саобраћај, трговина, угоститељство, стамбено-комунална делатност, финансијске услуге, образовање и култура, здравствена и социјална заштита, те друштвено-политичке заједнице. Приказани период 1952–1990. године подељен је у седам горе наведених потпериода. Дакле, за сваку републику и покрајину, за сваки од наведених привредних сектора у датим (пот)периодима могу се пратити сразмерни привредни раст, структурне промене и регионални помак.

У поглављу Б дате су компоненте промена укупне запослености региона, тј. бржи или спорији раст у републикама и покрајинама у односу на југословенски просек, а у поглављу Г запосленост: модификована Будвилова типологија региона, тј. објективан критеријум успешности региона.

У оквиру „анализе учешћа и помака” кроз три показатеља: бруто друштвени производ, запосленост и инвестиције у основна средства долазимо заиста до веома занимљивих закључака о 38-годишњој политици економског развоја. Једна од занимљивости је и дефиниција неразвијености која се није подударала с границама република и покрајина.

Статус неразвијених република и покрајина (Босна и Херцеговина, Македонија, Црна Гора и Косово и Метохија) остао је непромењен. У њима је 1948. године живело 30,57%, а у 1965. години 33,84% југословенског становништва. Аутор бележи да је 1990. тај процент порастао на 40,23%! Из овога би могло да се закључи да је неразвијеност расла, да се увећавао број становника у неразвијеним подручјима, из чега би могло да се закључи да је регионална политика у посматраном периоду била неуспешна.

Јасно, после Другог светског рата, у време јаких идеолошких набоја, доминирала је жеља да се оствари социјална и национална равнотежа, с веома израженим прокламацијама принципа једнакости (1945–65). Од 1965. године реч је о лошим политичким компромисима (боље рећи, економским неефикасностима), новим уставним решењима „кооперативног федерализма“, и слично. Од 1965. године савезна регионална политика није имала никакав утицај. Свака република се понашала као суверени субјект који следи сопствене развојне циљеве, што је на крају резултирало у разбијању државе Југославије.

Аутор нас подсећа да се запосленост може узети као општи показатељ раста, али истовремено је и показатељ кроз који се преламају и социјални, историјски и политички аспекти развоја. У земљи као што је била Југославија, где је релативна неразвијеност била праћена обиљем радне снаге, запошљавање је вршило снажан притисак на политичке чиниоце. Од 1965–1970. године повећавао се број запослених. „Да знатан део запослених није био у производној функцији, сугерише висока корелисаност непродуктивне запослености и степена развијености. Политички концепт стварања радничке класе као социјалне основе власти несумњиво је утицао на интензитет и секторску и регионалну динамику запошљавања у друштвеном сектору. У општим условима лабавих буџетских ограничења социјална функција запошљавања задобила је примат над функцијом успешног привређивања“ (стр. 464).

Примењујући Будвилову типологију, у поглављу Г пратимо запосленост у републикама и покрајинама. Аутор нам указује на неекономске узроке запошљавања и њихове економске ефекте. Мерење компонената регионалних промена КРЕП анализом дају прецизне информације о правом стању ствари.

Поглавље Д, „Компоненте регионалних секторских промена основних средстава“ дато је по републикама и покрајинама; а у поглављу Ђ, „Компоненте промена укупне вредности основних средстава региона“, приказано је учешће република и покрајина у основним средствима. Поглавље Е, „Основна средства: модификована Будвилова типологија региона“. Будвиловом типологијом примењеном у домену основних средстава, региони (републике и покрајине) рангирају се према структурном и регионалном помаку на основу показатеља основних средстава.

Поглавље Ж, „Компоненте регионалних секторских промена друштвеног производа“, предмет је КРЕП анализе друштвеног производа друштвеног сектора привреде по областима делатности Југославије, република и покрајина; док се поглавље З, „Компоненте промена укупног друштвеног производа региона“, бави у целини променама регионалних учешћа у глобалном друштвеном производу. У поглављу И, „Друштвени производ: модификована Будвилова типологија региона“, рангирају се републике и покрајине по променама друштвеног производа. Промена друштвеног производа је у овом делу анализе индикатор по којем се види у којем периоду је република или покрајина била успешна, односно неуспешна.

Поглавље Ј закључује први део студије у којем су дати резултати анализе компоненти регионалних промена запослености, основних средстава и друштвеног производа у целини. Будвилова типологија региона јасно упућује на следеће закључке: 1. степен развијености и успешности региона негативно су корелирани; 2. регионалне посебности одлучујуће утичу на разлике у успешности региона; 3. разлике у структури региона нису значајан чинилац у успешности региона. Резултати рангирања показују и да су уочене међузависности најизразитије у случају запослености, нешто слабије се испољавају код основних средстава, док су најслабије изражене код друштвеног производа.

Други део студије, „Регионалне разлике у ефикасности“, почиње поглављем К, „АКРЕП модификован: регионално и секторско располагање чинилаца ефикасности“. То је у целини поглавље посвећено модификацији квантитативног метода у испитивању разлика у ефикасности регионалних привреда за које су коришћена два показатеља ефикасности: продуктивност рада и производни коефицијент.

Поглавље Ј, „Просечна и секторска продуктивност рада региона” (228–342 стр. најдуже је поглавље и са највећим бројем табела – 101!), садржи податке о друштвеном производу модификоване КРЕП анализе продуктивности рада. Да би се објаснио метод узет је пример Босне и Херцеговине. Подаци о продуктивности су систематизовани у једнаест табела за сваки регион. Најпре су дати подаци о кретању друштвеног производа друштвеног сектора (укупно и по делатностима) у ценама из 1972. године у периоду 1965–1990. у милионима динара, да би потом било представљено кретање хипотетичког друштвеног производа који би регион остваривао у случају да сваки од његових сектора и регионална привреда у целини постижу продуктивност рада равну југословенској.

Поглавље Љ, „Просечне и екстремне вредности продуктивности рада по регионима”, практично је коментар табеле с истим насловом максималних и минималних вредности продуктивности рада. Максимална вредност продуктивности рада већине региона остварена је у 1979. и 1980. години.

Поглавље М, „Продуктивност рада: модификована Будвилова типологија региона” (поменутих осам типова), приказује утицај продуктивности рада на величину друштвеног производа. Табела 2.103 показује да се региони са становишта продуктивности, могу поделити на успешне (Хрватска и Словенија), повремено (не)успешне (Војводина, централна Србија и Црна Гора) и неуспешне (Македонија, Косово и Метохија и Босна и Херцеговина).

Поглавље Н, „Просечни и секторски производни коефицијенти региона” (348–454 стр., 90 табела), приказ је резултата модификоване анализе регионалних промена. Табеле су састављене као у првом делу студије. Тумачење резултата истоветно је с њиховом интерпретацијом у првом делу студије.

Поглавље Њ, „Просечне и екстремне вредности производног коефицијента по регионима”, тумаче две табеле што треба у целини пренети:

„Максималну вредност производног коефицијента већина региона постигла је у 1965. години. Изузетак је Црна Гора где је производни коефицијент достигао максимум у 1970. години. Посматрано по регионима централна Србија остварила је ‘највећи’ максимум (0,508 динара друштвеног производа на

динар вредности основних средстава). Насупрот њему је Црна Гора с ‘најмањим’ максимумом од 0,312.

Сви региони су најниже производне коефицијенте имали у 1990. години. При томе, Црна Гора се с 0,165 налази на дну, а централна Србија с 0,329 на врху лествице.

У периоду од 1965. до 1990. године највећу просечну вредност производног коефицијента остварила је централна Србија (0,374), а најмању Црна Гора (0,203).

Основна средства у трговини су у свим регионима одбацивала највећи просечни секторски друштвени производ. Ваља подсетити да је трговина најбољи сектор (с изузетком Косова и Метохије) и у погледу продуктивности рада.

Највећи секторски просек, посматрано по регионима, имала је трговина централне Србије (производни коефицијент 1,371), а најмањи трговина Црне Горе (производни коефицијент 0,752).

Саобраћај у Босни и Херцеговини, Словенији, централној Србији и на Косову и у Метохији, водопривреда (у Хрватској, Македонији укупној Србији и Војводини) и занатство (у Црној Гори) по ефикасности основних средстава су најлошији сектори. Најгори сектор је водопривреда Војводине (производни коефицијент 0,037).”

Поглавље О, „Производни коефицијент: модификована Будвилова типологија региона”, водопривреду Србије у целини представља као минимално ефикасни сектор. Од најнеефикаснијих сектора најмање је лош био саобраћај централне Србије (производни коефицијент 0,178).” (стр. 451–452). Из табеле 2.195 (стр. 454) види се да се региони, са становишта ефикасности основних средстава, деле у успешне (Словенија, централна Србија и Војводина) повремено (не)успешне (Хрватска и Македонија) и неуспешне (Хрватска и Македонија) и неуспешне (Босна и Херцеговина, Косово и Метохија и Црна Гора).

Поглавље П, „Други део: Закључци”, веома је занимљиво и инструктивно. На њему се треба задржати јер тумачи цео исцрпни табеларни део истраживања. Оно полази од констатације да анализе компонената регионалних промена запослености, основних средстава и друштвеног производа, и резултати анализе компонената регионалних промена продуктивности рада и производног коефицијента показују да: 1. постоји чврста

веза између степена развијености и успешно-сти региона, 2. сразмерни помак има детерминантан утицај на успешност региона, 3. разлике у секторској структури немају значајан утицај на разлике у њиховој успешности.

„Међу најуспешније и претежно успешне регионе сврстали су се развијени региони, а међу претежно неуспешне, неразвијени региони. Резултати рангирања региона према ефикасности основних средстава у потпуности следе наведени образац, док у случају продуктивности рада централна Србија представља изузетак од овог правила (овај регион се са свега две успешне године сврстао у четврту, претпоследњу групу).

Разлике између најуспешнијих и најнеуспешнијих региона су оштре: најуспешнији региони ни у једној години немају ефикасност нижу од југословенског просека, ефикасност најнеуспешнијих ни у једној години није већа од овог просека.

Релативно мале разлике у секторској структури регионалних привреда, односно мали утицај тих структурних разлика на разлике у ефикасности региона може се објаснити тежњом носилаца макроекономских одлука у свим регионима да (ако је то икако могуће) имају све што има и Југославија, како би ‘једног дана’ региони могли да функционишу као самосталне суверене државе. ‘Имплементација’ имитативне стратегије, тј. заокруживање, односно комплементирање привредне структуре вршено је, као и на југословенској равни, по обрасцу социјалистичке индустријализације. На другој страни, стајала је перманентност наслеђених (почетних) структура. У (друштвеном скупом) сударању пројек(а)та и процеса (дугог трајања) на крају – из неекономских разлога – превладала је аутаркија ‘националних економија’. У међувремену, стална тежња за самодовољношћу, у условима непостојања ни снажне економске побуде нити принуде која би водила радикалним структурним променама, водила је, поред осталог, и саморепродуковању ‘почетне’ привредне структуре региона (‘мало више истог’) по закону инерције, у амбијенту у коме преовлађују полунатурални, технолошки и ‘договорни’ (волонтиристички) критеријуми инвестирања, где нема инвентивности и где је аверзија према ризику снажна, нема ни потребних структурних прилагођавања. Одсуство структурних промена значи одсуство квалитативних промена. Одсуство елемената динамизма у

институционалним аранжманима одразило се и на структурисање регионалних привреда: крутост система рефлектовала се и на ригидност структуре, односно на њен минимални утицај на ефикасност” (стр. 457–458).

Трећи део, „Оквир, раст, структурне промене, ефикасност: Привреда Југославије, република и покрајина, 1952–1990” представља општи закључак студије: претерана политизација регионалних питања онемогућавала је решавање стварних проблема регионалног развоја Југославије. У непосредном послератном периоду равнотежни регионални развој читаве југословенске привреде сматрао се као услов за остваривање социјалне и националне равноправности. Брз развој свих уз бржи развој мање развијених подручја остваривао се до 1965. године. Напуштањем класичног федерализма услед јачања етнонационалних снага у републикама и покрајинама уз разна уставна решења (нови устав и амандмани) водила су ка кооперативном федерализму, који је комбинован са елементима „конфликтног федерализма”. На економском плану привреда је ‘еволуирала’ од централнопланске, кроз тржишно-планску ка „договорној” економији.

Три основна показатеља регионалног развоја; запосленост, основна средства и друштвени производ који су обрађени у анализи компонената регионалних промена у студији, аутор коментарише, по обављеном истраживању, на следећи начин:

Запосленост се може узети као показатељ раста. Међутим, запосленост није само економски показатељ, него и социјални феномен. У Југославији био је и политички феномен, у смислу убрзаног стварања радничке класе; премда велик број запослених није био у производњи! Запошљавало се не због економских потреба. Запосленост је временом све више добијала у значају као социјална категорија, а све мање као фактор економске потребе. Раст запослености био је бржи у неразвијеним него у развијеним регионима. То показује висока корелација непродуктивне запослености и степена развијености; на дуже стазе неодржив феномен.

„Ако би се закључивало на основу модификоване Будвилове типологије региона, Црна Гора се показује као најуспешнија, а за њом следе Косова и Метохија. Најмање успешне су Словенија и Хрватска које само у једном потпериоду бележе натпросечни раст

запослености. Отуда, међутим, не следи да је привреда Црне Горе успешнија од привреде Словеније, него само да је раст запослености у првој био бржи од раста запослености у другој... Указивањем на неекономске чиниоце запошљавања ниуколико се, међутим, не умањује значај резултата КРЕП анализе: ти резултати дају прецизну информацију о реалним променама запослености” (стр. 464–465).

Добијене резултате КРЕП анализом основних средстава треба посматрати и коментарисати имајући у виду југословенске економске, друштвене и политичке особености. То су типичне карактеристике неразвијених земаља: релативно обиље радне снаге и релативна оскудица капитала. Лабава буџетска ограничења, јефтина цена капитала (нижа цена новца од реалне цене) стварало је илузију расположивости капитала, што је водило ка неефикасном инвестирању, тј. неефикасности основних средстава. Једини закључак који се изводи из неефикасног инвестирања је да веће инвестиције нису значиле и успешнију привреду.

Применом модификоване Будвилове типологије југословенска специфичност показује изокренуту слику реалности, а то је да су најмање развијени региони сврстани у најуспешније; у њима је раст основних средстава био најбржи.

„Тако су, као и у случају запослености, Црна Гора, Косово и Метохија и Македонија најуспешнији региони, а најнеуспешнији региони су Хрватска и Словенија. И овде се мора нагласити да, упркос привидној парадоксалности, резултати КРЕП анализе јасно описују стварне промене” (стр. 465).

Горња разматрања везана су за појединачно анализирање показатеља запослености, основних средстава и друштвеног производа. Када се успешност региона мери модификованом Будвиловом типологијом за сва три индикатора критеријум рангирања био је број успешних, односно неуспешних потпериода. Аутор примећује да резултати рангирања показују да су уочене међузависности најизразитије у случају запослености, нешто слабије се испољавају код основних средстава, док су најслабије изражене код друштвеног производа. Регионална политика која се водила утицала је на раст чинилаца производње у неразвијеним регионима.

Веза између успешности региона и степена његове развијености показује да постоји

чврста веза између запослености и основних средстава. Што је регион био неразвијенији то је раст запослености и улагања у основна средства био бржи. Но, утицај чинилаца производње као запосленост радне снаге и вредност основних средстава на раст друштвеног производа није једнозначан, јер је знатно одређен начином њихове употребе. Из закључака студије следи да резултати регионалних промена запослености основних средстава и друштвеног производа и резултати анализе регионалних промена продуктивности рада и производног коефицијента показују да: постоји чврста веза између степена развијености и успешности региона, сразмерни помак има утицај на успешност региона, а разлике у секторској структури немају већег утицаја на разлике у њиховој успешности.

На крају аутор закључује: „Међу најуспешније и претежно успешне регионе сврстали су се развијени региони, а међу претежно неуспешне, неразвијени региони. Разлике између најуспешнијих и најнеуспешнијих региона су веома оштре. Са становишта продуктивности рада региони су се поделили у успешне (Хрватске и Словенија), повремено (не)успешне (Војводина, централна Србија и Црна Гора) и неуспешне (Македонија, Косово и Метохија и Босна и Херцеговина). Са становишта ефикасности основних средстава региони су се поделили у успешне (Словенија, централна Србија и Војводина), повремено (не)успешне (Хрватска и Македонија) и неуспешне (Босна и Херцеговина, Косово и Метохија, и Црна Гора)” (стр. 467).

Веома је тешко пренети све оно што ова студија садржи у детаљима и порукама из закључака, јер тога има веома много. Овом студијом обрађена је огромна статистичка грађа којом је анализиран релативно дуг период. Временске серије су неисцрпна база података. Већ сав тај материјал има вредност за себе. Изведени закључци и коментари сведоче много о једном времену, па и о самом аутору, искусном економисти који је свој професионални ангажман посветио првенствено регионици. Књига садржи и белешку о аутору.

Уз то да додамо, вредност ове студије употпуњује солидна листа коришћене литературе, индекс аутора и предметни индекс. Неоспорно, ово је књига трајања, вредан документ којем ће се и у нека будућа времена истраживачи обраћати и враћати да проуче

привреду друге Југославије, њене регионалне и секторске промене. Примене метода АКРЕП на различите земље од интереса је за упоредне анализе различитих искустава развоја региона у другим земаља или економским просторима. Често се помиње да је Европска унија нека врста Југославије у ма-

лом (са свим својим врлинама и недостацима). Занимљиво би било да се истим овим методом у неком хипотетичном будућем моменту упознамо из бриселских извора како су се бивше републике и покрајине (садашњи региони ЕУ) развијале у новим околностима.

Милан Пејровић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

АЛЕКСАНДАР ЂАКОВАЦ (Београд 1971). Асистент на БФ УБг.

Магистрирао и докторирао на БФ УБг. Асистент на катедри за Систематску теологију (предмети: Увод у богословље и Онтологија и етика). Објавио више радова у научним и стручним часописима и зборницима. Учествовао на научним скуповима и међународним конференцијама у земљи и иностранству. Од 2008. главни и одговорни уредник версконаучног часописа *Теолошки погледи*.

Важније књиге: *Лексикон хришћанства, јудаизма и ислама*, Бг 2006 (коаутор с Р. Биговићем).

БОРЋЕ ЂЕКИЋ (Рума 1964). Доцент на Департману за историју ФФ УНи.

Дипломирао 1991. на ФФ УНС на Групи за историју. Магистарски рад „Законодавна делатност краља Милутина”, одбранио 1998. Докторирао 2008. године на ФФ УНи с темом „Решавање спорова у средњовековним српским земљама”. Радио на ФФ УБг од 1995. до 1997. године. Од 1999. године запослен на ФФ УНи на Департману за историју (предмети: Историја Срба до краја XI века, Историја Срба у XII и XIII веку и изборни предмети: Трговина и саобраћај у средњовековним српским земљама и Српска средњовековна хералдика).

Важније књиге: *Законодавна делатност краља Милутина*, Рума 2001; *Почеци српског четињства: организација четињског покрећа у Кнежевини Србији у 19. веку*, Бг 2000; *Споменик Јовану Јовановићу-Змају у Руми*, Рума 2000; *Мали малецки*, драма, Рума – Бг 2002.

ВЛАДИМИР ЂУРИЋ (Београд 1971). Научни сарадник у ИУП у Београду.

Од 2000. до 2005. радио у Министарству спољних послова, а од 2006. до 2008. у Служби за људска и мањинска права ВРС. Од 2009. до доласка у ИУП на ПФ УБг с темом „Уставна жалба”, а докторирао 2006. на ПФ УНи с темом „Уставни поступак закључења и извршења међународних уговора”. Области интересовања су уставно право, управно право, људска права и међународно јавно право.

Важније књиге: *Уставна жалба*, Бг 1999; *Javne nabavke и u поредном zakonodavstvu*, Бг 2003 (коаутор); *Афирмативна акција – уставноправни и међународноправни аспекти*, Бг 2007; *Устав и међународни уговори*, Бг 2007; *Слобода вероисповести у јуриспруденцији европских уставних судова*, Бг 2012.

КАТАРИНА ЗАКИЋ (Београд 1976), доцент на Факултету за пословне студије МТУ.

Основне студије завршила на ЕФ УБг (2001, смер Маркетинг). Након три године рада у привреди, 2004. године запослила се на Геокономском факултету МТУ на којем је и магистрала (2007). Докторску дисертацију одбранила на Факултету за пословне студије МТУ (2011, „Особеност менаџмента у Азијско-пацифичком региону – прожимање искустава истока и запада: студија случаја Хонг-Конг”). Од 2013. године директор је Кинеског центра при МТУ. Области

истраживања: економија, менаџмент и интеркултурни менаџмент (пре свега Кине, а затим и осталих земаља у Азијско-пацифичком региону). Предаје три предмета: Менаџмент, Интеркултурни менаџмент и Организационо понашање. Добитник је стипендије Ханбана за стручно усавршавање у Кини (2014). Објавила је више радова у референтним домаћим часописима.

ЈОВАН ЈАЊИЋ (Врбић, Крупањ 1963). Главни и одговорни уредник издавачке делатности Удружења књижевника Србије.

Дипломирао и други степен мастер академских студија – из уже научне области правна историја – завршио на ПФ УБг одбраном мастер рада: „Улога свештенства у стварању и раду органа државе Првог српског устанка”. Докторанд на ФКМ МТУ. Две деценије (1990–2010) био новинар *НИН*-а. Сарађивао у више познатих и утицајних српских и југословенских листова. Обављао дужност генералног директора ИП „Просвета” у којем је обављао и дужност главног и одговорног уредника. Био директор Предузећа за спољну и унутрашњу трговину и финансијско посредовање „Prosveta trade” АД Београд. Обављао дужност управника Дома „Бежанијска коса” при Геронтолошком центру Београд. Био главни и одговорни уредник часописа *Књижевност*. Обављао и дужност саветника у Министарству вера ВРС.

Важније књиге: *Будимо људи – живој и реч њајријарха Павла*, Ниш 2008; Бг 2014; *Павел, Патриарх Србский. „Будем людџми!”: Жизнь и слово Патриарха Павла*, Москва, 2014; *Будимо људи – њоуке и њоруже њајријарха Павла*, Бг 2014; *Задужбина Симе Андрејевића Ђуманова*, Бг 2008; *Воздвижење Храма Свејоџ Саве*, Ваљево 2003; *Црква у Врбићу*, Бг 2007; *Рађевина и Рађевци*, Бг 2006; *Сйрадање и живој Сйрахиње Живака*, Бг 2014.

ПРЕДРАГ КРСТИЋ (1964). Стручни саветник у Институту за филозофију и друштвену теорију у Београду.

Дипломирао, магистрирао и докторирао филозофију на ФФ УБг. Области специјализације обухватају филозофију Теодора Адорна и критичке теорије друштва, модерне теорије субјекта, филозофску антропологију и филозофију животиња. Поља тренутног истраживања укључују филозофију просветитељства, биоетику, филозофију образовања и филозофију популарне културе.

Важније књиге: *Психокосмоџрафија ѡесме*, Бг 1992; *Укњижсење ѡезије*, Бг 2005; *Поведање*, Бг 2006; *Субјект ѡројив субјективностџи: Адорно и филозофија субјектџа*, Бг 2007; *Филозофска живојџиња: зооџрафски наџговор на филозофију*, Бг 2008; *Постџаѡкалиџџика: ничему више филозофија, као и досад*, Бг 2009; *Камелеон: како да се мисли људска живојџиња*, Бг 2010; *Асоцијатџивни филозофски речник: ѡрелиминарни наџрџџ*, Бања Лука 2011; *Похвала наивностџи*, Крагујевац 2012; *О чему џоворимо кад џоворимо о ѡсовању*, Бг 2013; *О ѡсовању*, Бг 2014; *Куд ѡлови овај брод*, Бг 2014.

ГОЈКО МАЛОВИЋ (Селишта, Соколац, Република Српска, БиХ). Информатор о архивској грађи у фондовима и збиркама у АЈ.

Дипломирао 1973. године на ФФ УБг (Група за општу и националну историју). На ФФ (Одељење историје) УБг одбранио 1979. магистарски рад под називом „Војна управа НОВ и ПОЈ у Банату 1944–1945”, као и докторску дисертацију под називом „Оптирање Срба у Мађарској 1920–1931” (2006). Од 1974. до 1978. био кустос у Народном музеју у Вршцу. У АЈ у Београду запослио се 1978. где је обављао архивистичке послове и објавио више научних и стручних радова. Написао је више историографских научних радова, већином објављених

у научним и другим часописима, првенствено из домена оптирања Срба у Мађарској између два светска рата. Члан је Редакције архивистичког часописа *Архив*. Иностранци је члан Редакције часописа *Гласник* (Друштва архивских радника РСрп, Бањалука). Објављивао је научне радове, чланке и прилоге у периодици: *ЗМСИ*, *ЗМСДН*, *Историја 20. века*, *Војноисторијски гласник*, *Политика*, *Интернационала*, *Вршачка кула*, *Јавнось* итд.

Важније књиге: *Водич кроз збирке*, група аутора, Бг 2007; *Сеоба у мајицу: оштирање Срба у Мађарској 1920–1931*, I, Нови Сад 2010; *Сеоба у мајицу: сјискови српских оштиана у Мађарској 1920–1931*, II, Нови Сад 2010;

ВЕСНА МАРЈАНОВИЋ (Земун 1954.) Научни сарадник и музејски саветник – етнолог у ЕМ у Београду. Ванредни професор на Новој академији ЕУБ (предмет: етнологија).

Магистрала (2000) и докторира (2006) на ФФ УБг. Музејски саветник за збирке предмета уз обичаје и теме: народна религија, народно глумовање, обредне поворке, народна игра, обичаји. Објавила три монографије и једну студију, више од 70 радова у научним и стручним часописима и учествовала на научним скуповима и конференцијама у земљи и иностранству.

Аутор осам студијских изложби са студијским каталозима. На стручном усавршавању боравила у Украјини, Словачкој, Чешкој, Румунији и Немачкој. Специјализацију обавила у Белгији (International museum of carnivals and masks, Binch). У својству истраживача учествује у пројектима Одељења за друштвене науке МС и ЕМ у Београду. Шеф пројекта „Традиција, модернизам и постмодернизам у култури становништва Шумадије” ЕМ (2013–2015). Члан домаћих и међународних редакција стручних часописа. Члан Одбора Одељења за друштвене науке МС. Члан редакције за етнологију СЕ.

Важније књиге: *Ваџари и свейковине код Срба: њодсейник и адресар*, Бор 1996; *Традиционалне дечје изре у Војводини*, Нови Сад 2005; *Маске, маскирање и риџуали у Србији*, Бг 2008; *Живи њокојник*, коаутор, Бг 2012.

ДЕЈАН МИРОВИЋ (Бар 1972). Доцент ПФ УПр у Косовској Митровици Средњу школу, ПФ и последипломске студије завршио је у Београду. Магистрирао је из области међународног привредног права. Од 2007. до 2012. године био је посланик у НСРС. Докторирао 2012. године на ПФ УБг. Од 2013. године је доцент на ПФ УПр у Косовској Митровици.

Важније књиге: *Запад или Русија*, Бг 2004; *Косово и Мејохија – Палестина, сисџем криза*, Бг 2007; *Арџуменџи ѡрођив Европске уније*, Бг 2008.

МИЛАН РАДОВАНОВИЋ (Ваљево 1964). Виши научни сарадник на ГИ „Јован Цвијић” САНУ.

Дипломирао (1989), магистрирао (1995, „Проблеми и принципи климатске рејонизације на примеру Метохије”) и докторирао на ГФ УБг (2001, „Утицај рељефа и атмосферске циркулације на диференцијацију климата у Србији”). Шири специјализација: географија и климатологија. Истраживачка експертиза: сунчева активности и животна средина. Објавио три монографије, око 100 радова у научним и стручним часописима и учествовао на научним скуповима и конференцијама у земљи и иностранству.

Важније књиге: *Климајска реџионализација Мејохије*, Бг 1995; *Клима Србија*, с В. Дуцић, Бг 2005; *Solar activity and forest fires*, (с J. F. P. Gomes), Њујорк 2009.

СУН СИНЋУАН (Тјанђин, Кина 1957). Први секретар Амбасаде НР Кине у РС и руководилац одељења за образовање.

Основне студије (1983) и мастер студије (1991) завршио на Нанкај универзитету (Тјанђин, Кина) из области британске и америчке књижевности. Од 1991. до 1995. предаје медицински енглески језик. Од 1995. до 2002. године предавао је на Факултету за стране језике, при Нанкај универзитету (предмети: Међународно пословање и преговарање, Кинеска идеологија и прекогранична културна комуникација). У периоду 2002–2003. ради у Министарству просвете НР Кине у Одељењу за Азију и Африку, а после тога седам година ради у Амбасади НР Кине у Њу Делхију у Индији. Од 2010. до 2013. поново ради у Министарству просвете у Одељењу за Европу, а након тога почиње да ради у Амбасади НР Кине у РС, где је и тренутно запослен. Учествовао је на више међународних конференција, а радио је и као преводилац. У коауторству је написао више речника енглеског језика.

Важније књиге: *Streams of Consciousness in Literature*, 2004; *The System of Indian Professional Education and Development Scenario*, 2006.

НЕДЕЉКО ТОДОРОВИЋ (Карловац 1952). Дипломирани метеоролог у ХМЗ Србије.

Завршио ПМФ, група за метеорологију. Запослен је у ХМЗ Србије. У периоду 1979–1991. године, радио је у Одељењу за радарску метеорологију, а од 1991. у Одељењу за краткорочне прогнозе времена. Посебно интересовање: Сунчева активност – време и клима на Земљи. Члан истраживачке групе „Београдска школа метеорологије”. Добитник књижевне награде „Невен” за популарну науку. Објавио преко 50 стручних и научних радова у домаћим и светским часописима и на конференцијама.

Важније књиге: *Метеорологија*, Бг 2013.

ВЛАДИМИР ЦАМИЋ (Краљево 1984). Доцент на УС за друштвено-хуманистичку област науке.

Дипломирао 2009. године на Одељењу за међународне студије ФПН УБг. Мастер академске студије у области глобализације завршио на УС на Департману за последипломске студије (2010). Докторирао је на УС у истој области (2013) и стекао наставно-научно звање доцента. У периоду 2008–2009. године био је запослен у Европском парламенту у Бриселу као помоћник известиоца за Србију. Од 2004. до 2007. био је млађи сарадник на предмету Историја политичких теорија на ФПН УБг. Добитник је стипендије Фондације „Конрад Аденауер” у РС за 2006. годину. Тренутно обавља функцију заменика председника Истраживачког форума Европског покрета у Србији. Аутор или коаутор је више од двадесет пет научних радова, који су публиковани у држави и иностранству, насталих у периоду 2010–2013. године. Од 2011. године члан је Европске асоцијације за политичке науке.

Важније књиге: *Глобализација и доба економске кризе*, коаутор, Нови Сад 2014.

СКРАЋЕНИЦЕ

AJ	Архив Југославије	ПФ	Правни факултет
БФ	Богословски факултет	РС	Република Србија
ВРС	Влада Републике Србије	РСрп	Република Српска
ГИ	Географски институт	САНУ	Српска академија наука и уметности
ГФ	Географски факултет	СЕ	Српска енциклопедија
ЕМ	Етнографски музеј	УБг	Универзитет у Београду
ЕУБг	Европски универзитет у Београду	УЕД	Универзитет EDUCONS
ЗМСДН	Зборник МС за друштвене науке	УНи	Универзитет у Нишу
ЗМСИ	Зборник МС за историју	УНС	Универзитет у Новом Саду
ИУП	Институт за упоредно право	УПр	Универзитет у Приштини
МС	Матица српска	УС	Универзитет Сингидунум
МТУ	Мегатренд универзитет	УСу	Универзитет у Суботици
НА	Нова академија	ФКМ	Факултет за културу и медије
НСРС	Народна скупштина Републике Србије	ФСТ	Факултет за спорт и туризам
ПА	Привредна академија	ФТН	Факултет техничких наука
ПВ	Покрајинска влада	ФФ	Филозофски факултет
ПМФ	Природно-математички факултет	ХМЗ	Хидрометоролошки завод

Биобиблиографске одреднице приредио:
Владимир Николић

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА**

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **20,00 €**)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **5,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса:

Телефон:

 Е-адреса:

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **295-1234397-90** (Српска банка), са назнаком
„за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЗ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

E-mail: ms@maticasrpska.org.rs • www.maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издаје четири пута годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street

Phone: (00381) 21 420–199
(00381) 21 6615–798

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
149 (4/2014) свеску 20. новембра 2014.

За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектори: Вера Василић и Владимир М. Николић

Коректор: Владимир М. Николић

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2014. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–
. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – На-
ставак публикације: *Зборник за друштвене науке*
ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије и
Град Нови Сад
(Градска управа за културу)